Antipolitika

anarhistički časopis sa balkana

ožujak/mart 2019 / broj 2

Tema broja

JUGOSLAVIJA

Antipolitika

Mi nemamo klasike ili osnivače čije portrete držimo na zidovima, onima napravljenim od cigle ili mentalnim, sve jedno je. Rušimo zidove, a od idolopoklonstva bežimo kao od kuge.

Bakunjin i drugovi nisu osnovali anarhistički pokret, niti su njegove principe sintetisali u čistoj intelektualnoj kontemplaciji. Naprotiv, anarhistički pokret je izrastao iz krila Međunarodnog udruženja radnika (poznatog i kao Prva Internacionala) koje su činili proleteri koji sebe na početku nisu ni nazivali anarhistima. Bakunjin u Prvu internacionalu nije ušao kao anarhista, on je to postao pod uticajem prakse i vizije koje su ovi proleteri već praktikovali i razvijali.

Ovi ljudi su početkom druge polovine 19. veka imali snažnu viziju mogućnosti novog sveta zasnovanog na solidarnosti i uzajamnoj pomoći. U toj viziji Internacionala je bila revolucionarna organizacija, ali i zametak budućeg društva u ljušturi starog sveta, ona je istovremeno bila organizovana i zamišljena kao globalna mreža koja je trebala da organizuje i koordiniše celokupni društveni i komunalni život, svojevrsna anti-država.

Ovo nam ukazuje na to da je anarhistička misao nastala kao odraz prakse. Ali, da bi naš pokret disao punim plućima i istinski živeo, neophodno je da se praksa i analiza neprekidno ogledaju jedna u drugoj, večito promenljive, u stalnom pokretu.

Oni čija vizija nije premašivala ideju o “socijalističkim” partijama koje osvajaju državnu vlast, ovaj pokret nisu razumeli: on je za njih bio “apolitičan”, zbog svoje nezaiteresovanosti za učestvovanje u parlamentarnoj politici. A zapravo radi se o nečem sasvim drugačijem.

Kao što odbijamo legitimitet države, kao institucije koja nasiljem osigurava postojanje eksploatatorskog sistema, tako odbijamo i “politiku” kao izdvojenu sferu života, kojom se bave specijalisti. Mi smo zainteresovani za život, a da bismo živeli slobodno i disali punim plućima, sfera političkog mora biti razmontirana, jednako kao i država/kapital/patrijarhat.

Antipolitika je život bez zidova i ograda, ona je naše srce i novi svet koji u njemu nosimo.

Ljudi koji pričaju o revoluciji i klasnoj borbi, a da pri tom ne govore eksplicitno o svakodnevnom životu, bez razumevanja subverzivnog potencijala ljubavi i onoga što je pozitivno u odbacivanu svih ograničenja, takvi ljudi nose leševe u ustima.

Raoul Vaneigem

Borite se da održite taj osećaj za organizovanost i nemojte dozvoliti da bude uništen od strane onih koji misle da je anarhizam doktrina koja nema ničeg zajedničkog sa stvarnim životom. Anarhizam je suprotnost sektaštvu i dogmi. Usavršava se u akciji.

Nestor Mahno
(obraćao se B. Durrutiju i F. Ascasu)

Anarhisti nikome ništa ne obećavaju.

Maria Nikiforova

Nijedna teorija, nijedan gotovi sistem, nijedna knjiga koja je ikada napisana neće spasiti svet.

Mihail Bakunjin

Sadržaj

antipolitika.noblogs.org

Svaki broj ovog časopisa objavljen je na engleskom i na našem jeziku.

Kontakt:
antipol@riseup.net

Jugoslavija

država ili revolucionarna zajednica?

U pokušaju da sagledamo projekt socijalističke Jugoslavije iz anarhističke perspektive, možda bi bilo dovoljno reći da je bila riječ o državi i takvim posve jednostavnim odgovorom svedemo cijelu analizu na jednu kratku rečenicu. Naravno, to bi bilo pojednostavljeno shvaćanje projekta koji je trajao nešto više od 45 godina i koji je stvorio niz mitova koje njeguju ljevica i desnica, i koji danas predstavljaju dio osnove za njihovo djelovanje. Često čujemo da se treba ostaviti prošlosti i okrenuti se budućnosti, no upravo taj odnos prema prošlosti određuje kakva će biti sadašnjost pa onda i budućnost. U postjugoslavenskom kontekstu mitovi imaju snažan odjek i utjecaj na aktualna zbivanja, bez obzira odnose li se na stvarne ili zamišljene događaje.

Polazište i motivacija ovog broja Antipolitike nije traženje uzroka raspada Jugoslavije ili pak bilo koja vrsta traženja opravdanja za taj ili bilo koji drugi režim. Jugoslavija je, kao što sam rekao na početku, bila jednostavno država, koja je zadržala kontinuitet državnosti i institucija, bilo da je riječ o Austro-Ugarskoj monarhiji, kraljevini Srbiji, Otomanskom carstvu, kraljevini Crnoj Gori, kraljevini SHS, kraljevini Jugoslaviji pa onda na kraju i socijalističkoj Jugoslaviji, o kojoj je ovdje riječ. Kada gledamo kronologiju institucije državnosti na ovom području, sve se nastavilo, unatoč ratovima, raspadima režima i okupacijama, kontinuitet države je osiguran u svakom trenutku i ono što je ključno za našu antiautoritarnu poziciju, niti jednom nije masovno doveden u pitanje. Sve ovo što postoji danas ima svoje polazište, zakonsko, institucionalno pa čak i kadrovsko u svim prijašnjim režimima. Na neki način, uvijek samo govorimo o nastavku projekta države (i kapitala bez kojeg niti ne može opstati), a to kako se zove i koji ideološki obrazac uzima, više su pitanja trenutne strategije opstanka postojećih odnosa moći, nego suštinske razlike.

Socijalistička Jugoslavija, govoreći o vrlo općem shvaćanju, za jedne predstavlja razdoblje mraka, za druge neupitno razdoblje blagostanja. Istovremeno, te dvije pozicije vide sebe kao jedine moguće. Ili si jedan, ili si drugi tabor. Ne može se misliti izvan konteksta države. "Nije realno." Unatoč tome, u ranim devedesetima su anarhisti i anarhistkinje iz Hrvatske i Srbije u sklopu projekta *Preko zidova nacionalizma i rata* (novine objavljene u veljači 1994. godine) jasno odredilie svoj stav prema svakoj državi, ali i prepoznalie kontinuitet države:

> Jugoslavenska država se morala raspasti: kao i sva druga uređenja "socrealizma" i ona je predstavljala diktatorski, birokratski, autoritarni režim ukinutih sloboda. Prividna sloboda, svojstvena "našoj" zemlji u odnosu na druge istočnoevropske zemlje, nije bila ništa drugo do puko zavaravanje; za onoga tko bi se usprotivio bio je spreman pendrek. Toliko hvaljeno samoupravljanje bilo je čista iluzija: jesu li možda radni ljudi bili u mogućnosti da se slobodno udruže, da proizvode, razmijenjuju proizvode za dobrobit svijų? Naravno da nisu.
>
> S druge strane ne smijemo imati iluzija o zapadnoj kapitalističkoj obmani, koja nimalo nije bolja: "slobodno" tržište je laž kojom upravljaju interesi moćnika i gospodara, koja se osniva na razularenoj konkurenciji, na izrabljivanju čovjeka nad čovjekom i nad prirodom. Bogatstvo i privilegije donosi manjini, a prinudu, siromaštvo i glad većini.
>
> Raspadom Jugoslavije, mnogi birokrati ostali su bez hranitelja, a oni koji teže vlasti proklјuvili su kako da ostvare svoje prljave ciljeve: nove nacionalističke države nastale su iz želje za vlašću nekadašnjih i sadašnjih vlastodržaca, a njihovi rastući apetiti izazvali su rat. Oni su ti koji su stvorili sliku neprijateljskog agresora (albanskog, srpskog, slovenskog, hrvatskog, muslimanskog...) uz pomoć sredstava informacija. Kao što je prije bio socijalizam, sada je nacionalizam ideološki paravan iza koga kriju svoju žudnju za vlašću. (*Preko zidova nacionalizma i rata*, broj 1, veljača 1994.)

Tekstovi u ovom broju jasno govore o tome da su ove tvrdnje imale čvrsto uporište, nacionalizam nije bio novost na (post)jugoslavenskom teritoriju, samoupravljanje je bila tek posuđena ideja koja nikad nije zaživjela, niti je to bilo moguće unutar države i tržišne ekonomije, a pobune protiv režima su bile česte i, što nam je ovdje zanimljivo, bile su autentične radničke i seljačke borbe, klasni sukob, koji se nastavio unatoč deklarativnoj promjeni karaktera režima.

Naravno, ne možemo ovo razmatranje svesti na davanje "municije" postfašistima koji svaku kritiku prošlog režima vide kao opravdanje za svoje zločinačke ideje. Dapače, ovdje treba reći da su borba protiv fašizma, partizanski otpor i uopće otpor zločinačkim idejama nešto na što trebamo gledati s punim poštovanjem. Mnogi naši drugovi i drugarice, bake i djedovi, sudjelovali su u toj borbi u pokušaju da obrane goli život i stvore bolji svijet. Mnogi su utihnuli nakon te borbe, nastavili živjeti kako se moglo (baš kao i prije rata), a poneki su nastavili tu borbu i sukob s državom i kapitalom, poput Ćopića, Zorkina i Vlade Kristla, čije tekstove objavljujemo u ovom broju. To su tek neki od glasova koji nam govore da borba za bolji svijet nikad nije gotova, dokle god postoje država i kapitalizam. Činjenica da je socijalistička vlast revolucionarnu i komunističku kritiku doživljavala kao prijetnju, puno govori o karakteru i strukturi "revolucije". Tu je posebno zanimljiv odnos prema zbivanjima u junu '68. kada državni aparat i njegovi glasnogovornici i "tužitelji" u medijima otvaraju "vatru" svim sredstvima na studente i one koji su ih podržali. Danas možemo prepoznati isti obrazac, političke neprijatelje se demonizira, napada svim sredstvima pa na kraju i eliminira, ako to okolnosti dopuštaju. To je praksa tzv. "demokratskih" i "nedemokratskih" sistema, bez obzira što se ponekad čini da je način djelovanja državnog aparata drugačiji.

Otpor državnoj politici se očitovao i kroz kritiku društvenog položaja žena, čija organizacija Antifašistički front žena, "sama sebe" ukida (1953. godine) jer je postala "prepolitična". Organizacija koja je nastala u NOB-u, sada postaje suvišna, jer žene treba vratiti "tamo gdje im je i mjesto", a to svakako nije političko djelovanje. Režim se promjenio, ali ne i neke od osnovnih društvenih podjela. Rodne uloge i dalje određuju položaj u društvu, baš kao i klasna podjela. Kasnije upravo takav odnos društva prema ženama izaziva snažnu reakciju kroz stvaranje feminističkog pokreta, koji se nastavlja i nadovezuje na tu borbu do današnjih dana.

Govoreći o socijalnim i klasnim aspektima jugoslavenske politike, često se u fokusu svakodnevnih razgovora, ali i ozbiljnih rasprava, nađe pitanje socijalne zaštite, stambene politike, zdravstvene zaštite i srodnih pitanja kao jugoslavenske specifičnosti. Rekao bih da je to česta zabluda, jer tu nije bila riječ o specifičnosti, već o politici koja se istovremeno razvijala i unutar

zapadne verzije kapitalizma, a ne samo socijalističke. Država i kapital su se nakon Drugog svjetskog rata našli u poziciji da moraju pronaći rješenje za nagomilane socijalne probleme, odnosno način da izbjegnu revolucije. Tako je, primjerice, Ujedinjeno Kraljevstvo imalo vrlo sličan sistem stambenog zbrinjavanja kao Jugoslavija (a isti je opstao do danas, za razliku od postjugoslavenskog teritorija), zdravstveni sustav je nacionaliziran i svi su dobili pravo na pristup javnom zdravstvu bez dodatne naplate, nacionalizirane su željeznice, a pred sam Drugi svjetski rat i rudnici. Ukratko, nacionalizacija javnih usluga, ali i privatnog biznisa je bila praksa podjednako na istoku i zapadu, kad god je to bilo strateški bitno, jer je time bio osiguran socijalni mir. Možemo reći da je Jugoslavija u to vrijeme pratila trendove evropske socijalne politike, a ponekad je i zaostajala u socijalnoj politici.

Zanimljivo je za primjetiti da je većina socijalnih politika i praksi na postjugoslavenskom teritoriju nestala gotovo bez "ispaljenog metka". Dok je zapad morao i dalje kupovati socijalni mir politikom brige o stanovništvu, novonastale države su imale novo oruđe u rukama: nacionalizam. Sve se u novoj situaciji moglo opravdati nacionalnim interesom pa čak i ukidanje socijalnih prava, jer su ona "komunistička ostavština". Ono što je dodatno zanimljivo u toj situaciji je da je vodeća nacionalistička stranka u Hrvatskoj, HDZ (Hrvatska demokratska zajednica), sastavljena od 70.000 bivših članova i članica SKH (Saveza komunista Hrvatske), bila glavna zagovarateljica takve politike. Kadrovski, ovdje je zadržan kontinuitet državnosti, što samo govori o prilagodljivom karakteru onih koji čine režim i koji provode državnu politiku, kakva god aktualna ideologija bila.

Nacionalizam nije novo oružje u rukama države. Ne treba se zavaravati i pretpostavljati da je Jugoslavija bila multietnička zajednica u kojoj su međunacionalne, odnosno, međuetničke razlike i sukobi nestali. Već u samom temelju stvaranja nove Jugoslavije ugrađeno je "rješenje nacionalnog pitanja", jugoslavenska vlast je vidjela svoju unutrašnju strukturu kao rješenje "nacionalnog pitanja" kroz stvaranje nacionalnih država (republika) koje su činile federaciju (uz autonomne pokrajine) i time zapravo ideja nacije bazirane na etničkoj pripadnosti nikad nije prestala biti prisutna. Ta ideja "krvi i tla" ili "jednog naroda, jedne nacije, jedne zemlje", opstala je unatoč deklarativnom "bratstvu i jedinstvu", koje je svakako bilo prisutno za velik broj ljudi, no za republičke vlasti to nije nužno bilo tako. Jedan od zanimljivih primjera u tom smjeru je jezična politika koja je gotovo cijelo vrijeme postojanja socijalističke Jugoslavije bila mjesto sukoba. Iako federacija nije imala službeni jezik, hrvatski/srpski su imali prednost pred ostalim jezicima (govorili su se još makedonski, slovenski, albanski, mađarski i niz manje zastupljenih jezika). Položaj, naziv i standard hrvatskog i srpskog, iako je riječ o različitim varijantama istog jezika, bili su pitanje stalne rasprave pa onda i sukoba koji su u nekoliko navrata kulminirali i izazvali nacionalističke tenzije u zemlji. Iako su ove rasprave često bile akademskog karaktera, ne treba zanemariti njihov utjecaj jer je upravo dio akademije odigrao važnu ulogu u očuvanju i građenju nacionalističke ideologije. Osim toga, ne treba zaboraviti da je standardizacija jezika jedan od ključnih alata građenja "nacionalnog identiteta". Tako su i po pitanju jezika republičke vlasti odlučivale o tome na kojem jeziku će objavljivati svoje službene dokumente.

Na kraju su upravo republičke vlasti predstavljale temelj nacionalnih država koje će u devedesetima proglasiti svoju samostalnost i nastaviti temeljiti svoju politiku primarno na nacionalizmu.

Ne treba zaboraviti spomenuti društveno široko raširen "unutarnji rasizam", da to tako nazovem, prvenstveno prema albanskom i romskom stanovništvu. Oba pitanja imaju kompleksnu povijest i uzroke koji su društveno duboko usađeni, no zapravo je riječ o rasizmu potaknutom državnom politikom koja se proteže kroz nekoliko režima. U relativno kratkom vremenu proizveden je "historijski sukob" i rasistički odnos koji je "oduvijek tu".

Pa ipak, ne možemo govoriti o potpuno zatvorenom društvu, što govori o zanimljivim kontradikcijama koje smo živjeli. Jugoslavija je bila jedna od osnivačica Pokreta nesvrstanih, imala je snažnu suradnju i razmjenu sa zemljama "trećeg svijeta", tako da je službena politika poticala, primjerice, studentsku razmjenu, čime su fakultetski gradovi bili mjesta gdje je bilo posve uobičajeno susretati ljude iz drugih dijelova svijeta, a tu, barem ne otvorenog, rasizma nije bilo.

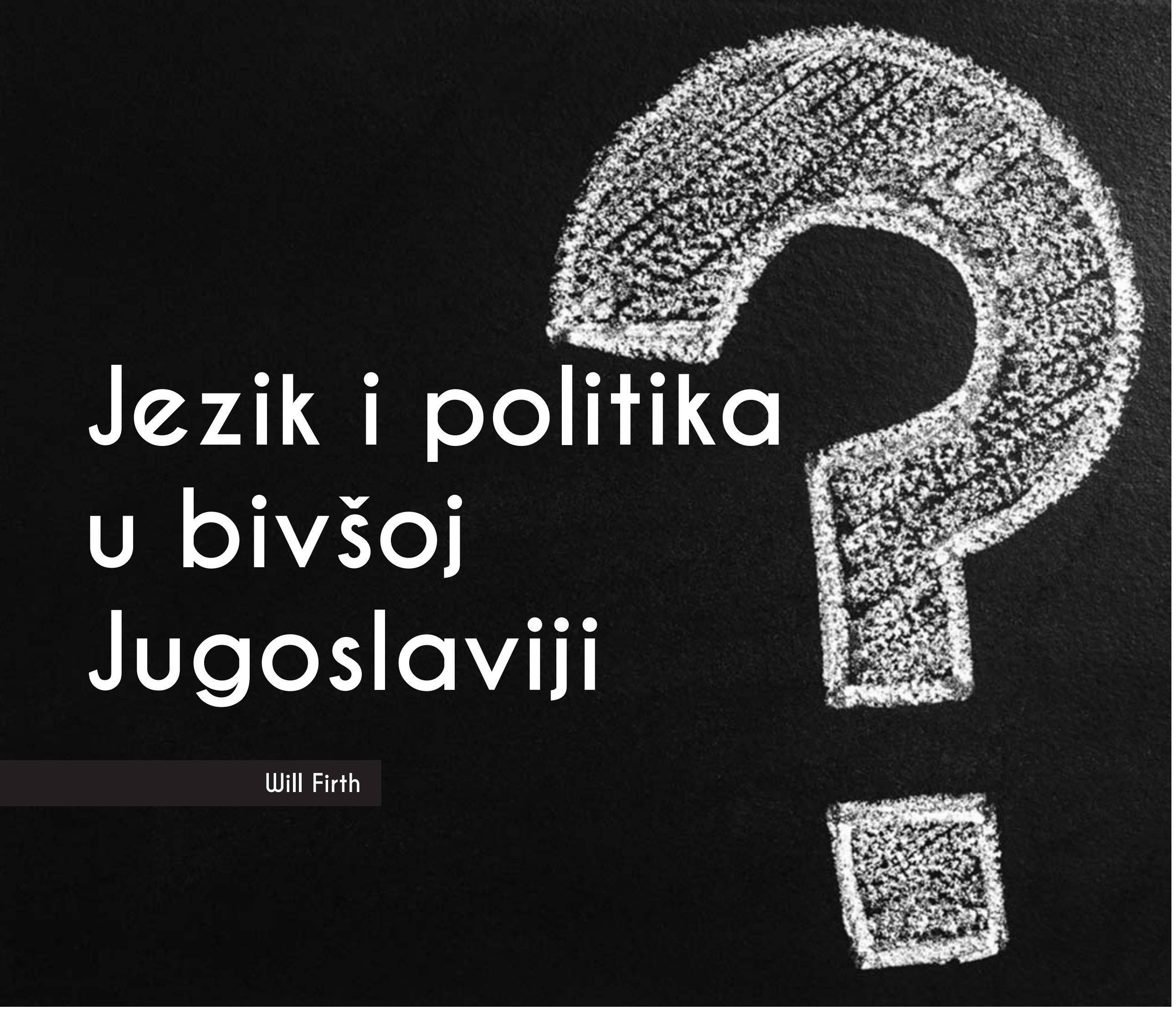
To je značilo i kulturnu razmjenu, a upravo područje kulture je bilo područje kontradikcija. U svojim prvim godinama uspostave socijalističke vlasti, postavljene su stroge granice kulturne politike, slijedio se sovjetski model, no razdoblje strogog socrealizma nije dugo trajalo. Nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine i razlaza sa Sovjetskim savezom, situacija se počinje mijenjati. Tu promjenu ubrzava i potvrđuje govor Miroslava Krleže na Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije 1952. godine, gdje zagovara slobodu umjetnosti i kritički govori o "partijskoj umjetnosti" te staljinističkom konceptu "inžinjera duša". Iako su se promjene u samoj umjetnosti već događale, ovo je otvorilo put za "umjetnost radi umjetnosti". To je omogućilo slobodan i (uglavnom) nesmetan razvoj suvremene umjetnosti. Umjetnost je postala područje kritike, iako još uvijek kontrolirano područje, ali mogućnost kritike je bila daleko veća nego u drugim područjima društvenog života. Upravo u tom nastalom procjepu nastaje niz filmova, knjiga, umjetničkih akcija i ostalog što možemo nazvati kulturom otpora. Ne znam da li je režim smatrao umjetnost bezopasnom ili je pak smatrao da je njen doseg daleko manji nego odjek potencijalne zabrane, što se možda može zaključiti na osnovu reakcije na pojavu punka i novog vala.

"Zapadna" glazba, poput jazza, brzo nakon raskida sa SSSR-om postaje dostupna, a uskoro je i rokenrol postao sastavni dio kulturne ponude. Slobodno možemo reći da su se u Jugoslaviji pratili "zapadni" trendovi pa su muzičkom scenom prošle sve vrste i podvrste glazbe, uključujući i pojavu punka, koji je uzburkao duhove i napravio politički slučaj od jedne subkulture. Prva reakcija vlasti je bila represija, jer nova buntovna subkultura je bila drugačija od svega do tad. Međutim, nakon prvog šoka i represivne reakcije, postalo je jasno da bi punk bilo opasno zabraniti pa su omladinski kulturni centri, odnosno Savez socijalističke omladine koji ih je vodio, otvorili svoja vrata, dali su prostor za probe, koncerte, a državne izdavačke kuće (dakle, *mainstream*) su krenule objavljivati ploče. Pobuna je bila kontrolirana. Naravno, ne u potpunosti, jer bendovi su pronašli metodu slanja poruke kroz prenaglašene slogane Saveza komunista, države i njene ideologije pa čak i slavljenje policije. Tako je, primjerice, stih "ni jedne nema bolje od naše policije" preživio promjenu režima i desetljeća punk generacija. Ironične parole u koje je malo tko vjerovao postala su punk poruka.

Naravno, priča o punku u Jugoslaviji je dublja i zahtjeva jedan širi pristup od tek kratkog osvrta, pogotovo kad je riječ o onom dijelu scene koji nije otišao u *mainstream* i koji je imao obilježja kontrakulture.

Na kraju, ova analiza Jugoslavije iz anarhističke perspektive je tek djelomično obuhvatila cijeli niz pitanja, a svaka od tema bi mogla prerasti u knjigu. S tim da nikako ne treba izgubiti iz vida, baš kao što je napisano na samom početku ovog teksta: Jugoslavija je bila država, a svaka država je bazirana na nasilju koje štiti moć i kapital pa kao takva mora nestati.

Jezik i politika u bivšoj Jugoslaviji

Will Firth

Novoformiranim državama u poslijeratnoj situaciji pitanja jezika i lingvistike često su manje važna od konsolidacije vojske i administracije, osiguranja granica, omogućavanja komunikacije, proizvodnje neophodnih sirovina i energenata kao što su žito, ugljen, čelik, struja i slično. To je bio slučaj i sa Federativnom Narodnom Republikom Jugoslavijom, formiranom 1946. godine. Parlamentarni izbori, na kojima je Narodni front predvođen komunistima osvojio sva mjesta u parlamentu, održani su u novembru 1945. godine, a vlada Komunističke partije Jugoslavije uspostavljena je 1946. godine. Nakon reformi 1953. godine, Jugoslavija je eksperimentirala s idejom ekonomske decentralizacije i samoupravljanja, gdje je radništvo moglo donositi odluke o vođenju tvornica u kojima je radilo te sudjelovati u dijeljenju viška prihoda. Uloga Partije u društvu promijenila se iz monopolizatora moći u ideološkog vođu. Rezultat toga bila je promjena imena Partije u Savez komunista Jugoslavije. Godine 1963. država je preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.

Jezik i moć

Te promjene pokazuju da su lingvistička i semantička razmatranja obuhvaćena političkom dinamikom osvajanja i održavanja moći. Ideološki jezik ranog jugoslavenskog razdoblja posjedovao je mnoge osobine diskursa i dijatribe prisutne u drugim državno-socijalističkim zemljama. Crno-bijeli, autoritarni pojmovi kao što su „neprijatelji naroda" bili su uobičajeni poslijeratnih godina, kada je država vladala istom staljinističkom nemilosrdnošću kao i ostale države Istočnog bloka, a likvidacije pravih ili zamišljenih protivnika bile su gotovo svakodnevne. Nakon razilaženja Tita i Staljina 1948. godine i isključivanja Jugoslavije iz Informbiroa, zemlja je počela samostalno nastupati na svjetskoj političkoj sceni, odbacujući utjecaj i Zapada i Istoka. Odvajanje od Sovjetskog Saveza iskorišteno je za dobivanje pomoći SAD-a putem Marshallovog plana. Jugoslavija je osnovala Pokret nesvrstanih i nastavila igrati vodeću ulogu u njemu. Ideološki jezik četrdesetih i pedesetih postupno se počeo ublažavati.

Zamjetna zavjera u ranom jugoslavenskom razdoblju bila je kodifikacija (utvrđivanje normi i pravila književnog ili standardnog jezika) makedonskog jezika, dugoročni proces koji je kulminirao 1944. godine, a provođen je i u godinama koje su uslijedile. Od rušenja osmanske vlasti na Balkanu, povijesna regija Makedonije bila je žestoko osporavan (jedinstven) teritorij, a njezina podjela između Srbije, Grčke i Bugarske rezultirala je prvim Balkanskim ratom (1912-13.) i Drugim balkanskim ratom (1913). Bugarska je bila nacistička saveznica većim dijelom Drugog svjetskog rata i okupirala je veliki dio Makedonije. Nakon protjerivanja Sila osovina s južnog Balkana 1944. godine, uglavnom komunistički i projugoslavenski partizani uspjeli su preuzeti kontrolu. Uvođenje nominalno zasebnog jezika u novu Socijalističku Republiku Makedoniju kao dio Jugoslavije bio je način učvršćenja te vlasti i suprotstavljanja bugarskom utjecaju. Makedonski se idiom smatrao bugarskim dijalektom sve do 1944. godine. Novi makedonski standardni jezik koji se koristi u medijima, administraciji, školama i sl., zasnovan je na narječjima prisutnima oko gradova Prilepa i Velesa, udaljenijim od istočnog dijela zemlje čiji je dijalekt sličniji bugarskom. Usvojena je i verzija ćirilice koja se zasniva na srpskom, a ne na bugarskom pismu. Definiranje i stvaranje jezika može se promatrati kao važan element „izgradnje nacije" u interesu onih na vlasti. Govornici bugarskog i makedonskog se danas međusobno razumiju, ali postojanje odvojenog i međunarodno priznatog makedonskog jezika i nacije u konačnici je proizvod dinamike moći 1940-ih godina.

Jugoslavija se sve više integrirala u svjetsko gospodarstvo, s velikim zapadnim korporacijama koje su proizvodile u zemlji, sirovinama koje se prodaju na svjetskom tržištu, velikim brojem jugoslavenskih građana koji rade u inozemstvu (i često šalju novac kući) te međunarodnim korporacijama koje prodaju svoje proizvode na njenom teritoriju - uključujući „kulturne" proizvode poput popularne glazbe. Ti su utjecaji pronašli svoj put u jezik u većoj mjeri u odnosu na izoliranje socijalističke države.

Mnogi stručnjaci smatraju da je jugoslavenska politika prema manjinskim jezicima bila uzorna. Iako je tri četvrtine stanovništva govorilo srpsko-hrvatski, niti jedan jezik nije bio služben na saveznoj razini. Niz jezika zajednice uživao je službeni status u konstitutivnim republikama i pokrajinama, npr. mađarski, rusinski, slovački i rumunjski u Vojvodini; albanski, turski i romski na Kosovu; talijanski jezik u Hrvatskoj, itd. U novinama, na radijskim postajama i televizijskim studijima korišteno je ukupno šesnaest jezika, nastava u školama održavana je na četrnaest jezika, a na sveučilištima na devet jezika. Kao država koja je stvorena na temeljima borbe multietničkog partizanskog pokreta, to je bilo očito pošteno i progresivno priznavanje jezične raznolikosti zemlje. Jugoslavenska narodna armija bila je jedina institucija nacionalnog značaja koja je koristila srpsko-hrvatski jezik kao jedini jezik zapovijedanja.

Međutim, ova zakonska jednakost ne može prikriti *de facto* dominaciju srpsko-hrvatskog. Kao jezik gotovo 75 % od 22 milijuna stanovnika zemlje, i središta vlasti u Beogradu, funkcionirao je kao neslužbeni *lingua franca* (zajednički jezik za ljude koji govore različitim materinjim jezicima, radni, operativni jezik za uspostavljanje komunikacije, obavljanje poslova). Bio je obavezan predmet u svim školama, dok relativno manje značajni jezici kao što su slovenski, makedonski i albanski nisu bili poučavani izvan njihovih regija. Njihov je status bio odgovarajuće nizak.

Osobno sam bio zaprepašten apsolutnom nezainteresiranošću i neskrivenim prezirom mladih studenata lingvistike na Sveučilištu u Zagrebu (Hrvatska) 1988. – 89. kad su morali u jednom semestru polagati makedonski. Kao da im je bilo

ispod časti, tim kulerima iz sjeverozapadne metropole, da nauče „primitivni“ idiom zaostalog dubokog juga Balkana.

Srpska varijanta srpsko-hrvatskog, s dvostruko više govornika u odnosu na hrvatsku varijantu, uživala je najveći ugled. Vojska je koristila srpski oblik jezika u izdavanju naredbi.

Srpsko-hrvatski

Kada govorimo o jezičnoj politici Jugoslavije, uglavnom se bavimo srpsko-hrvatskim jezikom. Taj južnoslavenski jezik bio je materinji jezik gotovo tri četvrtine stanovništva Jugoslavije te drugi jezik većine ostalih stanovnika.

Srpsko-hrvatski jezik s nizom različitih dijalekata i varijanti standardizirali su hrvatski i srpski pisci (književnici) i jezikoslovci (lingvisti) sredinom 19. stoljeća u Bečkom književnom dogovoru koji je bio široko prihvaćen. Od samog je početka bilo malih razlika između srpskog i hrvatskog standarda, iako su obje varijante bile utemeljene na istom pod-dijalektu (štokavskom). Od 1918. srpsko-hrvatski bio je službeni jezik Kraljevine Jugoslavije.

Ideja lingvističke standardizacije često proizlazi iz težnje da se stvori nacija i stoga je čvrsta komponenta mnogih nacionalizama. Svaka država želi intervenirati u jezik i transformirati lingvistiku iz deskriptivne discipline u normativnu doktrinu koja će oblikovati jezik, a ne bilježiti i proučavati ga takvim kakav jest, slobodan i promjenjiv u svakodnevnoj upotrebi. Tijekom sljedećih pedeset godina socijalističke Jugoslavije, srpsko-hrvatska jezična politika razvila se u igru balansiranja, prilagođavajući politiku i ključnu terminologiju kako bi održala ravnotežu. Dopuštanje stupnja unutarnje raznolikosti uz zadržavanje stajališta da je to još uvijek ujednačen jezik služilo je interesu postojećeg sustava.

Godine 1954. glavni književnici, lingvisti i književni kritičari, potpomognuti velikim kulturnim institucijama Maticom srpskom u Srbiji i Maticom hrvatskom u Hrvatskoj, potpisali su Novosadski dogovor. Njegov temeljni zaključak bio je da „Srbi, Hrvati i Crnogorci dijele jedan jezik s dvije jednake varijante koje su se razvile oko Zagreba (na zapadu) i Beograda (na istoku)“. U Dogovoru se ustrajavalo da latinsko i ćirilično pismo imaju ravnopravni status, kao i dva glavna modela izgovora (ekavica i ijekavica). Propisano je da „srpsko-hrvatski“ treba biti naziv jezika u službenim kontekstima, a da se imena „srpski“ i „hrvatski“ mogu zadržati u žargonu (govornom jeziku). Matica hrvatska i Matica srpska trebale su raditi zajedno na Rječniku, a mješoviti odbor lingvista bio je zadužen za pripremu Pravopisa u cilju kodifikacije jezika. Tijekom 1960-ih obje su knjige objavljene istodobno na ijekavici i latinici u Zagrebu te na ekavici i ćirilici u Novom Sadu. Prevladao je unitaristički duh - policentrični model jezičnog jedinstva.

Bosna i Hercegovina je bila etnički najraznovrsnija jugoslavenska regija u kojoj su ljudi trebali poznavati i latinično i ćirilično pismo. Jedan od primjera kako je to funkcioniralo u praksi bio je glavni sarajevski dnevni list Oslobođenje, koji je naizmjenično objavljivan na latiničnom i ćiriličnom pismu.

Već pedesetih godina prošlog stoljeća, komunistički vođa i kasnije disident Milovan Đilas zagovarao je pomak od centralnog planiranja ka većoj gospodarskoj autonomiji. Njegovi argumenti za veći demokratski doprinos u donošenju odluka doveli su ga konačno do kritiziranja jednopartijske države i krute partijske discipline; predložio je umirovljenje državnih dužnosnika za koje je smatrao da zloupotrebljavaju svoju moć i blokiraju put reformi. Posebno su na sjeverozapadu zemlje ‘60-e obilježene postupnom emancipacijom od staljinističke politike koja je uslijedila nakon Drugog svjetskog rata. Velike reforme sredinom ‘60-ih godina uvele su elemente tržišnog gospodarstva, a faza demokratizacije u Savezu komunista između 1966. i 1969. rezultirala je većom ulogom njegovih organizacija u pojedinačnim republikama i pokrajinama.

Tijekom ovog općeg kretanja prema većoj regionalnoj autonomiji – i temeljem dugogodišnje svijesti o hrvatskim posebnostima – hrvatski su intelektualci 1967. godine objavili „Deklaraciju o statusu i imenu hrvatskoga književnog jezika“, što su centralisti u Beogradu shvatili kao separatističku uvredu. Matica hrvatska prekršila je Novosadski dogovor, odustala od zajedničkog pravopisa i počela samostalno raditi na posebnom Pravopisu, objavljenom 1971. godine pod nazivom Hrvatski pravopisni priručnik. Knjiga je odmah zabranjena u sklopu gušenja „Hrvatskog proljeća“[1] 1971. godine, ali je objavljena u inozemstvu 1972. godine.

Natjecanje različitih struja u prevladavajućoj etatističkoj politici pronašlo je jezični izraz na različitim poljima. Primjerice, tijekom 1980-ih sve su češće primjedbe na naziv jezika (srpsko-hrvatski ili čak hrvatsko-srpski), i to ne samo u Hrvatskoj. U kasnom jugoslavenskom razdoblju stvorene su neugodne konstrukcije kako bi se uzelo u obzir ovaj senzibilitet, npr. rječnici i radovi koji spominju „hrvatski ili srpski jezik“ u svojim naslovima. Što bi stranac bez znanja o složenoj jezično-političkoj situaciji mogao pomisliti, kada ključna definicija sadrži dvosmislenu riječ „ili“?!

Od kraja Hladnog rata i propadanja Jugoslavije kao geopolitičke tampon zone između Istoka i Zapada, fragmentacija teritorija bivše Jugoslavije popraćena je procesom jezične „balkanizacije“. Dominantni diskurs u Srbiji i Hrvatskoj danas jest da su srpski i hrvatski dva zasebna, ali istovremeno usko povezana jezika. Bosanski je isto tako uspostavljen kao standardni jezik u Bosni i Hercegovini, a u Crnoj Gori je uveden posebni standard (koji uključuje i dva nova slova!), priznat od Međunarodne organizacije za normizaciju kao zaseban jezik. Ovaj potez marginalno dominantne prozapadno orijentirane grupe u Crnoj Gori jedan je od mnogih alata tijekom geopolitičke kampanje za konsolidaciju zasebnog crnogorskog identiteta i, u konačnici, za kontrolu srpskog utjecaja.

Nije se mnogo toga promijenilo u čisto lingvističkom smislu. Mnoge od ovih promjena su deklarativne prirode, odražavajući politiku na nad-strukturnoj razini. Unatoč centrifugalnim kretanjima u posljednja dva desetljeća, razlike između inačica srpsko-hrvatskog jezika i dalje su općenito manje nego na primjer između međunarodnih inačica engleskog jezika.

Zaključit ću riječima profesora Branka Franolića (1980.): „Jezična politika u Jugoslaviji sastoji se od serije smjenjivanja centralističkih i pluralističkih tendencija. Ove tendencije su uvijek prisutne, samo se njihova relativna naglašenost mijenja. Jezično planiranje u Jugoslaviji izrasta iz, i instrument je, političkog donošenja odluka i sveopćeg društvenog planiranja.“

Budućnost

Lako je kritizirati ove događaje, osobito u retrospektivi, a znatno teže naznačiti pozitivnu sliku jezične politike i prakse u ovom dijelu svijeta. Ključno treba biti poštivanje raznolikosti, a jezik se više ne smije koristiti kao sredstvo nacionalističke ili političke manipulacije.

Poticaj u tom smjeru je „Deklaracija o zajedničkom jeziku“ predstavljena početkom 2017. godine nakon pripremnih regionalnih konferencija koje su održali autori/autorice i novinari u Podgorici (Crna Gora), Splitu (Hrvatska), Beogradu (Srbija) i Sarajevu (Bosna i Hercegovina). Antinacionalističke teze predstavljene u toj deklaraciji su kontrapunkt post-jugoslavenskoj maniji isključivosti i „nacionalizmu malih razlika“.

Mizogin jezik još je jedan ukorijenjen problem na Balkanu (kao i u mnogim drugim zemljama). Muško nasilje, macho kultura i deprecijacija neplaćenog rada u kućanstvu temelji su autoritarnih i patrijarhalnih društava u kojima živimo - i odražavaju se u jeziku. Mnogi pojedinci svakodnevno izazivaju te strukture i trude se izbjeći načine komuniciranja koji su seksistički, ksenofobni, homofobni itd. Ta svijest i ta borba su dobri preduvjeti za sva „makro-lingvistička“ rješenja i definicije koji bi u budućnosti mogli biti usvojeni.

1 Masovni hrvatski nacionalistički pokret, kojem su na čelu bili pojedini članovi Saveza komunista Hrvatske, Matica hrvatska i studenti. Država ga je ugušila 1971. godine.

WR: Misterije organizma

S one strane oslobođenja želje

CrimethInc.

Anarhizam, koji je do sredine 20. veka bio slomljen u najvećem delu sveta, vratio se u život u najrazličitijim sredinama. U SAD-u se ponovo pojavio među aktivistima poput jipija; u Britaniji je ponovo iskrsnuo u pankerskoj potkulturi; u Jugoslaviji, gde je tobožnje „samoupravljanje“ na radnom mestu bilo zvanični program komunističke partije, pojavio se u buntovnom filmskom pokretu, *Crnom talasu*. Kao povesničari anarhizma, mi se ne bavimo samo konferencijama i neredima, već i filmom.

Od svih ostvarenja Crnog talasa, *WR: Misterije organizma* Dušana Makavejeva se ističe kao egzemplarni anarhistički film. Umesto da reklamira anarhizam poput još jednog proizvoda u supermarketu ideologija, on demonstrira metod koji potkopava sve ideologije, sve usvojene mudrosti. On nas i danas tera na razmišljanje.

***

Borba komunističkih partizana protiv nacističke okupacije obezbedila je osnivački mit jugoslovenskog nacionalnog identiteta 20. veka. Nakon Drugog svetskog rata, jugoslovenska država je slivala milione u partizanske blokbastere poput *Bitke na Neretvi* i druge ode patriotskom samožrtvovanju, potpuno lišene erotike. Ovi filmovi oslikavali su svet moralnih binarnosti: heroizam nasuprot kukavičluka, uzdržljivost nasuprot prepuštanja, komunizam nasuprot fašizma.

Istovremeno, Titov razlaz sa Staljinom 1948. je pripremio teren za to da jugoslovenski socijalistički eksperiment krene sopstvenim putem. Geopolitički, Jugoslavija je predstavljala treću silu pored Istočnog i Zapadnog bloka; ekonomski, „samoupravljanje“ je bilo zvanična politika vlade; društveno, Jugoslavija je navodno nudila tolerantniju i egalitarniju alternativu kapitalizmu SAD-a i totalitarizmu SSSR-a.

Makavejev je odlučio da testira granice jugoslovenske popustljivosti. Istražujući varijante marksizma, on je u delu austrijskog psihoanalitičara Vilhelma Rajha (Wilhelm Reich) otkrio neistraženi put. Štićenik Sigmunda Frojda, Rajh je osnovao Nemačko društvo za proletersku seksualnu politiku (sekspol) kako bi promovisao seksualno oslobođenje; u knjigama poput *Masovne psihologije fašizma*, nastojao je da utvrdi ulogu psiholoških činilaca u usponu autoritarizma. Prognan iz Komunističke partije od strane prosovjetskih puritanaca i izbegao iz Evrope zbog nacističkog dolaska na vlast, Rajh je pobegao u Sjedinjene Države. Umro je u zatvoru, nakon što je poslednje godine života proveo kao osobenjak, promovišući orgonske akumulatore, razbijače oblaka, i druge pseudonaučne pronalaske, uveren da je još uvek meta progona „crvenih fašista“, pošto je Uprava za hranu i lekove (Food and Drug Administration, FDA) spalila njegove knjige.

Sledeći Rajhove stope, Makavejev je otputovao u Sjedinjene Države i intervjuisao Rajhove preostale učenike, napravivši snimke terapeuta, umetnika, i preduzetnika povezanih sa onim što je Rajh nazvao seksualnom revolucijom. Po povratku kući, dopunio je materijal isečcima iz sovjetskih propagandnih filmova poput *Zaveta* i snimio sopstvenu fiktivnu sekvencu.

Fiktivna sekvenca čini kičmu nekonvencionalnog zapleta *WR*-a, deleći ga na dva kratkometražna „sekspol“ filma. Prvih 25 minuta naizgled deluje kao dokumentarac o Vilhelmu Rajhu i njegovom zaveštanju u SAD-u, datirani na „1. maj 1931, Berlin“ – kada je Rajhov originalni sekspol mogao da napravi ovaj film, u alternativnom univerzumu koji je Makavejev zamešao. Ostatak filma, datiran na „1. maj 1971, Beograd“, odigrava se u imaginarnoj Jugoslaviji, gde protagonistkinja, Milena,[1] pokušava da sprovede Rajhovu filozofiju kao oblik ortodoksnog partijskog komunizma.

WR: Misterije organizma su zadobile kultni status nakon premijernog prikazivanja 1971, ali su socijalističke vlasti gotovo smesta odlučile da ih zabrane. Film je u Jugoslaviji bio zabranjen deceniju i po.[2] Sam Makavejev bio je primoran da ode u izgnanstvo na Zapad, nakon tužbe koju su protiv njega podneli partizanski veterani.

U intervjuu iz 1995, Makavejev je zabranu *WR*-a pripisao neprestanom uticaju SSSR-a na Jugoslaviju. Pa ipak, kapitalistički Zapad na kraju nije iskazao ništa više podrške za njegovo subverzivno pravljene filmova. S obzirom na njegova iskušenja sa obe strane podele, možemo videti da represija kojoj je Makavejev bio izložen i kroz koju je prošao nije bila ograničena na jedan nacionalni kontekst, već da odlikuje svaku naciju, kako pod kapitalizmom, tako i pod komunizmom.

***

„Nema ničega u ovom ljudskom svetu što na neki način nije istinito, čak i u najiskrivljenijem vidu.“

---

1 Gradeći (pseudo)dokumentarnu estetiku *WR*-a, svi glavni likovi sa izuzetkom Rusa, Vladimira Iljiča, zovu se po glumcima koji ih igraju. „Oprostite“, prekida Vladimir Iljič u jednom trenutku, „ovo je fotomontaž, zar ne?“ „A ne, ne. To je autentika“, odgovara Milena.

2 U leto 1971, političke figure i „radnici u kulturi“ posetili su specijalnu projekciju *WR*-a u Novom Sadu, kako bi odlučili da li ga treba zabraniti. Prisustvovalo je oko 800 ljudi. Projekciju su prekidali i aplauzi i povici nezadovoljstva; atmosfera je bila naelektrisana tokom diskusije koja je usledila.

Mnogi ljudi su podržali film. Kritičar Petar Volk je branio slobodu kritike, insistirajući da Makavejeva ne treba posmatrati kao „tipičnog anarhistu, niti tipičnog umetnika, antiumetnika, komunistu, antikomunistu“. Insistirao je da je svaki umetnički rad politički, ali da čak i kada umetnost kritikuje, to ne treba posmatrati kao neprijateljstvo.

Većina političkih figura izjasnila se protiv *WR*-a. Jedan je rekao: „Film je smestio sve svetske ideologije u istu rupu, uključujući ideologiju samoupravljanja. Neki su ovde pokušali to da odbrane, govoreći da borba protiv svakog dogmatizma ne bi trebalo da prihvata bilo kakvu dogmu. Ja se sa time slažem. Ali moramo da kažemo gde se nalazimo, na kojoj strani, za koju smo ideologiju. Fašizam i antifašizam, staljinizam i antistaljinizam ne idu zajedno...“

Drugi: „Ja mislim da je ovo prava politička diverzija i napad na stvari koje smatramo svetim, poput Lenjina, poput komunističke crvene zastave, našeg pokreta, naših napora i žrtava koje smo podneli i još uvek podnosimo u to ime. Ovo je blaćenje svih tih svetih stvari...“ Treći je rekao da kada bi se Petar Volk pojavio među njegovim radnicima sa svojom dugačkom kosom, verovatno bi ga izbacili naglavačke.

Čak i nakon te debate, Komisija za kinematografiju je dozvolila film, ali ga je javni tužilac zabranio narednog meseca (jula 1971). Zabrana je povučena tek 1986.

Ovaj citat, koji Makavejev pripisuje Vilhelmu Rajhu, je ključ za razumevanje čitavog filma. Odlučan da razotkrije iskrivljenosti koje je represija izazvala kod čovečanstva, Makavejev iznosi jednu od najžešćih osuda autoritarizma nastalih u 20. veku. Pa ipak, njegovi krajnji motivi su saosećajni i afirmativni. On je poput doktora koji pokušava da dijagnostikuje oboljenje koje istovremeno pogađa i pacijenta i medicinsku profesiju; zbog toga film može delovati tako protivrečno.

Stavljen pred dve naizgled suprotstavljene pozicije, Makavejev uvek odbija da zauzme stranu, umesto toga otkrivajući zajedničke crte koje ih povezuju. Potom uvodi treću mogućnost kao kontrapunkt prvim dvema, i to služi kao polazna tačka za prevazilaženje nove opozicije pomoću istog metoda. Na ovaj način, on potkopava i transformiše binarnosti koje su bile suštinske kako za jugoslovenski film, tako i za hladnoratovsku politiku.

Polazeći od marksizma i (puritanskog, represivnog) Sovjetskog Saveza sa jedne, i kapitalizma i zapadnjačkog (postvarenog, eksploatativnog) seksualnog oslobođenja sa druge strane, Makavejev uzima učenja Vilhelma Rajha kao temelj imaginarne Jugoslavije koja predstavlja komunistički model za seksualno oslobođenje.[3] Potom iznosi kritiku seksualnog oslobođenja *kao ideologije*, prikazujući alternativni komunizam u kojem bi sekusalno oslobođenje moglo biti *represivno ostvareno*, poput radničkog oslobođenja pod Titom.

Poput dadaista pre njega, Makavejev iznosi svoju kritiku putem kolaža: montaža je njegov odgovor na dijalektiku. On stavlja u jukstapoziciju svoje dokumentarne snimke iz SAD-a, propagandne filmove iz Sovjetskog Saveza, komunističke Kine, i nacističke Nemačke, i sopstveni maštarski jugoslovenski propagandni film. Deluje kao da gledalac menja između nekoliko kanala dok se i saundtrak i teme prelivaju iz jednog u drugi; svaki prelaz usložnjava i intenzivira mrežu asocijacija.

Na primer, nakon portreta konzervativnih meštana onog dela Mejna u kojem se Rajh skrasio, Makavejev seče nazad na ulice Njujorka, prikazujući Vorholovu (Andy Warhol) starletu Džeki Kurtis (Jackie Curtis) kako šetka kroz blještava svetla poslovne četvrti sa svojim momkom. Preko ove scene Makavejev pušta radio-reklamu: „Sunce je Vaše uz *Coppertone*".[4] SAD je istovremeno i bastion palanačkog konzervativizma i zemlja slobode u kojoj se seksualne razlike manifestuju kao postvarenje ličnosti na tržištu identiteta. Provincijska netolerantnost rame uz rame sa *represivnom tolerancijom* metropole – ono što je Herbert Markuze nazivao „represivnom desublimacijom".

3 „Slušajte, ja sam bio i na Istoku i na Zapadu. Ali ovako nešto... Divno!", kaže Vladimir Iljič za Makavejevljevu Jugoslaviju.

4 U originalu: "You own the sun with Coppertone." Koperton je brend kreme za sunčanje. (prim.prev.)

Makavejevljeva trialektika: Milena, protagonistica WR-a, istovremeno mrtva i živa, i režiser Dušan Makavejev

***

Protagonistkinja sekvenci koje se odigravaju u Jugoslaviji je Milena, apostol Rajhovih uputstava za seksualno oslobođenje. Milena je oličenje ideologa: strastvena i doktrinarna, ona je zamenila *stupanje partijskom linijom* za istinsko ostvarivanje njenog programa. Vidimo je kako čita rajhovsku propagandu, puši cigaru *à la* Sigmund Frojd, i sedi u svom orgonskom akumulatoru dok njena sustanarka, Jagoda, vodi ljubav.

Milenin glas u filmu je i Rajhov glas, ali osim toga, to je glas Makavejeva – glas Jugoslovena koji pravi dokumentarac o Rajhu. Milena je Makavejevljeva dvojnica, dogmatična parodija njegove zainteresovanosti za Rajhove ideje kao emancipatorski program – i jugoslovenskog koketiranja sa marksizmom. Milenino mučeništvo je alegorija Rajhovog progona i izgnanstva, koje nagoveštava nesreće samog Makavejeva u domovini, a potom i na Zapadu.

U najčuvenijoj sceni *WR*-a, Milena izlazi na balkon svog stana kako bi održala govor susedima, u sekvenci koja podražava najveće sovjetske propagandne filmove. „Socijalizam ne može da isključuje ljudska zadovoljstva iz svojih programa!", deklamuje propraćena pljeskom proletera, demagog seksualne slobode. „Oktobarska revolucija propala je na pitanju slobodne ljubavi!" (Kamera se prebacuje na njenu sustanarku Jagodu, koja dahće „Opštenarodni rat!" dok pokušava – igrajući se? – da pobegne od svog ljubavnika.) „Ako se omladini zapečati seks, ona srlja u ostala zabranjena uzbuđenja /.../ političke pobune sa lepršavim zastavama i sukobima sa policijom, kao komunisti pre rata! Nama treba slobodna omladina i društvo bez kriminala!"

Odevena u mini-suknju i vojnu jaknu, Milena napreduje ka vrhuncu. „Slatki zaborav, to je zahtev masa! Ako se narodu ne da slobodna ljubav uzeće sve ostalo! Tako su počele revolucije. Tako počinje fašizam i smak sveta!" Na prvo gledanje, može izgledati da Milena zagovara seksualno oslobođenje. Zapravo, ona izlaže uputstvo za *represivnu desublimaciju* kao vakcinu protiv revolucije.

Scena se završava poput klasičnog partizanskog filma, dok svi zajedno pevaju jugoslovensku narodnu pesmu – i iznenada, film se prebacuje na skup u Pekingu gde desetine hiljada ljudi istovremeno podiže Maovu Crvenu knjižicu uvis. Staljin, glamurizovan u sovjetskom propagandnom filmu, korača uz zvuke citre: „Pokazali smo na delu da smo ne samo sposobni da srušimo stari red, nego da i sagradimo novi, socijalistički."

To je problem – kako red nasleđuje red, diktator menja cara, baš kao što je Edip zamenio svog oca. Film se prebacuje na scenu u kojoj je štićenik duševne bolnice podvrgnut terapiji elektro-šokovima, a citra nastavlja, navodeći na povezanost između patrijarhalnog vođstva, državne moći, i institucionalnog nametanja mentalnog zdravlja. Norme seksualnog oslobođenja nisu ništa više oslobađajuće od normi marksizma, koje nisu ništa više oslobađajuće od normi kapitalizma.

***

Kako film dobija na zamahu, Milena odlazi da gleda nastup ruske trupe umetničkih klizača. Ona i njena sustanarka se nalaze u društvu dvojice mladih vojnika: „Vi ste, drugarice, sada pod zaštitom Jugoslovenske narodne armije", kaže jedan od njih udvarajući se.

„A ko će me štititi od vas?", odgovara Milenina sustanarka.

Na Milenu ne ostavljaju utisak jugoslovenski vojnici niskih činova. Njoj je za oko zapao Rus, zvezda umetničkog klizanja. On je otelotvorenje nacionalističke muškosti; scenska šminka njegove profesije samo ističe njegovu ledenu muževnost. Kada ode iza scene kako bi mu zatražila autogram, on svoje odgovore recituje direktno iz knjige sa frazama Komunističke partije. Zove se Vladimir Iljič – neskrivena aluzija na Lenjina.

Privlačnost koju Milena oseća prema Vladimiru Iljiču naglašava poentu da naše trenutne želje ne predstavljaju nužno izlaz iz reda koji ih je proizveo. („Ti si zaključan u svojoj patnji", peva Leonard Koen, „a tvoja zadovoljstva su lokot.") Ranije u filmu, čujemo kako Džeki Kurtis opisuje svog ljubavnika Erika kao „američkog heroja" dok Tuli Kupferberg vreba Menhetnom sa mitraljezom-igračkom, podražavajući vojnika SAD. Na početku filma Kupferberg[5] izgovara, „Onaj koji odabere ropstvo – da li je ipak rob?"

5 Kupferberg je bio anarhista, pacifista, i član subverzivnog njujorškog rok benda, The Fugs.

Milena odvodi Vladimira Iljiča u svoj stan, kako bi upoznala sujetnog Rusa sa idejama svog učitelja, Vilhelma Rajha. „Njegovo ime je Svetska Revolucija“, objašnjava, ukazujući nam na još jednu mogućnost tumačenja naslova filma.[6] „On tvrdi da svaki čovek, svaki fini čovek – vi ili ja – krije iza svoje fasade ogroman paket eksploziva. Jednu ogromu energiju koju mogu da aktiviraju samo rat ili revolucija.“

„A ja? Je l' i ja?“, prekida Milenina sustanarka, koja se skinula gola. „I ljubav i zločin. Daj malo.“

U tom trenutku, uz zvuke raspojasanih truba, Milenin bivši ljubavnik, lumpenproleter Radmilović, ulazi razbijajući zid poput crtanog superheroja pravo iz pera Deleza i Gatarija.[7] Radmilović vrši funkciju svojevrsne šekspirovske lude: pošto je seksistički, pijani neotesanac, dopušteno mu je da govori i radi stvari koje bi inače bile nedopustive na jugoslovenskom filmu. Kada ga susrećemo po prvi put, on barikadira put; optužuje vozača BMW-a da je pripadnik crvene buržoazije. Makavejev stavlja sopstvene anarhističke ideje u usta komunističke karikature anarhiste, kako bi poštedeo vlasti napora da od njega prave karikaturu – primenjujući svevremenu socijalističku taktiku, on je zapravo ismeva.

Prekidajući razgovor o Rajhu, Radmilović razdragano ugurava Vladimira Iljiča u ormar i počinje da ga zakiva. Milena je prestravljena: „Oslobodi Narodnog umetnika!“

Id zarobljava superego: kolo sreće se okreće!

***

6 Na engleskom se ’Svetska Revolucija’ kaže ’World Revolution’, što bi moglo da uputi na inicijale iz naslova filma. (prim.prev.)

7 Za onespokojavajući primer toga kako „neetatistička mikropolitika“ afektivne subverzije može biti preoteta za projekat represije na isti način na koji je revolucionarni komunizam postao državna religija totalitarnih nacija, konsultovati „Walking Through Walls“ Eyala Weizmana, u kojem prikazuje kako Izraelske odbrambene snage (Israeli Defense Force, IDF) primenjuju koncepte iz *Hiljadu platoa* Deleza i Gatarija u napadima na palestinske izbegličke logore.

Scena nas vraća u Njujork, gde se Nensi Godfri (Nancy Godfrey) priprema da napravi gipsani kalup falusa njujorškog preduzetnika Džima Baklija (Jim Buckley). Dok Godfri masira Baklija do erekcije, vidimo Milenu koja čita naglas iz Lenjinove *Države i revolucije*, u kojoj Lenjin citira Engelsa:

„Dokle god je proletarijatu potrebna država, ona mu nije potrebna u interesu slobode, nego u interesu tlačenja njegovih protivnika, a kada to bude bilo moguće – govoriti o slobodi – onda će država kao takva prestati da postoji.“

Drugim rečima, država (koncentracija moći i vlasti u rukama nekolicine) će stvoriti uslove za slobodu (raspodelu moći i sredstava svima, na horizontalnim osnovama). „Kill for Peace“ od The Fugsa, podjednako oksimoroničan program, trešti na saundtraku.

Dok Godfri nanosi gips oko Baklijeve erekcije, saundtrak prelazi na patriotsku temu „Vltava“ češkog klasičnog kompozitora Bedžiha Smetane. Smetanina kompozicija povezuje naturalizam i nacionalizam, evocirajući duboko poštovanje sa kojim se muška seksualna moć uvažava u patrijarhalnom društvu. Kamera nakratko seče na Džeki Kurtis koja iskazuje poštu u rimokatoličkom hramu; devičanska svetica nad njom drži lobanju. Na trenutak vidimo kako Milena oslobađa Vladimira Iljiča iz ormara.

U sceni sa gipsanim kalupom, Makavejev prikazuje svođenje žive seksualnosti na robu, na inertnu predstavu. Ono što izgleda kao slavljenje muškosti i muške moći je zapravo zamena jednaka kastraciji: neorgansko za organsko, veštačko za pravo, kruto za savitljivo, statua heroja za meso ljudskog bića. Oni koji teže patrijarhalnom statusu i političkoj moći voljno čine ovu razmenu, ne razumevajući da ona istiskuje njihovu osobenost, umesto da joj nadodaje.

Klasičan primer toga je Lenjinov leš, balsamovan na Crvenom trgu kako bi mu radnici u procesiji iskazivali dužno poštovanje. Plakati širom SSSR-a nosili su reči Vladimira Majakovskog: „Čak i sada, Lenjin je više živ od živih.“ Uzdignut na status natčoveka, poput ikone, Lenjin ne samo da je prestao da bude živo, dišuće ljudsko biće – on je takođe iscedio život i slobodu iz drugih.[8]

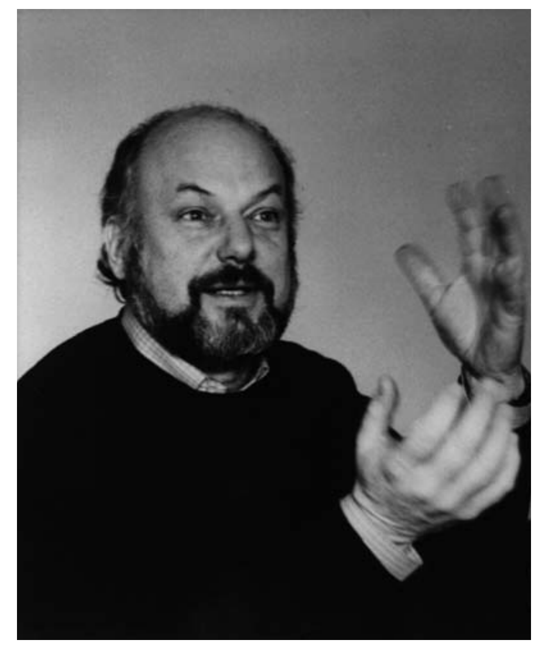
Kada je duplikat Baklijevog organa završen, *WR* skače nazad na sovjetski propagandni žurnal, izjednačavajući Staljina sa veštačkim falusom. „Drugovi, uspešno smo ostvarili prvu fazu komunizma!”, objavljuje Staljin, i sam se priključujući sveopštem pljesku koji sledi za njegovim proglasom.

Ovde je Makavejev najogorčeniji. Staljinova „prva faza komunizma“ je svođenje života na neorgansku materiju – zamena originala duplikatom, iskustva ideologijom, želje programom, prisutnosti permanentnošću, zadovoljstva moći, ljudi nacijom. Film seče na čoveka u ludačkoj košulji koji udara glavom o zid iznova i iznova uz zvuke druge komunističke himne: „Hvala partiji, velikoj partiji, zato što sreću unosi u svaki dom.“

U vreme kada se jugoslovenska vlada oslanjala na filmsku produkciju kao jedno od glavnih sredstava promovisanja patriotizma i pokor-

8 „Svaka jarost na zemlji vremenom se apsorbuje, kao umetnost ili kao religija ili kao vlast u ovom ili onom obliku. Najsmrtonosniji udarac koji neprijatelj ljudske duše može da zada jeste da iskaže poštovanje jarosti. Svift, Blejk, Betoven, Hrist, Džojs, Kafka – recite mi jednog koji nije tako bio kastriran. Zvanično prihvatanje je nepogrešiv simptom ponovnog poraza spasenja, i jedan je od najsigurnijih znakova kobnog nerazumevanja, i poljubac Jude.“

- James Agee, *Let Us Now Praise Famous Men*, citirano u Rajhovoj biografiji Majrona Šarafa *Bura na Zemlji*. Šaraf se pojavljuje u dokumentarnom materijalu *WR*-a.

nosti, Makavejev je bio pobunjenik koji oružje okreće protiv svojih nadređenih. Danas, kada je pristup sredstvima medijske produkcije tako široko rasprostranjen, teško je shvatiti koliko je samo subverzivno to bilo 1971. godine.

***

Sa tako formulisanim argumentom, *WR* ubrzava ka svom katastrofičnom zaključku. Milena i Vladimir Iljič zajedno šetaju snežnim parkom. Napokon, oni se poljube i, dok saundtrak otiče zvucima žalosnih violina, Vladimir Iljič drži monolog o Betovenu:

„Ne znam ništa lepše od *Appassionata*e. Mogao bih da je slušam svaki dan. Divna, nadčovečanska muzika. Ja uvek sa ponosom, možda i naivnim, pomislim: ’Eto kakva čudesa mogu da stvore ljudi.’ Ali ne mogu da slušam muziku! Ona dejstvuje na živce!

Obuzme me želja da govorim nežne gluposti, da milujem ljude po glavi koji živeći u ovom paklu mogu da stvaraju ovakvu lepotu. A danas, danas više nikog ne smeš da miluješ po glavi – odgrišće ti ruku! Danas treba udarati po glavi. Udarati po glavi nemilosrdno, udarati! Mada smo mi u načelu protiv svakog nasilja nad ljudima!“

Na vrhuncu govora, on udara Milenu jer ova pokušava da ga dodirne.

Ove reči, naravno, dolaze pravo iz Lenjinovih usta, kroz memoare Gorkog o Velikom vođi. Kao ultimativni *homo politicus*, Lenjin se plašio erupcija jakih osećanja. Iz perspektive taktičara, sva osećanja bi trebalo da budu strateška, sva sirova energija bi trebalo da bude kanalisana u racionalizovane sisteme. Umesto spontanih izraza ljubavi za čovečanstvo, nemilosrdno nasilje.

Mihail Bakunjin, revolucionarni anarhista, takođe je zapamćen po svojoj ljubavi za Betovenovu muziku. Ipak, on nikada nije bežao od svojih strasti. U Parizu je živeo sa jednim pijanistom kako bi svakodnevno mogao da sluša Betovena. Neposredno pre konačnog ustanka u revolucionarnom talasu 1848, Bakunjin je otišao da čuje izvođenje svoje omiljene kompozicije, IX simfonije, u Drezdenu; kasnije je bio optužen za spaljivanje zgrade opere u kojoj je bila izvođena. Pred kraj života, 1876, uputio se na poslednje putovanje kako bi još jednom posetio pijanistu: „Sve će ovo proći“, poverio mu se Bakunjin, „ali IX simfonija će ostati.“[9]

U kontrastu između ova dva ruska revolucionara, vidimo dva temeljno različita načina povezivanja sa plimama emocija koje bujaju kroz nas. Sa Lenjinove strane vidimo kontrolu, uzdržljivost, red, nasilje. Sa Bakunjinove strane, slobodu, prepuštanje, eksces, strasnu ljubav, reku koja se izliva iz svog korita.

Zatečen sopstvenom agresijom, Vladimir Iljič preklinje Milenu da mu oprosti. Besna, ona odgovara:

„Ti voliš ljude, ali nisi u stanju da voliš jednog čoveka, jednog živog stvora! Iz koje si me to ljubavi udario tako da sam mislila da će glava da mi odleti? ‘Lepa si kao Revolucija’, rekao si dok si me gledao kao sliku, ali nisi izdržao da te ta revolucija dodirne!“

Milenina optužba Vladimira Iljiča je Rajhova optužba Lenjina, Hitlera, i Staljina; to je Makavejevljeva optužba Tita, i celokupne patrijarhalne moći i strukture ličnosti. To je i jedan od najžešćih izraza gubitka iluzija glede državnog socijalizma koji do nas dolazi iz 20. veka.

Dok Milena završava svoj govor, Vladimir Iljič je grli, kajući se i postiđen. Vode ljubav.

Potom, rastrojen postkoitalnim sramom, on je ubija, odrubljujući joj glavu klizaljkom, simbolom svoje profesije. Nije sigurno spavati s patrijarhatom.

***

Film se završava sa dva moćna gesta afirmacije i oproštaja.

Vidimo Mileninu odrubljenu glavu na poslužavniku za autopsiju. Dok kamera uvećava kadar prolazeći pored forenzičkih istražitelja, njena glava oživljava i obraća nam se, opisujući ishod svoje ljubavi sa Vladimirom Iljičem, „pravim crvenim fašistom“.

„Drugovi!“, govori, nepokorna čak i u smrti. *„Ja se ni sada ne stidim svoje komunističke prošlosti.“*

Milena to govori u ime Vilhelma Rajha, ali to je takođe i Makavejev koji govori – i kroz njega, to govori Jugoslavija, i čitav 20. vek. Milenino odbijanje da oseća sramotu zbog svoje sudbine je Makavejevljev blagoslov čovečanstvu: svi naši nespretni napori da se oslobodimo, sve revolucije i oslobodilačke borbe koje su okončale u diktaturi i dogmi, sva naša ljudska slabost. *Nema ničega u ovom ljudskom svetu što na neki način nije istinito, čak i u najiskrivljenijem vidu.*

9 Betovenova IX simfonija ima istaknutu ulogu i u Makavejevljevim filmovima *Čovek nije tica* i *Sweet Movie*.

Potom kamera seče na Vladimira Iljiča, njenog ubicu. Potpuno ucveljen, on posrće kroz sneg, ruku natopljenih krvlju, uzmičući u užasu od samoga sebe. Zamislite kada bi svi diktatori, plaćenici, i silovatelji u povesti sveta iznenada shvatili svo zlo koje su učinili, proživljavajući u potpunosti tragediju koju su naneli.

Makavejevljev Vladimir Iljič peva „Molitvu Fransoa Vijona“ ruskog pevača Bulata Okudžave, čija je muzika u to vreme zabranjivana u Rusiji:

Dok se zemlja još okreće,
dok joj ne potamni sjaj,
svakome, molim te, Gospode,
ono što nema daj.
Čoveku široke ruke
trenutak odmora daj,
Kainu daj pokajanje,
ne zaboravi, tu sam i ja.
Ja znam da ti sve umeš.
Ja verujem u mudrost tvoju
kao što mrtav vojnik
veruje da živi u raju.
Kao što svako od nas veruje,
ne znajući šta čini.
Podaj svakom pomalo,
ne zaboravi, tu sam i ja.

„Ne zaboravi, tu sam i ja“, moli Vladimir Iljič, preklinjući za nemoguće iskupljenje na kraju stoleća holokausta. *„Ne zaboravi, tu sam i ja“*, ponavlja Okudžava, i mi vidimo kako Milenin osmeh postaje Rajhov.

Dozvoljavajući Kainu pokajanje, Makavejev nas poziva na saosećanje – ne samo prema Mileni, Rajhu, sebi, i svima koji su propatili od ruke autoritaraca, već i za Lenjina, za Staljina, za Tita i Ajzenhauera, za čitavo čovečanstvo zarobljeno

u ciklusima u kojima povređujemo one koje volimo. Ovo je Makavejevljev odgovor na moralne binarnosti partizanskih blokbastera.

***

Govoreći o *WR*-u godinama kasnije, Makavejev je promišljao:

"Možete umreti od slobode, kao što možete umreti od previše svežeg vazduha, ako niste naviknuti na njega… Mislim da ljudi koji se previše kontrolišu imaju jako dobre razloge da govore kako je sloboda opasna. Kada ljudi koji se previše kontrolišu oslobode svoje iracionalnosti, oni često postaju haotični, narcistični, ubilački ili samoubilački nastrojeni, jer naprosto ne mogu da stanu."

Ovo nagoveštava da je ispravan put ka oslobođenju pažljivo nadgledan proces u kojem slobodno izražavanje i zadovoljenje seksualne želje mogu biti ispravno usmeravani. Drugim rečima, represivna desublimacija. Ali može li se zaista umreti od previše svežeg vazduha?

Kao što je to često slučaj, priča je mudrija od pripovedača. Nije previše slobode ono što je ubilo Milenu i pretvorilo Vladimira Iljiča u ubicu. Radmilović, predstavnik haosa i iracionalnosti, nije naudio nikome, i gotovo da uspeva da smesti Vladimira Iljiča u karantin. Problem nije previše slobode, već previše kontrole, previše sigurnosti, previše doktrine. Ostvarenje bilo kog totališućeg sistema oslobađa sve njegove mane i sporne tačke, uvećavajući ih – poput SSSR-a – do veličine kontinenata.

***

Možemo čitati *WR* kao jednostavnu alegoriju međunarodnih odnosa 20. veka: opčinjena SSSR-om, Jugoslavija mu se baca u naručje, samo kako bi bila izdana. Ali ako čitamo Vladimira Iljiča kao simbol patrijarhalnog nacionalizma, čini se da je Makavejev predskazao građanski rat 1990-ih dvadeset godina unapred.

Poput Milene, Jugoslavija je bila ubijena, raskomadana od strane autoritarnih struja koje nikada nisu bile iskorenjene tobožnjim samoupravljanjem državnog socijalizma. Baš kao što nikakva diktatura ne može da stvori uslove za oslobođenje čovečanstva, u konačnoj analizi ne postoji ništa poput antifašističke države. Isto seme fašizma i građanskog rata vreba u svim nacionalizmima, u svim valorizacijama moći i dužnosti. Poput Jugoslavije, sve nacije će predstavljati tempirane bombe dok god ih ne rastavimo do njihovih najdubljih temelja, koji su ukopani duboko u nama.

Treba li da pripišemo propast Jugoslavije višku ida ili neumerenosti superega? Jesu li nacionalistički ratovi koji su rasparčali zemlju predstavljali nesputanu želju koja je dala krila nasilju, ili su bili izazvani silama koje su želju uvek izopačavale i suzbijale? Da li je problem bilo previše slobode na nivou nacije – ili previše despotizma na molekularnom nivou, na nivou pojedinca?

Naš odgovor na ova pitanja će odrediti kako ćemo odgovoriti na nacionalističko nasilje u 21. veku: da li ćemo ga razumeti kao eksces koji prekida postojeći red ili kao najčistiju manifestaciju tog reda. Da li je problem sama želja, koja će biti kontrolisana zakonima i intervencijama međunarodnih vojnih organa? Ili je problem *kontrola*, koju možemo potkopati samo odozdo na gore, sredstvima autonomne subverzije i sagrešenja. Da li je rešenje veći nacionalizam – recimo, jugoslovenski umesto srpskog ili hrvatskog – ili ukidanje svih oblika nacionalizma jednom i za svagda?

I kako ćemo pristupiti tome bez zamenjivanja nacionalizma drugom dogmom, drugom ideologijom? Makavejevljeva metodologija i saosećajnost daju nam polaznu tačku.

Na terenu kapitala - režimi rada i roda u Jugoslaviji

1. Natuknica o jugoslavenskom rodnom režimu

Godine 1947. slikar Stjepan Lahovski naslikao je autoportret u gvašu pod nazivom *Demonstracija - Autoportret kao drugarica u povorci* (slika 1). O slici je sam rekao: "To sam ja, baba u šinjelu i rupcu i vojničkim čizmama." Autor koji je kroz cijeli svoj opus bio zaokupljen autoportretima slikanim u različitim stilovima i tehnikama, preuzimajući "ruho određenog povijesnog stila", bliskim je osobama priznavao da nije bio hrabar te da nije imao smisla za borbu i ratove. Tako je u raznim svojim autoportretima nastojao nadoknaditi neke kvalitete koje nije posjedovao, poput mladosti i hrabrosti. Zašto se onda u ovom autoportretu prikazuje kao "baba"? Iako se slika popraćena njegovom izjavom može shvatiti donekle kao ismijavanje "baba" sudionica demonstracija, ona ipak mnogo govori o modelima prikaza hrabrosti u tom razdoblju. Osim poznatih herojskih prikaza partizanki kao svojevrsnih amazonki s puškama u rukama, u prikazima žena u periodu Narodno oslobodilačke borbe kao i u poslijeratnom periodu javljaju se prikazi starih žena s maramama oko glave kako uče pisati, sudjeluju u izborima te obavljaju teške fizičke poslove, kao što možemo vidjeti na brojnim ilustracijama iz časopisa *Žena u borbi*[1] (slike 2, 3, 4). U tom je časopisu eksplicitno izražen cilj sukreiranja i širenja novih modela ženstvenosti, što je u skladu sa samim razlogom nastanka tog „borbenog glasila".

Nakon rata položaj žene drastičnije je promijenjen nego onaj muškarca, što je stvorilo potrebu za preciznijim kreiranjem lika/likova „nove" žene kako bi se one fiksirale na pravo mjesto u novonastajućem društvu. Partizanka ovdje nije samo amazonka i spartanka, već pognuta i zgrčena, ali ipak ustrajna, radišna i hrabra. Figura heroja i heroina nastoji se povezati s radnom etikom, pa postepeno heroizam rada postaje najistaknutija društvena vrijednost koja zamjenjuje heroizam borbe. Javljaju se slike žena kao heroja socijalističkog rada, žena u seljačkim zadrugama, žena koje sijeku šumu i koje pošumljavaju. Iako su organizatorice Antifašističkog fronta žena uglavnom bile visokoobrazovane urbane žene, a i među „običnim" borkinjama je bilo žena iz gradova, predstavljene junakinje su gotovo uvijek seljanke, često pastirice. Osim što je pomoću tog

1 Glasilo Antifašističkog fronta žena koje izlazi od 1943. do 1974. s tim da 1957. mijenja ime u *Žena*.

Slika 1. Stjepan Lahovski: Demonstracija (Autoportret kao drugarica u povorci), 1947.

kontrasta jasnije naglašen transformativni efekt sudjelovanja u Narodno-oslobodilačkoj borbi, lik nepismene pastirice ili starice čini od žene svojevrsnu *tabulu rasu* u koju je moguće lakše upisati bilo koje poželjno značenje, dok s druge strane, urbana intelektualka, osim što snažnije odudara od tradicionalnog poimanja žene, može nositi i asocijacije buržujskih navika, vrijednosti i stila života karakterističnih za urbanu građansku klasu iz koje ona vjerojatno potječe. Posezanjem za likom drugarice u šinjelu i rupcu za autoportret, Lahovski radi dvije stvari: 1) čisti sebe od svojih "negativnih" atributa – Buržoaskog stila života, kukavičluka, neadekvatne maskulinosti, "homoseksualnosti" i s njom asocirane dekadencije i lijenosti[2]; i 2) pokazuje kako su već tada `određeni likovi nove žene – partizanke, udarnice itd, postali na neki način ikonografski - simboli određenih vrijednosti za čiji se prikaz uvijek koriste određeni prepoznatljivi modeli. Činjenica da Lahovski donekle ironično apropriira takav prikaz žene u funkciji propitivanja vlastitog identiteta, već 1947. nagovještava da će ti prikazi heroina i udarnica ubrzo postati ispražnjeni od svojeg sadržaja.

Naime, nakon završetka rata i poslijeratne obnove, veliki broj žena biva ponovno vraćen u svoje tradicionalne rodne uloge – zastupljenost žena na političkim funkcijama i radnim mjestima radikalno se smanjuje nakon 1950. godine, a reprezentacije žena, napose u ženskom časopisu *Svijet*, ali i *Žena u borbi*, postaju vrlo slične onima iz zapadne popularne kulture. Ta sličnost proizlazi iz želje društva za projekcijom slike blagostanja, a moderno obučena domaćica u udobnom interijeru koja nije prisiljena raditi za novac, svakako je dio te slike blagostanja.

Neupitno je da je određeni broj žena u Jugoslaviji dobio mogućnost "izlaska" iz tradicionalnih rodnih uloga kroz rad i sudjelovanje u političkim tijelima. Također je neupitno da je generalni položaj radništva u Jugoslaviji bio povoljniji nego što je on danas u jugoslavenskim zemljama. Zbog tih se razloga među današnjim feministkinjama u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji i drugdje Jugoslavija slavi kao period emancipacije žena kroz rad. Grafike inspirirane jugoslavenskim prikazima partizanki i udarnica koriste se kao vizuali za feminističke grupe i prosvjede, koriste se jugoslavenski slogani, rade se umjetnička djela (vidi sliku 6), pišu fanzini i znanstveni radovi (indikativan je primjerice nostalgični naslov intervjua s istraživačicom ženskog rada u jugoslavenskom socijalizmu, Chiarom Bonfiglioli, *Sjećamo se rada*) nadahnuti ženskim radom i udarništvom u Jugoslaviji, na maršu za 8. mart nose se transparenti na kojima piše "Vratite nam tvornice", a pojedinke s ponosom ističu to da su radnice kao svoj primarni identitet.

Naravno da zbog današnjih okolnosti velike nezaposlenosti i marginalizacije žena koja iz nje proizlazi, sustav koji je slavio žene kao radnice djeluje izrazito romantično. Međutim, iz naše je perspektive glorificiranje ženskog rintanja u poljima i šumama, na radnim akcijama, pa u tvornicama na idiotskim repetitivnim poslovima ne samo upitno nego i nakaradno ako želimo govoriti o oslobođenju. Cilj ovog teksta nije dokazati putem statistika i drugih pokazatelja da veći dio žena u Jugoslaviji nije doživio nekakvu emancipaciju kroz rad, već pokušati pokazati da rad kakav je postojao u Jugoslaviji i društveni odnosi koji su iz njega proizlazili nisu oslobađajući ni za koga pa ni za žene. Cilj nije samo kritizirati patrijarhalnosti jugoslavenskog društva i konstatirati kako se unatoč "dobrim namjerama" i naporima političkog sustava žene ipak nisu emancipirale zbog preživljavanja patrijarhalnih obrazaca iz prošlih vremena, već je cilj raspraviti ideju kako je upravo perzistiranje kapitalističkih oblika proizvodnje zaslužno za fiksiranje žena i rodno nenormativnih osoba u podređeni položaj.

Perspektiva iz koje prilazimo problematici rada i roda je sljedeća: svie smo posvuda prisiljene živjeti bijedu orođenog života, a rad je jedan od mehanizama koji pokreće i održava tu bijedu jer potrebuje rod za svoje funkcioniranje. Društveni karakter robne proizvodnje zahtijeva i reproducira određene tipove vlasništva, zahtijeva postojanje obitelji s tradicionalnim rodnim ulogama, nasilje prema ženama i svima koji odstupaju od rodnih i seksualnih normi itd. Naime, jedan od centralnih elemenata kapitalizma je proces strogog razdvajanja rada[3] koji stvara vrijednost i koji je novčano valoriziran od onoga koji ga ne stvara i koji uglavnom nije novčano valoriziran[4]. Drugi tip rada jest takozvani reproduktivni rad, odnosno sav rad koji služi održavanju života produktivnog radništva: kućanski rad, emocionalni, seksualni rad itd. Ta dva tipa rada su međusobno ovisni, a rod odnosno rodne uloge, rodni pojmovi, rodno uvjetovano nasilje protiv žena i kvir osoba imaju konstitutivnu funkciju za kapitalizam u održavanju distinkcije između te dvije vrste rada. Produktivno radništvo mora imati privilegiranu poziciju u odnosu na neproduktivno iako ovisi o "neproduktivnom" reproduktivnom radu kako bi bilo funkcionalno za stavljanje svoje radne snage na raspolaganje kapitalu i omogućilo ekstrakciju viška vrijednosti. Ta privilegirana pozicija kreira se pripisivanjem određenih atributa produktivnom i neproduktivnom radništvu. Ti atributi (proaktivnost, snaga, odlučnost itd. za produktivno radništvo, te nježnost, brižnost, nedostatak racionalnosti, snage i karaktera za neproduktivno radništvo) su rodno razdvojeni i naturalizirani što znači da se smatraju esencijalnim osobinama ljudi s određenim tijelima – atributi neproduktivnog rada pripisuju se ljudima za čija se tijela pretpostavlja da imaju mogućnost rađanja, mada ostvarenje te funkcije nije presudno. Ekstrakcija viška vrijednosti je dakle orođen proces. Sfera privatnosti i kućanstva sama je proizvod rada, kao što je to ne samo nasilje protiv žena u obitelji, već i ulično nasilje protiv žena, kvir i trans osoba čija je funkcija održavanje i naturalizacija rodnih uloga. Između ostalog, to nasilje upravlja ritmom rada jer zadržava radnice u domu. Proširivanje formalnog rada na više ljudi u društvu samo znači proširivanje odnosa robovanja, a i ne donosi znatnu razliku tim novim radnicama jer logika tvornice ionako već živi u sferi doma i obitelji.

Ovdje ne želimo samo ustanoviti da su u Jugoslaviji osnovni elementi kapitalističkog načina proizvodnje zadržani te da su s vremenom samo učvršćivani, a ne nadilaženi. Ono što želimo naglasiti jest da se bez dokidanja osnovnih ele-

Slika 2. Đuro Tiljak: Seljanka prenosi oružje, Žena u borbi, 1945.

2 Tijekom rata, nenormativno seksualno ponašanje držano je pod strogom kontrolom i kažnjavano. Godine 1951. muška "homoseksualnost" je kriminalizirana, a službena retorika oko toga bila je da je ona povezana s ostacima svrgnutog buržoaskog društva te da su gej muškarci prijetnja gradnji novog socijalističkog društva zbog svoje dekadencije, kvarenja mladeži i dokoličarenja (vidi sliku 5). Dakle, određena nenormativna seksualnost je povezivana s određenom radnom etikom. Osim ovog službenog mišljenja, postojala su i stajališta da je upravo osuđivanje drugačijeg spolnog ponašanja ostatak buržoaskog morala, ali su se progoni gej muškaraca ipak nastavili sve do 1977. kada su konsenzualni odnosi dekriminalizirani u Crnoj Gori, Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji. I nakon toga, gej osobe su nastavljane biti patologizirane u službenom medicinskom diskursu. Od kraja 1970-ih i tijekom 1980-ih, javljaju se pozitivno intonirani članci o LG tematici u pop-kulturnim časopisima, a prvi pozitivni pomak na polju znanosti predstavlja knjiga Marijana Košičeka, *U okviru vlastitoga spola*, objavljena 1986. u kojoj autor kombinira liberalne ideje o toleranciji sa socijalističkim idejama egalitarnosti te poziva druge liječnike i znanstvenike na depatologizaciju i normalizaciju "homoseksualnosti". O iskustvima osoba drugih seksualnih i rodnih identiteta u Jugoslaviji nemamo saznanja.

3 Za to razdvajanje Roswitha Scholz koristi pojam vrijednosne disocijacije (Wert-Abspaltung).

4 Taj rad je valoriziran kad ga obavlja država i to je jedna od njezinih krucijalnih funkcija.

Slika 3a. Žene na dobrovoljnom radu, Žena u borbi, 1946.

menata kapitalističkog sustava proizvodnje, ne može raditi na mijenjanju materijalnih uvjeta izvan sfere proizvodnje koji će dovesti do transformacije položaja žena i svih koji odudaraju od rodnih normi.

2. Jugoslavenska ideologija rada i razvoja

U Jugoslaviji se relativno malo pisalo o samoj prirodi rada[5]. Temi rada se uglavnom prilazi u raspravama o sistemu samoupravljanja, ali se te rasprave rijetko dotiču propitivanja samih elemenata proizvodnje. Može se reći da se društveni odnosi mahom promatraju iz perspektive klase, a ne iz perspektive kategorijalne interpretacije[6] koju ovdje zastupamo. Dok bi klasna perspektiva podrazumijevala kritiku kapitalizma iz perspektive rada, kategorijalna kritika problematizira sam rad unutar kapitalizma. Dok prva pripisuje radu neki gotovo ontološki karakter i promatra ga kao oruđe u rukama radničke klase koje je istovremeno konstitutivno za tu klasu kao subjekta revolucije, druga promatra rad kao historijski specifičan oblik unutar kapitalizma koji proizvodi porobljavajuće, a ne oslobađajuće društvene odnose, i koji stoga treba biti uništen. Iz tih različitih pristupa proizlaze sasvim drugačija razumijevanja izvora opresivnih društvenih odnosa pa tako i načina njihovog prevladavanja. Iz perspektive kategorijalne interpretacije, dok god postoje forma vrijednosti, apstraktni rad te razdvajanje rada koji stvara višak vrijednosti od onog koji ga ne stvara, što su neupitno bila obilježja proizvodnje u Jugoslaviji, svaki je rad, čak i kad njime na "racionalan" način upravlja radništvo, materijalizirani izraz apstraktnog rada kojeg treba uništiti. Zbog ovih fundamentalnih razlika između pristupa većine autorica i autora polemika o radu iz Jugoslavenskog razdoblja i našeg pristupa, relativno je teško ući u neke plodonosne rasprave. Ipak, pokušat ćemo ukratko prikazati neke teme koje se tada javljaju u raspravama oko rada.

Počnimo sa službenim stavom o pitanju rada visoko pozicioniranih državnih funkcionera – Edvarda Kardelja, od ožujka 1945. potpredsjednik Savezne vlade, a zatim i ministar vanjskih poslova, i Mijalka Todorovića, vijećnik AVNOJ-a, član Predsedništva AVNOJ-a i izvršioc mnogih drugih političkih funkcija, za čiji se pristup radu može reći da ga karakterizira ekonomski i tehnološki determinizam. Prema Kardelju, oslobođenje rada znači da svatko ima "pravo da radi i da slobodno bira radno mjesto". Rad mora biti slobodan od političkog upravljanja te predstavljati "naučno i stručno opsluživanje tehnike". Mijalko, k tome, u tekstu *Oslobođenje rada* iz 1965. godine, zagovara slobodno tržište[7], a socijalističko samoupravljanje slavi iz perspektive veće efikasnosti i produktivnosti rada i životnog standarda radništva što pokazuje putem podataka o kretanjima društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, te onda prosječne godišnje stope rasta proizvodnje uspoređuje s kapitalističkim zemljama.

Ono što je zanimljivo kod Todorovića jest da se on osvrće na želju nekih da se odmah dokine zakon vrijednosti, iako u njegovom tekstu nije naznačeno s kim to točno polemizira i koliko je ta perspektiva zaista bila prisutna. Misli da je dobro to što se priznaje da postoji zakon vrijednosti i u socijalizmu, ali ipak, smatra da je loše to što se u konkretnom planiranju i dalje ti pojmovi koriste pre idealistički i birokratizirano. Prema njemu, ekonomsko planiranje u socijalizmu mora računati sa zakonom vrijednosti i s njime upravljati. Drži da je želja za dokidanjem zakona vrijednosti odmah ("čim smo uzeli vlast") romantičarska, idealistična i čak religiozna, iako se temelji na naučnim spoznajama i iako predstavlja realni konačni cilj. Tendencije da se društvo mijenja prema "snovima" i "prema knjigama" se, po njemu, rađaju ondje gdje su materijalno-proizvodne snage zaostale. Idealistička želja da se zakon vrijednosti odmah dokine vodi u birokratizam, ali prema njemu postoje i oni koji su pokleknuli pred zakonima robne proizvodnje što onda vodi prema glorifikaciji liberalno-kapitalističkih oblika jer se te zakonitosti shvaćaju kao prirodne sile. Za njega, i "birokratska" i "liberalno-buržoaska" odnosno "malograđansko-anarhistička" orijentacija proizlaze iz objektivnih proturječnosti prelaznog razdoblja. Smatra da je u prvih četrnaest godina Jugoslavije dosljedno primjenjivana marksističko-naučna orijentacija te se zalaže za to da u javnim diskusijama treba dominirati naučno-socijalistički pogled.[8]

Slika 3b. Žene na dobrovoljnom radu, Žena u borbi, 1946.

Još jedan autor koji donekle prepoznaje logiku forme vrijednosti je Zoran Vidaković koji u tekstu *Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima)* iz 1968. u suštini želi pomiriti kapitalistički način proizvodnje s ostvarivanjem interesa radništva. Kaže da sama logika proizvodnje viška vrijednosti sadrži tu tendenciju da netko ima vlasnički monopol te da bi upravljanje vođeno interesima radništva bilo iracionalno jer nije usuglašeno s proizvodnjom viška vrijednosti. Prema njemu, radnici štrajkovima koriste svoju "polumoć" kako bi sačuvali "zaostale načine rada i privređivanja" i usprotivili se procesima mod-

5 Barem se to može zaključiti na temelju literature koju smo prikupile za pisanje ovog eseja.

6 Prema pojmu Moishea Postonea, "categorial" interpretation.

7 Po njemu se uspon životnog standarda ogleda i u "raznovrsnosti i šarolikosti koju slobodna inicijativa neposrednih proizvođača i direktni voljni uticaj potrošača i drugih korisnika i interesanata nameću i obezbeđuju, za razliku od administrativno-centralističkog planiranja i od monopolskog diktata svake vrste." Zagovara razvitak koji između ostalog zahtjeva eliminaciju sitnoseljačke privrede.

8 U tekstu *Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase? (*Poglavlje knjige Društveni sukobi – izazov sociologiji, Službeni glasnik, 2008, prvo izdanje iz 1983. je zabranjeno) Nebojša Popov Kardeljev i Todorovićev odnos prema radu komentira ovako: "Osobenost ove varijante ideologije rada ogleda se pre svega u tome što ona, u nastojanju da se razgraniči i prema kapitalizmu i prema staljinizmu, staje na polovini puta. Njeni protagonisti bi hteli, izgleda, da odbace staljinističku komandu nad radom koju karakterišu elementi predgrađanskog načina proizvodnje …, ali da ne ispuste iz ruku politički monopol, kao što bi istovremeno hteli da legalizuju građanske ekonomske odnose, ali bez klasičnog svojinskog monopola i, još više, bez parlamentarne demokratije. Tako, ustvari, nastaje mešavina ideja o predgrađanskim političkim i građanskim ekonomskim odnosima. U svakom slučaju, perspektiva socijalizma postaje mutna, čak nesaglediva. Ekonomska i politička emancipacija toliko su odeljene da socijalna biva nezamisliva." Popov još ističe da se tu iz vida gubi cilj ukidanja klasnog društva, te da ideologija oslobođenja rada predstavlja prepreku oslobođenju radničke klase.

Riječima Fredija Perlmana iz teksta *Rađanje revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji* iz 1969. godine, društveno uređenje za kakvo se zalažu Kardelj, Todorović i drugi jest "...sistem raspodele koji se može sumirati sloganom ‚od svakoga prema mogućnostima, svakom prema tržišnom uspehu', slogan koji opisuje sistem društvenih odnosa široko poznat kao kapitalistička proizvodnja dobara, a ne kao socijalizam.

Slika 4. Žena u borbi, br. 2, 1950., naslovnica

ernizacije i racionalizacije ako one ne donose afirmaciju njihovih prava. Tvrdi da je ideju da je razvoj proizvodnje u kontradikciji s interesima radništva moguće „osporiti samo dokazima da ostvarivanje i ujedinjavanje interesa radnika u procesu samoupravnog odlučivanja može imati racionalan karakter i sa stanovišta aktiviranja i razvijanja proizvodnih snaga, materijalnog napretka i proizvodnje vrednosti orijentisane prema zadovoljavanju potreba radnika.“ Kao jedan od dokaza za tu tvrdnju ističe da se među zahtjevima štrajkaša i zahtjevi za racionalnijom proizvodnjom, efikasnijom organizacijom rada, unaprjeđenjem istraživačko-znanstvenog rada, za boljom tehnološkom i privrednom integracijom i planiranjem, bržim razvojem proizvodnje itd. Međutim, ne navodi koliko su takvi zahtjevi zastupljeni, niti koji je izvor te tvrdnje.

O radu iz perspektive dokidanja alijenacije piše Dragomir Drašković u tekstu *Sociološki aspekti dezalijenacije u uslovima samoupravljanja i raspodele ‚prema individualnom kvantumu rada‘* iz 1961. godine. Iako naglašava da je alijenacija prisutna i u prelaznom periodu, tvrdi da je društveno samoupravljanje prvi korak ka dezalijenaciji. Ipak, naglašava da to ne znači da je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ukinula alijenaciju, kao ni da je prva pojava samoupravljanja oslobodila ljudski rad najamnih odnosa. Kao još jedan mehanizam koji potiče dezalijenaciju, Drašković navodi princip raspodjele prema „individualnom kvantumu rada“ iz Marksove kritike Gotskog programa. Prema njemu, ako proizvođači sudjeluju u preraspodjeli viška, odnosno ako višak ne postaje profit kojeg prisvaja kapitalist, onda ne možemo govoriti o alijenaciji u Marksovom smislu. “ (…) Raspodela prema radu koja se do sad odvijala prema utvrđenim pravilnicima i unutrašnjim normama u radnom kolektivu, mora biti takva da u toj raspodeli bude naučno dokazana vrednost predmeta, operacije, dela operacije tj. opredmećenog rada i da svaki radnik ima jasnu predstavu o toj društvenoj vrednosti. Novac kao protuvrednost uloženog rada doći će manje otuđen, a monopol shvaćen kao ekonomska nužnost u procesu oslobođenja rada i čoveka, tj. dezalijenacije pokazaće se nedovoljan ‘da bi mogao ostvariti prevlast nad drugima’.”[9]

Kao i u mnogim drugim tekstovima, centralna ideja u Draškovićevom tekstu je da društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju kao i „racionalno“ i „znanstveno“ upravljanje njima mogu postepeno dovesti do oslobođenja. Međutim, postojanje privatnog vlasništva koje se ovdje smatra jednim od primarnih problema kapitalističkih društava, nije uzrok podređenog položaja radništva, već posljedica kapitalističkog sustava proizvodnje. Zato je društveno, odnosno u ovom slučaju državno vlasništvo, samo jedan izvedeni oblik privatnog vlasništva. Država je ovdje vanjska apstrakcija koja se nadvija nad društvo raspršenih proizvođača koji i dalje djeluju prema svim principima robne proizvodnje. Osim toga, svijest o postojanju tih principa i njihovo navodno naučno ovladavanje nimalo ne približavaju društvo njihovom ukidanju. Ovakvo rezoniranje predstavlja principe robne proizvodnje kao neke prirodne sile koje, eto, samo trebamo shvatiti i njima ovladati, pa one više neće predstavljati izvor otuđenja. Nemoguće je staviti Marksovu teoriju robne proizvodnje u službu gradnje socijalizma i dezalijenacije jer su elementi kapitalističke proizvodnje koje ta teorija objašnjava neodvojivi od svoje funkcije u kapitalizmu. Osim toga, ideja raspodjele prema individualnom kvantumu rada sadrži misao da bi svi trebali doprinositi društvu radom, što pak podrazumijeva ideju da je rad kao takav nešto dobro i korisno za pojedinku i za društvo. Međutim, ne postoji neka esencija rada koju treba osloboditi, ili koja će se javiti jednom kad kapitalist ne bude prisvajao višak vrijednosti. Isto tako ne postoji ni upotrebna vrijednost koja će se unutar socijalizma osloboditi u korist svih ljudi, već je ona čisto analitički pojam – suprotnost razmjenskoj vrijednosti. Također, ne postoje niti neke predideološke potrebe ljudi koje je moguće zadovoljiti korisnim stvarima samo ako racionalno upravljamo proizvodnjom. Rad, vrijednost (upotrebna vrijednost i višak vrijednosti), potrebe itd., pojmovi su koji se vezuju uz historijski specifičan način proizvodnje, onaj kapitalistički, i kao takve nisu parcijalno ili u potpunosti upotrebljive za koncipiranje društva koje nastoji nadići takav način proizvodnje.

Dva teksta koja se kritički postavljaju prema prisutnim idejama o radu i oslobođenju rada su tekst *Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase* Ljubomira Tadića iz 1962.[10], i tekst *Obustave rada jučer i danas* Olge Kozomare iz 1968. godine. Tadić pristupa iz teorijske perspektive, dok Kozomara raspravljajući o štrajkovima pruža dokaze o lošem društvenom položaju proizvodnog radništva.

Tadić naglašava de je buržoasko društvo prva ekonomska formacija koja počiva na slobodnom radu te da slobodni rad ne isključuje otuđeni rad. “Ideologija rada tipična je buržoaska ideologija, … Pošto je u samoj delatnosti sadržana bit čoveka, to radnik (proleter) izražava sav smisao opštejudske porobljenosti. Njegova egzistencija kao radnika i egzistencija rada kao ekonomske kategorije robno-novčane privrede personifikuju odnose buržoaskog društva i predstavljaju siguran pokazatelj da ljudska emancipacija nije dovršena.”[11] On koristi termin državni kapitalizam te naglašava da državnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, radna snaga ne gubi karakter robe. “… A upravo rad ‘određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću’ je rad u okvirima građanskog društva i u epohi tzv. prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu. Međutim, nevolju i nuždu nitko ne proglašava vrlinom, a još manje slobodom, jer oslobođenje rada ne isključuje već pretpostavlja najamno ropstvo. Kao tekovine buržoaske civilizacije ono, stoga, ne može, samo po sebi, biti nikakav socijalistički cilj.“

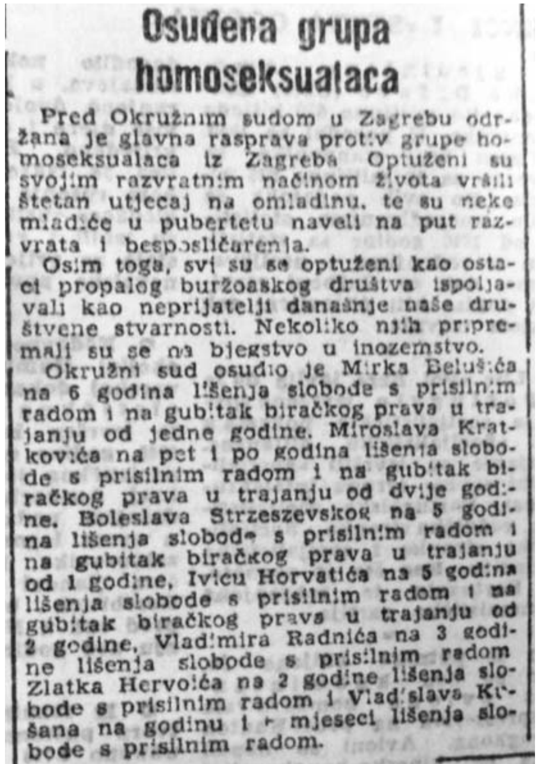
Tadić naglašava cilj ukidanja rada kao „klasne osobine i kao ekonomske kategorije“, ali kaže da će se to postići samo ako udruženi proizvođači putem samoupravnih organizacija odozdo prema gore, urede svoju proizvodnju na osnovama planske privrede, ali bez državno-birokratskog posredovanja i upravljanja. Iako Tadić više naglašava nužnost dokidanja rada, i kod njega se zadržava moment udruženih proizvođača koji sami organiziraju proizvodnju. Ali pitanje jest: proizvodnju čega? S pozicije rada, uključujući i samoupravni rad, kvalitativni sadržaj proizvodnje nema nikakvu drugačiju društvenu ulogu nego sadržaj proizvodnje s pozicije kapitala. Ni ovdje se ne radi o zajedničkom odlučivanju o smislu vlastitog djelovanja. Čim se javljaju pojmovi poput zapošljavanja, viška rada, nezaposlenost itd., to označava da nikakva autonomija proizvodnje ne može postojati.

Raspravljajući o pitanju štrajkova, što je bila dugo kontroverzna tema u Jugoslavenskom društvu, Kozomara kaže da je štrajk oblik klasne borbe podređene klase koja je objekt vlasti te poentira da sama činjenica da je proletarijat prisiljen koristiti štrajk kao način političke borbe, govori da

9 “Pa ipak, raspodela prema ‚individualnom kvantumu rada‘ i sistem samoupravljanja u okviru ekonomske jedinice stvara povoljnu sociološku atmosferu u kojoj se opredmećeni ljudski rad, realizovani rad kao merilo izvesnih vrednosti robe, više ne pojavljuje kao strana sila proizvođaču, premda ostaju neke forme, iako modifikovane, prilagođene potrebama i duhu sistema spobodne raspodele dohotka, koji u sebi nose elemente otuđenja (novac) i koji se kao takav suprotstavlja proizvođaču na koga on gleda kao na nepreovladano sredstvo razmene, ali kao na nešto ipak otuđeno.”

10 U *Ogledalu proizvodnje*, Jean Baudrillard kaže kako je Marx zaista denaturalizirao kapital, proces rada i privatno vlasništvo, ali je propustio denaturalizirati korisnu svrhu proizvoda kao funkciju potreba.

11 Citirano prema Jovanov, Neca, 1979. Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine, Zapis, Beograd

Osuđena grupa homoseksualaca

Pred Okružnim sudom u Zagrebu održana je glavna rasprava protiv grupe homoseksualaca iz Zagreba Optuženi su svojim razvratnim načinom života vršili štetan utjecaj na omladinu, te su neke mladiće u pubertetu naveli na put razvrata i besposličarenja.

Osim toga, svi su se optuženi kao ostaci propalog buržoaskog društva ispoljavali kao neprijatelji današnje naše društvene stvarnosti. Nekoliko njih pripremali su se na bjegstvo u inozemstvo.

Okružni sud osudio je Mirka Belušića na 6 godina lišenja slobode s prisilnim radom i na gubitak biračkog prava u trajanju od jedne godine. Miroslava Kratkovića na pet i po godina lišenja slobode s prisilnim radom i na gubitak biračkog prava u trajanju od dvije godine. Boleslava Strzeszevskog na 5 godina lišenja slobode s prisilnim radom i na gubitak biračkog prava u trajanju od 1 godine, Ivicu Horvatića na 5 godina lišenja slobode s prisilnim radom i na gubitak biračkog prava u trajanju od 2 godine, Vladimira Radnića na 3 godine lišenja slobode s prisilnim radom Zlatka Hervoića na 2 godine lišenja slobode s prisilnim radom i Vladislava Kušana na godinu i 6 mjeseci lišenja slobode s prisilnim radom.

Slika 5. Narodni list, Zagreb, 25. veljače 1950.

je on zapravo objekt vlasti. Naglašava da se nejednakosti u jugoslavenskom društvu povećavaju i da se kod uzroka štrajkova uglavnom radi o nejednakosti dohotka, iako to nije samo stvar ekonomske raspodjele već i raspodjele u političkom smislu, odnosno društvenog položaja radničke klase.[12]

K tome, Kozomara polemizira sa stavovima kakve su primjerice iznosili Todorović i Kardelj, u kojima se uspjeh samoupravljanja mjeri kvantitativnim pokazateljima poput broja nezaposlenosti[13] te se Jugoslavija uspoređuje s kapitalističkim zemljama, a u poticanju rada se primjenjuju metode nagrađivanja s obzirom na tržišni uspjeh. Iznosi da se nekad primjenjuje princip stimulacije rada preko diferencijacije između radnika u samim uvjetima rada koja potiče konkurenciju, što smatra da je karakteristika kapitalističkih društava, a ne socijalističkih koji se temelje na solidarnosti. Smatra da organizaciona forma sindikata također doprinosi razjedinjenosti proletarijata, jer jedni štite interese radništva na nekom području, neki po grani djelatnosti, neko po ideološkoj osnovi npr. nacionalističkoj itd. Navodi primjere toga da veća primanja imaju oni koji proizvode veći višak vrijednosti od onih koji rade nešto korisno, samo zato što ne proizvode višak. Smatra da se te tehnokratske tendencije suprotstavljaju izgradnji socijalističkih odnosa, a da te tendencije nisu mogle otkloniti ni postojeće političke strukture poput Saveza komunista i Saveza sindikata koje su bile poprilično pasivne i kolebljive po tom pitanju.

Osim tekstova na koje smo se osvrnule, postoji još niz tekstova koji se dotiču proizvodnje i samoupravljanja, napose u kontekstu rasprava o štrajkovima. Tekstovi koje smo spomenule variraju po tome jesu li, i na koji način, kritični prema ideji oslobođenja rada i jesu li kritični prema postojećem sustavu radničkog samoupravljanja. Gotovo svi tekstovi su nominalno kritični prema državi i birokratizmu, ali je to samo obavezan element svakog teksta i istupa nakon „prekida sa staljinizmom“. Osim mantre kritike birokratizma, u mnogim se tekstovima javlja i mantra „kontradikcije prelaznog razdoblja“ koja pruža odgovor na sve nelogičnosti pokušaja pomirenja službene socijalističke ideologije i kapitalističkog načina proizvodnje koji nikad zapravo nije doveden u pitanje.

Ideja da je rad potrebno dokinuti javlja se samo u tekstu Ljubomira Tadića. Međutim, niti jedan tekst ne vidi dokinuće rada kao neposredni zadatak u prevazilaženju kapitalizma. Budući da je u osnovi svih spomenutih pristupa klasna perspektiva, njihov domašaj je koncipiranje socijalizma kao racionalnije, naučne, pravednije i humanije primjene industrijskog kapitalizma. Ali ostvarivanje interesa proletarijata kao revolucionarnog subjekta koji se ostvaruje u socijalizmu nije koekstenzivno sa zahtjevima dokidanja kapitalizma.

12 “Međutim, moguće je dokazati da radnička klasa reaguje na usporavanje prevazilaženja klasnih odnosa koje se ogleda u 1) potiskivanju radničke klase na pozicije objekta vlasti, 2) razbijanju jedinstvenog bića radničke klase i 3) podržavanju tendencija ka tehnokratiji umjesto socijalističkoj demokratiji, tendencija koja je danas u svetskim okvirima veoma naglašena i između ostalog izražena u stavovima da su problemi jedinstveni za sva industrijska društva, bila ona kapitalistička ili socijalistička. U nas se ta tendencija [tehnokratija] izražava i u statističkim komparacijama koje opravdavaju svaku socijalnu nepravdu.“

13 Apropos nezaposlenosti, ona smatra da bi „višak radne snage“ i kao termin i kao pojava trebao biti stran socijalističkoj privredi.

Rad, vrijednost, tehnologija i industrijska proizvodnja ne mogu biti neutralno prisvojene za revolucionarne svrhe. Staviti rad pod kontrolu radništva ili države znači ga samo još više poopćiti i proširiti kao društveni odnos. Rad nije dio tobožnje “čovjekove prirode” i što je još važnije, on nije neki princip suprotstavljen kapitalu. Jer društveni antagonizam rada i kapitala odvija se na terenu kapitala, na terenu robne proizvodnje. Vladanje procesom rada iz pozicije dokidanja kapitala je apsurdno, pošto sam taj radni proces podrazumijeva apstraktni rad, formu vrijednosti te strogo razdvajanje rada koji proizvodi višak vrijednosti od onog koji je ne proizvodi. Radnici koji upravljaju procesom proizvodnje upravljaju sami sobom kao robom, oni su sami sebi vlasništvo. Autonoman ili ne, kolektivan ili ne, rad unutar sistema robne proizvodnje ostaje posvuda isti te zahtjeva rod kao jedan od mehanizama reprodukcije društvenih odnosa kakve potrebuje.

3. Ideologija rada i rodni odnosi

Na sastancima Glavnog odbora AFŽ-a potkraj četrdesetih godina raspravljalo se o poželjnom vizualnom identitetu jugoslavenske žene. Zaključeno je da su žene u ruskom tisku ružno odjevene što daje dojam da je to neka potreba socijalizma, a da, nasuprot tome, Jugoslavija želi projicirati sliku veselja, ljepote i raznolikosti. Drugim riječima, žene moraju ostati žene - različite od muškaraca; bića koja svojom ljepotom i veseljem oraspoložuju i regeneriraju muškarca radnika, pritom i same po potrebi bivajući radnicama i potrošačicama. Kao i u drugim kapitalističkim zemljama, režim roda u Jugoslaviji nije jedinstven i monolitan. On varira s vremenom i među klasama, ali i istovremeno postavlja pred ljude kontradiktorne zahtjeve u pogledu modela performiranja nekog roda. Kao i predstave jugoslavenskih žena, i današnjim se djevojkama i ženama malo plasiraju slike žena kao borkinja za društvenu pravdu, malo kao radnica, malo kao simpatičnih kućevnih bića koja vole kuhati, prakticirati jogu i komentirati serije – ili što god trenutni usponi ili krize kapitalizma od njih zahtijevaju, a da se može predstaviti kao emancipirajuće. Kao i jugoslavenske žene upregnute u borbu, pa u izgradnju države udarničkim radom, pa kao kućanske radnice i potrošačice, i današnje su feministkinje i ljevičarke, glorifikatorice jugoslavenskih radnica, upregnute u neumorni aktivistički rad za spašavanje ovih i onih marginaliziranih grupa, upozoravanje na ove i one društvene probleme i revitaliziranje birokratiziranih sindikata. Istovremeno su upregnute na razne nisko plaćene poslove reproduktivnog rada za društvo i u prezentiranje slike stilizirane borbene ženstvenosti. Iako je posvećnost takvom poslu svakako plemenita, ukoliko je taj rad posredovan državom ili NGO-ima, on između ostalog dovodi do karakterističnih političkih pozicija: te su aktivistkinje često nominalno protiv kapitalizma, ali istovremeno za sve društvene forme koje ga podržavaju ili konstituiraju: rad, državu, građanstvo, ngo-e, partije, hijerarhije, rod i rodne pojmove, obitelj, ekskluzivne romantične veze, ... Njihov horizont je u suštini isti onome jugoslavenskih ideologa - da kapitalizam, ali malo pravedniji. A da bi bio pravedniji i kako bi se krize reprodukcije koliko je to moguće bezbolno prebrodile, mi moramo neumorno raditi.

U našem ne toliko sustavnom pretraživanju nismo pronašle tekstove iz jugoslavenskog razdoblja koji se kritički odnose prema radu iz rodne perspektive, osim teksta Blaženke Despot *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* iz istoimene knjige objavljene 1987. godine. Kao ni drugei autori_ce prije nje kojei se iole kritički postavljaju prema radu (osim Tadića), ni Despot se ne odmiče od modela prema kojemu je rad oruđe u rukama radništva koje predstavlja silu suprotstavljenu kapitalu. Osim toga, ona smatra pozitivnim što u samoupravnom socijalizmu, za razliku od etatističkog socijalizma, proizvođači racionalno uređuju svoj odnos s prirodnom, odnose među spolovima i prema porodici.

Iako je njezin tekst pozitivno naklonjen samoupravnom socijalizmu nasuprot etatističkom socijalizmu, dok piše o etatističkom socijalizmu, Despot opisuje njegove osobine u pogledu ženskog pitanja koje se u suštini mogu primijeniti i na Jugoslaviju. Ona ističe da je dogmatski i staljinistički marksizam vulgarno reducirao žensko pitanje na klasno što je dovelo do toga da se žensko pitanje ni ne postavlja. Činjenica da žensko pitanje uvijek stoji pod navodnicima, znači da se to pitanje zapravo ni ne smatra važnim već partikularnim pitanjem čije se razrješavanje

Slika 6. Adela Jušić: Željne smo rada i napora, u suradnji s Andrejom Dugandžić, 2015., kolaž na zidu, Tuzla
Dio teksta: Kuda ćete takve gole i bose i za koga radite?
Kad drug Tito kaže "još treba pomoći" – pomagaćemo!
Žene Tuzle i Kreke rade bez odmora. Taj rad smatraju svojom potrebom i dužnošću. Ali ne stižu, jer sve je više poslova, sve više dužnosti koje zovu na sve strane.
Žene Tuzle premašile su preuzete obaveze.
Leđa su nam umorna, ali na našim licima sija radost socijalizma.
U šumskim radovima također rade žene. Viđamo žene kako rade na popravci mostova, gradnji kuća, na popravci bunara, na popravci nužnika, na popravci kuća u radničkim centrima, na sađenju šumskih sadnica, na šumskim gospodarstvima, na utovaru uglja. U ovim akcijama dato je radnih dana 5563. Ukupan iznos na svim radovima je 14.085 radnih dana.

pasivno prepušta besklasnom društvu budućnosti. Naglašava da kad se žensko pitanje rješava normativno - zakonima koji s jedne strane potiču ravnopravnost žene u ekonomskoj i političkoj sferi, a s druge strane potiču žensku brigu o porodici zauzimanjem za zaposlenu majku bez da se pritom brinu i za zaposlene očeve, to znači da je patrijarhalna podjela na privatno i javno još više učvršćena. Ono što je najbitnije, Despot naglašava da podređeni položaj žena u etatističkom socijalizmu izvire iz samog proizvodnog odnosa, a ne iz preživljavanja patrijarhalnih obrazaca iz prošlosti:

„Svakodnevni oblici diskriminacije žena smatraju se ostacima u svijesti ljudi, koji nemaju osnova u novom proizvodnom odnosu. … Način emancipacije etatističkog socijalizma stoga je *općenitost*. Njegova *općenitost* spram radničke klase, spram svakodnevnih uvjeta rada radnika, jest u bezupitnom preuzimanju proizvodnih snaga kapitala, prvenstveno nauke i tehnologije. Budući da ta nauka i ta tehnologija koje su iz-umljene u drugom proizvodnom odnosu, najamnom odnosu, sa drugom svrhom — stvaranjem profita, proizvode otuđenje; razotuđenje se vidi u proizvodnim odnosima, u dominaciji *općeg* nad *posebnim*, politike nad ekonomijom. Apstrakcija ove *općenitosti* nužno preuzima autoritarnost podjele rada proizašle iz naučne organizacije rada, autoritarne odnose među ljudima, autoritarne odnose pojedinaca spram države, birokracije, tehnokracije, autoritarne odnose muškaraca spram žena. … Autoritarnoj proizvodnji materijalnog života nužno odgovara autoritarna porodica, autoritarna socijalizacija ličnosti, pa se *žensko pitanje* ne samo ne može riješiti, već niti postaviti, jer je patrijarhalna porodica sa patrijarhalnim moralom i podjelom rada upravo pretpostavka takvog cjelokupnog proizvođenja života. ...Tako se krug zatvara: autoritarna proizvodnja traži autoritarnu porodicu, kao što autoritarna porodica socijalizira autoritarne ljude, koji u svojem *posebnom* interesu bivaju asimilirani u *opći* interes države i partije. Takav se način proizvođenja života smatra nužnim, emancipacijom radničke klase za *sada*, a sutra, *poslije* doći će potpuna emancipacija besklasnog društva. Socijalistički moral smatra se cementom takvog društva, a taj je utemeljen na patrijarhalnom porodičnom moralu, na autoritarnom i produktivističkom moralu.“

Iako svime ovime Despot opisuje etatistički socijalizam, čitajući između redova može se uočiti da sve to vrijedi i za Jugoslaviju. Ipak, kao i mnoge druge autorice, Despot neostvarivanje potencijala oslobođenja žena u Jugoslaviji pripisuje preživljavanju patrijarhalnih obrazaca iz prošlosti: „… u Jugoslaviji nema feminizma koji bi bio izvan klasnog pitanja radničke klase. … Žene, koje najneposrednije osjećaju autoritarnost u svom životu, silna su potencijalna snaga ozbiljenja kulture socijalističkog samoupravljanja. Ali za to su još danas spremne samo najosvještenije žene, … Žene će se moći više uključiti i u institucionalne oblike samoupravljanja, tek onda kada društvo bude oslobođeno svoje patrijarhalne hipoteke.“

Žensko pitanje je u Jugoslaviji od samih početaka bilo podređeno klasnom pitanju. Prema komunističkoj partiji, ono je trebalo biti riješeno ostvarenjem narodne socijalističke vlasti. Ratno i poslijeratno razdoblje bilo je obilježeno masovnom mobilizacijom žena, preko Antifašističkog fronta žena, za reproduktivni rad proširen na cijelo društvo (briga za ranjene, djecu, nepismene itd.) te besplatni "udarnički rad" na radnim akcijama. Masovni dobrovoljni rad na radnim akcijama uskoro biva zamijenjen plaćenim industrijskim radom. S ciljem institucionalizacije heroizma rada, 1948. godine uvodi se sustav posebnih priznanja za rad: udarnik, prvak socijalističkog rada, junak socijalističkog rada narodne republike, junak socijalističkog rada FNRJ; zaslužni zemljoradnik, zaslužni zemljoradnik zadrugar, istaknuti zemljoradnik zadrugar narodne republike, istaknuti zemljoradnik zadrugar FNRJ; a za radne kolektive: udarni kolektiv, kolektiv prvak socijalističkog rada, kolektiv prvak socijalističkog rada narodne republike, kolektiv prvak socijalističkog rada FNRJ; za zadruge: zadruga borac za visoki prinos, zaslužna zadruga, zadruga prvak narodne republike, zadruga prvak FNRJ.

U svom govoru na kongresu AFŽ-a Hrvatske u lipnju 1945. godine, Kata Pejnović sažela je ovako zadatke te organizacije: 1) učvršćenje bratstva i jedinstva, čišćenje zemlje od ostataka fašizma, 2) učvršćenje narodne vlasti, 3) izgradnja i obnova domovine razvijanjem široke inicijative, pronalaženjem novih udarničkih načina rada, promjenom odnosa prema radu, 4) odgoj mladih naraštaja, zbrinjavanje djece, pomoć zdravstvenim službama i jugoslavenskoj armiji i 5) suzbijanje nepismenosti. Jer da bi se učvrstila nova vlast, bilo je potrebno raditi "herojski" i "udarnički", te tu novu radnu etiku neprestanog rintanja prenijeti na nove naraštaje. Potrebno je da žene masovno postanu radna snaga te da odgoje nove generacije podatne radne snage.

Međutim, nakon ideoloških sukoba i ekonomskog zastoja 1950., dio službene ideologije postaje kritika birokratizacije, državnog vlasništva i državnog upravljanja proizvodnjom. Stoga se 1952. uvodi tržišni mehanizam u većinu proizvodno-prodajnih sfera. Naznake tih ideoloških i društvenih promjena naziru se u AFŽ-u već 1950. na njihovom trećem kongresu na kojemu se fokus s udarničkog rada premješta na pitanja zaštite majčinstva i djece, a kao osnova ravnopravnosti promiče se zapošljavanje. Kao što je jako dobro vidljivo u ženskim časopisima iz pedesetih godina, u društvenom položaju žena počinju prevladavati patrijarhalno-potrošački obrasci što je za očekivati u društvu u kojem je heroizam rada odjednom izjednačen s uspjehom na tržištu. Još jedan prilog Despotinoj tvrdnji da je patrijarhalna podjela na privatno i javno učvršćena, jest činjenica da je za državne servise koji su trebali "podruštviti" reproduktivni rad, radništvo plaćalo! - plaćalo kao servise na tržištu ako su si to mogli priuštiti. K tome, korisnici tih servisa su uglavnom bile srednjoklasne obitelji. Kao što se može vidjeti u dokumentarnom filmu Kreše Golika "Od 3 do 22", mnoge radničke obitelji su morale ostavljati malu djecu samu kod kuće dok su oni radili, a poznata su i iskustva ljudi koji su vezivali djecu za radijatore. Jer ideja da žena kao emancipirana građanka zahvaljujući svojoj kupovnoj moći slobodno kupuje i konzumira te servise na tržištu "novoostvarenih" ženskih prava, svakako je element i indikator kapitalističkih proizvodnih odnosa koji reprodukciju guraju u sferu privatnosti. Dodatan indikator toga jest da o ukidanju obitelji, kao uostalom ni o ukidanju kapitalizma, u Jugoslaviji nije bilo riječi. Mogućnost slobodnog prodavanja vlastite radne snage i slobodnog kupovanja servisa za pomoć u obavljanju reproduktivnog rada bili su najveći dosezi "emancipacije" žena čime je emancipacija, riječima Tijane Okić, "svedena na ugovornu, nadničarsku formu".

Sve to se manifestira u položaju žena koji je ekvivalentan drugim kapitalističkim zemljama: već od 1950. godine bilježe se masovna otpuštanja trudnica i generalno ženske radne snage, jačanje rodne podjele rada i u kućanstvu, feminizacija slabije plaćenih zanimanja i sektora industrije (tekstil, duhan, uslužne djelatnosti), veća zastupljenost žena među nezaposlenima, rodni jaz u plaćama itd. Uz to, mnogi resursi su

distribuirani preko članstva u radnim organizacijama: kuponi za obroke u restoranima, stanovi, zimnice, ljetovanja, zdravstvena skrb, stipendije za obrazovanje, krediti itd., a žene su velikim djelom bile nezaposlene. Samoupravljanje u slučaju Jugoslavije značilo je uvođenje tržišne utakmice između tvornica i firmi, što nužno znači nepovoljniji položaj za žene.

4. Protiv rada i protiv roda

Cilj Komunističke partije Jugoslavije, niti prije rata niti nakon njega, nije bila borba protiv kapitalizma. Rad u suštini ostaje najamni rad, što bitno utječe na reprodukciju sistema koji ljudskim resursima upravlja kapitalizmu svojstvenim režimima roda. Iako smo na temelju postojeće literature o odnosu rada i roda mogle raspravljati samo na primjeru položaja žena, ono što nas je zanimalo jest razmotriti koliko je štetno i anakrono iz suvremene rodno-kritične perspektive slaviti jugoslavenski odnos prema radu. U poslijeratnom razdoblju, moral teškog rada bio je obilježje i kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a ovdje je iskustvo Jugoslavije samo strukturalno zacementiralo poistovjećenost radništva, radničkih partija i mnogih ljevičara, s pozicijom rada. Drugim riječima s pozicijom kapitala. Druga strana morala teškog rada je moral obitelji sa svojim striktno uređenim rodnim ulogama čemu svjedoče kriminalizacija i patologizacija gej muškaraca i lezbijki u Jugoslaviji koje se optuživalo za razvrat i besposličarenje, dakle za neispravan i nedискipliniran odnos prema spolnosti i radu, odnosno za bivanje prijetnjom društvenoj reprodukciji.

Što glorificiranje Jugoslavije i rada od strane suvremenih feministkinja i ljevičara/ki znači pogotovo u današnjem kontekstu krize rada? Što nam danas znači slavljenje ženskog udarništva? Što je to što bismo danas trebale izgrađivati herojskim radom? U sadašnjem trenutku u kojem države razvijaju različite programe zapošljavanja, subvencioniranja i drugih mjera koje bi trebale pokrpati postojeće nestabilnosti, i u kojem razni NGO-i, pa i oni feministički i LGBTI, nastoje putem raznih kampanja i prijedloga politika privesti radu razne nezapošljive subjekte poput žena, kvir osoba, "socijalnih slučajeva", mladih bez iskustva, starijih osoba, osoba s invaliditetom, kroničnim bolestima itd. U tim tužnim naporima javlja se nostalgično gledanje na lažnu sliku jugoslavenskog radnog društva i položaj žena u njemu, iako ono neosporno vodi prema perspektivama koje učvršćuju ulogu države kao i terora rada i roda. Jer naime, suvremeni kapitalizam zahtijeva fleksibilnije, ali i dalje rodno-specifične identitete pa zato "progresivne" politike rada i "progresivne" politike u vezi roda (rodna ravnopravnost, priznavanje rodnog identiteta itd.) nastavljaju provoditi kontrolu i menadžerirati različite subjekte u skladu s već uspostavljenim rodnim pojmovima. Te progresivne politike ne predlažu načine života koji su drugačiji od postojećeg sistema. Njihove su težnje usmjerene čišćenju terena i uspostavljanju dijaloga s moći kako bi se ekonomske krize mogle prebroditi na jedan jednakiji i pristojniji način. Ljudi moraju ostati zauzdani radom – pa zato rad mora biti pravedniji i ugodniji, a žene i razni "neproduktivni" subjekti imati dojam da su i one, zbog svojeg radnog statusa, građanke i da sudjeluju u donošenju odluka. Suvremena kriza ne stvara nezaposlene samo među nekvalificiranima ili "teško zapošljivima", već i među onima koji žude za upravljačkim pozicijama i koji onda lešinare u formama studenata socijalnog rada, NGO-karijeristica, društveno angažiranih umjetnica, mladih suradnika sindikata itd. pod svaku cijenu žele educirati, menadžerirati i upravljati radništvom odnosno nekim svojim konstruktom radništva, kako bi sebi stvorili neke izmišljene funkcije i pozicije. Za njih nema većeg užitka nego kad za neke društvene grupe mogu reći "i oni su radnici", ili za neki problem "i to je klasno pitanje", kao da te konstatacije same po sebi već nešto rješavaju. Ono što te konstatacije čine jest da ljude svode pod podatan i kontrolabilan subjekt kojeg će oni moći reprezentirati svojim NGO-ima i partijama, prema dobro poznatom ljevičarskom receptu "avangarde" koja upravlja proizvodnjom i državom tijekom "prelaznog perioda".

Zato nam i nastavljaju podmetati jugoslavenske radnice kao uzore. Međutim, uzmimo u obzir mogućnost da bi odbijanje poistovjećenosti s likom radnice, odnosno odbijanje rada moglo dovesti do odbijanja drugih društvenih uloga i slika, poput roda, koji su tu da funkcionalistički strukturiraju naš život i udalje nas od naših žudnji i sklonosti. Uz odbijanje rada u "produktivnoj sferi" mora dakako ići i odbijanje rada u neproduktivnoj, reproduktivnoj sferi, odnosno odbijanja države i njezine uloge omogućavanja reprodukcije radne snage kroz kodificiranje heteroseksualnog kućanstva. Jer rod, kao održavatelj podvojenosti kapitalističkog načina proizvodnje na produktivni i neproduktivni rad, zahtijeva neprestano reproduciranje kroz nasilje, a država je tu da to nasilje potpomaže. Drugim riječima, rod i država se međusobno potpomažu u tome da kroz nasilje očuvaju podvojenost rada koji proizvodi višak vrijednosti od onog koji ne proizvodi – podvojenost od vitalne važnosti za kapitalizam.

Zbog uloge koju rod i država imaju u kapitalističkom načinu proizvodnje, naša borba protiv rada i roda ne može imati obilježja radničkih borbi za bolji položaj u sustavu proizvodnje. Dokle god težimo participiranju u dijalogu s moći, i politizaciji naizglednim povezivanjem s radničkom klasom prozivanjem svojih pitanja klasnim, dokle god posežemo racionalističkim i demokratskim zahtjevima za političkom jednakošću, dokle god težimo reprezentaciji od strane partija, sindikata i NGO-a, ostajemo na terenu kapitala.

POPIS KORIŠTENIH TEKSTOVA

Bædan 1: Journal of Queer Nihilism, baedan.noblogs.org

Bodrijar, Žan, 2011. *Ogledalo proizvodnje*, Anarhija/ blok 45, Beograd

Bonnano, Alfredo, *Let's Destroy Work, Let's Destroy the Economy!*, theanarchistlibrary.org

Jovanov, Neca, 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*, Zapis, Beograd

Dauvé, Gilles, Get rid of work, libcom.org

Dota, Franko 2017. Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945–1989. Doktorska teza, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest.

Grupa Kriza, Manifest protiv rada, gerusija.com

Kovač, Leonida, 2007. *Zelene vrpce. Samoreprezentacijski radovi Naste Rojc i Stjepana Lahovskog iz zbirke Dr. Josipa Kovačića*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb

Kozomara, Olga 1968. "Obustave rada juče i danas", u: *Kulturni radnik*, Zagreb, 2

Mraović, Boriša, 2016."Heroizam rada – Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1945-1953", u: Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, CRVENA, Sarajevo

Okić, Tijana, 2016. "Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a", u: Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, CRVENA, Sarajevo

Perlman, Fredi, *Rađanje revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji* (originalno objavljeno u SAD 1969 - Red&Black, Detroit, prevod objavljen u ovom broju Antipolitike)

Postone, Moishe 2006. *Time, labor, and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press, libcom.org

Semprun, Jaime, *Notes on the manifesto against labor*, libcom.org

Scholz, Roswitha 2009 Patriarchy and Commodity Society: Gender without the Body, mediationsjournal.org

Tadić, Ljubomir 1962. "Oslobođenje rada ili oslobođenje radničke klase", u: *Pregled* 11-12, Sarajevo

The Situationist Manifesto, www.cddc.vt.edu/sionline/si/manifesto.html

Todorović, Mijalko 1965. *Oslobođenje rada*, Kultura, Beograd

Vaneigem, Raoul, The Subsistence Society, u: *From Wildcat Strike to Total Self Management*, www.cddc.vt.edu/sionline/postsi/ratgeb.html

Vidaković, Zoran 1968. "Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima)", u: *Gledišta* 1, Beograd

Mladen Stilinović, 1981.

Proleteri svih zemalja - ko vam pere čarape?[1] Od partizanke do Drug-ce Žene

Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989

Marijana Stojčić

Prekretnica za razvoj feminističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji bila je međunarodna konferencija "DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?" u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu 1978. godine, koje su organizovale žene iz Beograda, Zagreba, Sarajeva i Ljubljane. To je prvi feministički događaj feminizma drugog talasa u Istočnoj Evropi.

Prodor drugog talasa feminizma sedamdesetih godina 20. veka na prostore onoga što danas imenujemo kao prostor bivše Jugoslavije vremenski koincidira sa s jedne strane, ozbiljnom krizom političke legitimacije jugoslovenskog socijalističkog projekta i konstituisanjem specifične scene koju u bazičnoj klasnoj liniji možemo locirati kao nove srednje klase/slojeve[2]. S druge, vrhuncem države blagostanja na Zapadu, krizom stare levice i radničkog pokreta u klasičnom smislu, kao i usponom novih društvenih pokreta okupljenih oko kritike etatizma, autoritarnosti i paternalizma države blagostanja i zahteva za fleksibilizacijom društvenih odnosa, slobodom životnih stilova i ličnom samorealizacijom. Uopšteno govoreći, iako se može raspravljati o tome da li su novi društveni pokreti doneli nove forme politike, ili je u pitanju promena akcenta - kako u pogledu orijentacije, tako i u smislu organizacije i aktivnosti[3], ono što jeste bilo novo je socijalni kontekst u kome su pokreti nastali s obzirom na "sve manje izraženu identifikaciju oslonjenu na klase, izostalu podršku političkih partija organizovanih u cilju zastupanja *klasnih interesa* i politizaciju identiteta kao što su pol, seksualno opredeljenje, etnička pripadnost i nacionalnost koji su ranije marginalizovani u konvencionalnoj politici"[4]. Uspesi države blagostanja na Zapadu su već bili normalizovani, a tamošnji model se smatrao uspešnijim i po pitanju obezbeđivanja materijalnih dobara i socijalne sigurnosti, uz bitno veći stepen političkih sloboda u odnosu na zemlje real-socijalizma. Stara levica je identifikovana sa uskim ekonomističkim zahtevima koji su u velikoj meri bili ostvareni ili na putu da budu ostvareni. Okvir klasne borbe činio se suviše ograničenim za kritiku nejednakosti, neslobode i isključenosti koje su i dalje postojale. U prvi plan dolaze drugi oblici društvene represije - prvenstveno rodna i rasna koje je istorijski radnički pokret često stavljao u drugi plan

Iako na prostorima koje danas imenujemo kao prostor bivše Jugoslavije postoji tradicija ženskog organizovanja još od 19. veka, nakon (samo) ukidanja Antifašističkog fronta žena 1953. godine do konferencije "Drug-ca Žena", žensko pitanje je gotovo potpuno potisnuto sa društvene scene. Položaj žena u Srbiji tokom XIX veka, potom u kraljevini Jugoslaviji u prvoj polovini XX veka, kao i njihovo organizovanje ne razlikuje se bitno od položaja žena u svetu i problema koje su one želele da reše.[5] Istorijski, ženski pokret se i na jugoslovenskim prostorima razvija kroz organizovanje ženskih društava čije su osnovne delatnosti u početku vezane prvenstveno za humanitarni rad i pomoć siromašnima, posebno ženama i deci. Za mnoge žene srednjeg i višeg sloja upravo je zalaganje za siromašne i potlačene postalo prva faza i sredstvo njihovog angažovanja u korist sopstvenog roda. Ukoliko su neke od tih organizacija i sadržavale poneku od feminističkih ideja, ona je ostajala u drugom planu ili je potpuno zanemarena. U Austrougarskoj je od druge polovine 19. veka aktivno radilo mnogo ženskih društava, u početku organizovanih na nacionalnoj ili konfesionalnoj osnovi. Prve ženske organizacije bile su nacionalne ili verske. Formiranje organizacije u okviru jedne nacije povlačilo je za sobom formiranje istih ili sličnih u drugim nacijama. Značajno je naglasiti da se kod gotovo svih humanitarnih ženskih organizacija može naći značajan broj ekumenskih akcija. Štaviše, u okviru jedne nacionalne humanitarne organizacije, mogu se naći članice drugih nacija. Do Prvog svetskog rata na celokupnom jugoslovenskom prostoru postoji široka mreža humanitarnih ženskih organizacija koje međusobno sarađuju.[6]

Nakon Prvog svetskog rata na Balkanu je stvorena nova država - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (koja 1929. godine postaje Kraljevina Jugoslavija). Položaj žena se bitno razlikovao u zavisnosti od nacije i religije, kao i od zemlje u kojoj su živele pre stvaranja nove države. Zakonska regulative je takođe, krajnje šarolika. Pred početak II svetskog rata, Kraljevina Jugoslavija spada u grupu industrijski slabo razvijenih kapitalističkih zemalja s izrazito agrarnom privrednom strukturom: 1931. godine 76% svih privredno aktivnih osoba imalo je glavno zanimanje u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu, a svega 11% u industrijskoj i zanatskoj delatnosti.[7] Prema istom popisu, procenat nepismenih je 44,6%, od čega je nepismeno 56,4% ženskog stanovnistva iznad 10 godina u odnosu na 32% muškog stanovništva.[8] Najveći broj žena živi na selu gde se se težak fizički rad spaja sa reproduktivnim radom i izloženošću različitim oblicima nasilja.[9] Iako se položaj žena bitno razlikovao u zavisnosti od nacije i religije, kao i od zemlje u kojoj su živele pre stvaranja nove države, ono što je bilo zajedničko je izrazita neravnopravnost žena u pravnom i društvenom smislu. [10] Rečima Jelene Petrović, ekonomska i polička neravnopravnost ogledala se: „Uskraćenim političkim i građanskim pravima (pravo glasa, vlasništva, nasleđivanja i sl.), vrlo ograničenom izboru zanimanja (učiteljice,

1 Ovaj rad predstavlja neznatno dopunjen tekst "*Proleteri svih zemalja - ko vam pere čarape? -* Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989", objavljen 2009. godine u publikaciji "Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas". Đorđe Tomić, Petar Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura, 2009.

2 Danilo MRKŠIĆ, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*. Beograd: Istraživački centar SSO Srbije, 1987, 72-92.

3 Kejt NEŠ, *Savremena politička sociologija- Globalizacija, politika i moć*, Beograd: Službeni glasnik, 2006, 117-122.

4 Ibid, 132.

5 Kako to navodi Ljubica Marković: „Feminizam se kod nas javlja početkom sedamdesetih godina, kao odjek opšteg pokreta za oslobođenje žene, koji je krajem šesetih godina idejno pobedio u Evropi, a u Americi bio i delimično primenjivan. On je dopro u doba kad u nas započinje rad na preobražaju društva, a kreće ga, kao nerazdvojan deo novog socijalnog programa, sam Svetozar Marković. Sa ostalim reformističkim idejama novog socijalnog pokreta, on je i ideje o ženskoj emancipaciji prihvatio od Rusa, od svog učitelja Černiševskog, i pokušao je da ih prenese i raširi kod nas". Ljubica MARKOVIĆ, *Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini*, Beograd: Narodna misao, 1934, 4.

6 Opširnije o istoriji ženskog pokreta na našim prostorima pre II svetskog rata, videti: Neda BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta: Žene u crnom, 1996, 20-127.

7 *O privrednoj aktivnost žena Jugoslavije od 1918. do 1953.* prema Lydia SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: Druga - Ženska infoteka, 1996, 93.

8 Za detaljan pregled strukture stanovništva Kraljevine Jugoslavije, videti: Ibid, 93-96 i 103-107.

9 Za položaj žena na selu u međuratnom periodu, videti više: Vera ST. ERLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija u tristotine sela*, Zagreb: Liber, 1971.

10 Kraljevina Jugoslavija tokom celog svog postojanja nije imala jedinstven Građanski zakonik, već je postojalo šest zasebnih pravnih područja sa jakim uticajem priznatih verskih organizacija koje su između ostalog, donosile svoje propise o sklapanju, razvodu i poništenju braka. Ni u jednom od tih zakonodavstava žena nije egzistirala kao pravna osoba. Jedini izuzetak je krivično pravo gde je ženama priznata deliktna sposobnost. Odnosno, odgovarale su za krivična dela pod istim uslovima kao muškarci. SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 88 i 90. O položaju žena u zemljama koje su 1918. godine ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije od 1929. godine), videti više i: BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 91- 103.

niže službenice u državnoj službi - daktilografkinje, telefonistkinje, blagajnice, radna mesta koja su bila dostupna malom broju žena, ili tekstilne radnice, radnice u duvanskoj industriji i, naravno, kućne pomoćnice), eksploataciji (znatno manje plate u odnosu na muškarce za isti posao, kao i najgora radna mesta, te istovremeno obavljanje svih kućnih poslova, a na selu i teških sezonskih radova), privatnom vlasništvu nad ženom (vlasništvo oca, pa zatim muža, naročito u ruralnim sredinama, u kojim po popisu iz 1931. godine živi 76% od ukupnog broja stanovništva), kulturnom i javnom isključenošću žena (sa retkim izuzecima, čija se 'ženskost' u javnom prostoru tolerisala kao urođeni hendikep) i sl.“[11] Uprkos tome, između dva svetska rata deluje veliki broj ženskih udruženja i časopisa, najrazličitijih ideoloških usmerenja, od socijalističkih do klero-fašističkih, koja su u zavisnosti od promena šire političke situacije funkcionisala manje ili više legalno.[12] Uopšteno, između dva svetska rata, organizovanje žena se može razvrstati kroz dve glavne struje - u okviru radničkog pokreta i kao zaseban građanski pokret. U nekoliko navrata (kao što je zajednička akcija u kampanji za pravo glasa 1935.) zajedničke aktivnosti su brisale ideološke razlike. Na inicijativu *Srpskog naroda ženskog saveza* (osnovan 1906.) održan je njihov prvi kongres u Beogradu 1919. godine na kome je osnovan *NARODNI ŽENSKI SAVEZ SRPKINJA, HRVATICA I SLOVENKI.* Savez je okupio sva nacionalna, prosvetarska i humanistička društva, njih oko 200, na jednoj širokoj platformi koja je podrazumevala rad na razvijanju humanog, etičkog, kulturnog, feminističko - socijalnog i nacionalnog rada. Savez se po osnivanju učlanio u *International Council of Women (ICW)* u cijem je radu aktivno učestvovao i prilagođavao se tadašnjim međunarodnim feminističkim standardima, zalažući se za obrazovanje žena, pravo glasa i izjednačavanje žena i muškaraca u svim oblastima društvenog života. Kasnije menja ime u *Jugoslovenski ženski savez*.

Sa početkom II svetskog rata ženske organizacije prestaju sa radom, ali se značajan broj žena aktivno uključuje u borbu za oslobođenje zemlje kroz učešće u oružanim akcijama i rad u pozadini.[13] Iz mreže ženskih organizacija koje su formirane u gotovo svim oslobođenim, a delimično i na neoslobođenim teritorijama, nastaje Antifašistički front žena (AFŽ) 1942. godine. Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ- a, od 5. do 7. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu, prisustvovao je i Josip Broz Tito, što je simbolički izuzetno važno. Konferenciju je ocenio kao istorijski događaj u borbi za ravnopravnost žena i istakao doprinos žena u borbi za oslobođenje zemlje: “Sve ono što danas čini naša vojska jeste 90% zasluga i naših junačkih žena Jugoslavije“. Takođe, govorio je o ciljevima AFŽ-a: ne samo pobeda nad okupatorom, već i borba za konačno oslobođenje žena.[14] Razmatrajući ulogu AFŽ-a, Lydia Sklevicky navodi da je on imao dve velike grupe zadataka koji su međusobno povezani. Prva se ticala narodnooslobodilačkog pokreta generalno, poput pomoći vojsci (prikupljanje hrane, materijalnih sredstava, dobrovoljnim radom i slično) i organizovanjem života u pozadini i osiguravanjem da se on na oslobođenim teritorijama normalno odvija, uključujući sprovođenje svih mera socijalne politike (zbrinjavanje ranjenih, dece, nemoćnih). Druga grupa zadataka AFŽ-a se odnosila na političku i kulturnu emancipaciju žena i njihovo uključivanje na ravnopravnim osnovama u NOB i izgradnju posleratnog društva.[15] Još na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) 1940. godine, kada su u sastav Centralnog komiteta izabrane dve žene, Spasenija Babović i Vida Tomšič, buduće predsednice AFŽ-a, usvojeni su zahtevi koje je Tomšić iznela u svom referatu – da „sve partijske organizacije posvete najveću pažnju radu među ženama“, te da se u te napore moraju aktivno uključiti i muškarci.[16] Njima su pridruženi i do tada neostvareni zahtevi prеđašnjih ženskih građanskih i radničkih pokreta

11 Jelena PETROVIĆ, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama“, *ProFemina*, 2/ 2011, 63.

12 Ibid, str. 59-80. Za istoriju ženskog organizovanja između dva svetska rata u Jugoslaviji, videti i: BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 104-133; SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 79-81.

13 Pozivajući se na Jeru Vodušeka-Stariča, Mari Žanin Čalić navodi da NOV u maju 1945. broji 800 000 muškaraca i žena pod oružjem. Mari Žanin ČALIĆ, *Istorija Jugoslavije u 20. veku,* Beograd: Clio, 2013, 207. Tokom rata ukupno 305 000 boraca je izgubilo život, a 425 000 je bilo ranjeno. Ibid, 209. Procenjuje se da je u Jugoslaviji za vreme II svetskog rata bilo preko 100 000 borkinja, od kojih je 25 000 poginulo, ranjeno 40 000, a 3000 su preživele sa teškim invaliditetom. Za heroje, proglašeno je 90 žena. *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1975, 3.

14 „Drug Tito nama i o nama“ u *Žena danas*, 31/ 1943. br. 3 prema BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 147.

15 SKELVICKY, *Žene, konji, ratovi*, 25-28.

16 Ljubinka ČIRIĆ-BOGETIĆ, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941. godine“, u: Zlatko Čepo i Ivan Jelić (ur.), *Peta zemaljska konferencija KPJ: zbornik radova*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1972, 94. Dostupno na: http://www.znaci.net/00003/661.pdf (14. 9. 2017)

programu komunističke partije: „za zaštitu materinstva, za eliminisanje dvojnog morala u javnom i privatnom životu, za ekonomsku ravnopravnost i za priznavanje prava glasa“.[17] Kao posebno važan uslov za ostvarivanje ravnopravnosti videlo se obrazovanje žena. Kako navodi Skelvycki: “AFŽ je veliki deo svoje aktivnosti usmerio u tom smeru, te možemo razlikovati nekoliko nivoa na kojima se taj zadatak ostvarivao. Elementarni nivo obuhvatao je analfabetske tečajeve i opšte obrazovanje na koje se nadovezivalo političko obrazovanje - kao odgoj za politiku, dok je pisanje za žensku štampu i propagiranje njenog čitanja značilo poziv na stvaranje novog, aktivističkog identiteta”.[18] Važnu ulogu u svemu tome imala je i AFŽ štampa. Kako navodi Gordana Stojaković, u periodu između 1942. i 1945. godine na prostoru Jugoslavije gde je postojao Narodnooslobodilački pokret, povremeno je štampano trideset listova namenjenih ženama, a u okviru AFŽ i KPJ.[19] Može se reći da je Antifašistički front žena bio je kanal preko koga su žene artikulisale svoje zahteve za ravnopravnošću sa muškarcima u svim oblastima društva. Za veliki deo žena učešće u otporu fašizmu i pokretu za oslobođenje zemlje, kao i učešće u „organima narodne vlasti“ za koje su birale i bile birane još u toku rata, označavao je i početak njihove politizacije i političkog subjektiviranja.

Nakon rata, pored mnogobrojnih zadataka koje je AFŽ sebi postavljao u obnovi i izgradnji zemlje, u centru njegove pažnje bilo je nastojanje da se celokupno posleratno zakonodavstvo zasnuje na principima ravnopravnosti žena i suprotstavljanje pokušajima rodne diskriminacije. Žene Jugoslavije su prvi put učestvovale na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1945. godine. Visok procenat učešća žena na ovim izborima, potvrđuju podaci izneti na Trećem kongresu AFŽ-a Jugoslavije, prema kojima je te godine na izborima učestvovalo 88 odsto žena.[20] Ustavom iz 1946. potvrđena je ravnopravnost žena u svim sferama društvenog života. Ustav je samo potvrdio, odnosno podigao na nivo ustavnog načela prava žena koje su one već stekle, odnosno u ovom slučaju Ustav nije uvodio praksu jednakosti izbornih prava muškaraca i žena, već su ta ustavna načela

17 PETROVIĆ, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama, 76.

18 SKELVICKY, *Konji, žene, ratovi*, 30.

19 Gordana STOJAKOVIĆ, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012, str. 37- 38. Sistem AFŽ štampe je bio zasnovan na hijerarhiji gde je *Žena danas* bila mesečnik koji je prenosio aksiomatske poruke liderkama srednjih i nižih odbora AFŽ-a, a svi ostali listovi su prema kreiranoj matrici prezentovali stvarnost na makro (politički plan) i mikro-planu (svakodnevni život) i istovremeno je kreirali kroz nove ženske uloge. Prikaz žena kao aktivnih aktera u transformaciji društveno-ekonomskog konteksta u fabrikama, na poljima, zemljoradničkim zadrugama, ali i u narodnosolobodilačkim odborima gde su predstavnice vlasti, karakterističan je i za posleratnu štampu AFŽ-a u periodu 1946-1950. godine. Istovremeno i dalje su važne uloga žene vezane za ekonomiju brige i nege, kao i uloga majke (sopstvene dece i dece koja su ostala bez roditelja). Ibid, 169-173. Videti takođe: Ksenija VIDMAR-HORVAT, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, Zagreb: Sandorf i Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017, 45-58.

20 “Politika”, 28. oktobar 1950. prema Vera GUDAC – DODIĆ, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“, u *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka,* (ur.) Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 35.

iznikla iz nje. U svim zakonima koji su kasnije donošeni strogo je poštovan ovaj princip. Princip jednakosti, promovisan kao jedan od centralnih principa uređenja nove države reflektovao je radikalni revolucionarni stav u odnosu na klase, rod i nacionalne nejednakosti. Uz obrazovanje, ekonomska nezavisnost žene videla se kao uslov ženske emancipacije. Žene i muškarci su izjednačeni, pre svega, kao pripadnici radničke klase. Kako Gordana Stojakovi navodi: „Socijalistička ideologija emancipaciju žena nije posmatrala van sistema radništva (radničke klase) zato se mera ženske emancipacije, pre svega, određivala u odnosu na prava iz oblasti rada".[21] Odmah nakon rata, uz potrebu za izgradnjom i ubrzanom modernizacijom zemlje, uvreženi stavovi o inferiornosti žena tretirani su ne samo kao pokazatelj društvene, već i političke zaostalosti. Na taj način se i samo pitanje neravnopravnosti muškaraca i žena postavljalo kao društveno i političko pitanje bez čijeg rešenja nije moguće transformisati društvo u novom revolucionarnom pravcu. Istovremeno, u ovom periodu kroz AFŽ, tzv. žensko pitanje je koliko god nesiguran i parcijalan, posedovalo samostalan status, gde su žene akteri svoje emancipacije i istovremeno aktivni subjekti u izgradnji novog socijalističkog društva.

21 Gordana STOJAKOVIĆ, „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz AFŽ štampu", u: *Rod i levica*, Lidija VASILJEVIĆ (ur.), Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK), Beograd, 2012, 13.

Ovde treba imati na umu da je ideja o ekonomskoj nezavisnosti žene, kao osnovnom uslovu njene emancipacije u osnovi socijalističke ideologije emancipacije žena, tako da se pitanje promene položaja žena dovodilo u vezu pre svega sa realizovanim pravom žene na rad. Ovo nakon rata nije proizilazilo samo iz ideologije tek uspostavljene vlasti, već i iz nužde da se što veći broj ljudi angažuje u obnovi i izgradnji ratom razrušene zemlje, a kasnije i u ambicioznim zahtevima realizacije petogodišnjeg plana. Otuda nastojanja i države i AFŽ-a da se žene u što većem broju zapošljavaju i uključe u različite privredne delatnosti, pa i u one u kojima su se u predratnoj Jugoslaviji zapošljavali isključivo ili prvenstveno muškarci. Vremensko razdoblje odmah nakon rata određeno je intenzivnim društvenim restrukturirarnjem i borbom za značenja novog društvenog (i rodnog) poretka, a ratni heroizam zamenjen je radnim heroizmom. Trebalo je stabilizovati socijalizam i ponovo izgraditi razorenu zemlju. Gotovo 400 000 ljudi je ostalo bez domova, a šteta je iznosila oko 2,3 milijarde američkih dolara. Prvo razdoblje koje ekonomski gledano predstavlja period centralizovanog administrativnog upravljanja (1945–1952), obeleženo je kompleksnim sistemom mera štednje (kuponi za racioniranje potrošnje) i planiranom proizvodnjom (Prvi petogodišnji plan 1947–1951). Neposredno nakon rata, UN i United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) doniraju Ju-

goslaviji dobra (uglavnom hranu) u vrednosti oko 416 miliona dolara.[22] U prvoj deceniji posleratne obnove društva za ženu je bilo rezervisano mesto radnice – udarnice, a žene su trebale na istom nivou kao i muškarci učestvovati u svim oblicima kolektivnog delovanja. S jedne strane, nemaština i racioniranje je dodatno motivisalo žene da se takmiče za za status udarnice kako bi osigurale dodatne kupone za hranu, odeću i tekstil[23]; s druge, intenzivna agitacija AFŽ je prvenstveno preko štampe radila na konstrukciji žene-radnice kao ključne protagonistkinje u uspešnom ostvarivanju socijalističkog projekta. Borba nije označavala samo borbu za emancipaciju već i borbu za ostvarivanje velikog petogodišnjeg plana (od 1947. do 1951. godine). Žene su bile mobilisane na više nivoa: aktivirane su kroz radne akcije, pohađaju analfabetske tečajeve, kao i tečajeve krojenja i šivanja, kao radnice i udarnice, dok se paralelno tome od njih očekivalo da i dalje brinu o domaćinstvu. Državna politika je koristila Novu ženu kao simboličku nositeljku modernizacije[24], a ženska vidljivost u društveno-kulturnoj sferi nove države je trebala da označi napredak ostvaren u novoj realnosti. Kako navodi Ksenija Vidmar-Horvat, za razumevanje složene socijalističke politike roda i definisanja ženske uloge u socijalizmu važna su tri osnovna polja uspostave njenog položaja: sfera posla, bračno-porodični život i odnos prema deci, a socijalistički projekat je na sva tri polja pozivao na radikalan odmak od buržoaskog potčinjavanja žena.[25]

Socijalistička demokratija u jugoslovenskom slučaju je u prvom redu bila shvaćena kao ekonomska demokratija zasnovana na nacionalnoj ravnopravnosti i društvenoj jednakosti. Lični doprinos izgradnji zemlje, sposobnost vladanja proizvodnim procesom, a time i procesom društvene modernizacije značilo je biti akter, autonomni

22 Igor DUDA, "Uhodavanje socijalizma", *Refleksije vremena 1945. – 1955,* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013, 25.

23 Kuponi r1 i r2 za radnike i kupon 0 za sve ostale, dok seljaci nisu imali pravo na kupone. Takođe, r1 kuponi su se mogli koristiti u drugačijim prodavnicama u odnosu na kupone r2. Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, "Žene u formativnom socijalizmu", *Refleksije vremena 1945. – 1955*. (ur.) Jasmina BAVOLJAK, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2012, 193.

24 Up. JAMBREŠIČ-KIRIN, "Moderne vestalke u kulturi pamćenja Drugog svjetskog rata", ", u *Dom i svijet*, (ur.) Sandra PRLENDA, Zagreb: Centar za ženske studije, 2008,19-54.

25 VIDMAR HORVAT, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, 46. O politikama reprezentacije majčinstva u socijalizmu, videti: ibid, 46-67 . O politikama majčinstva, videti i: Rada DREZGIĆ, *„Bela kuga" među „Srbima". O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova,* Beograd: Albatros Plus: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010, 17-51.

subjekt vlastitog napretka. Uloga radnika je bila centralna za konstrukciju “kosmopolitskog, internacionalnog, modernog i nadnacionalnog identiteta građana Jugoslavije u periodu socijalizma”[26]. Kada su u pitanju žene, socijalistička ideologija emancipaciju žena nije posmatrala van sistema radništva (radničke klase). Kako navodi Ksenija Vidmar Horvat kao “drugarice” one su bile integralni deo proleterijata i smatralo se da nemaju nikakvih drugih posebnih prava koja bi bila odvojena od prava i zahteva radničke klase. Rodni diskurs u SFRJ uglavnom se fokurisao na ulogu žene u nacionalnoj industriji, s tim što je u aspektu privatnog porodičnog života (braka, majčinstva, rodnih uloga) uveliko bio zadržan tradicionalni model. U socijalističkom modelu pokušano je usklađivanje i integracija radnih sa funkcijama koje žene obavljaju u privatnoj sferi s akcentom na materinstvo. Iako je država uvela mere koje su ženama trebale da olakšaju povezivanje javnog (sfere rada i političkog angažmana) i privatnog (prvenstveno vezane za majčinstvo poput plaćenog porodiljskog odsustva, gotovo besplatnih vrtića, toplih obroka za decu u školi i slično[27]) prevladalo je stanovište da se žene kao društvena grupa ne razlikuju od muškaraca.[28] “Samoukidanje” Antifašističkog fronta žena 1953. godine[29] označava i ukidanje samostalnosti tzv. ženskog pitanja, put postepenog vraćanja žena domaćinstvu, političku pasivizaciju za veliki broj žena[30] i kraj intenzivnog zanimanja za menjanje rodnih odnosa u porodici i društvu. Ono od tada počinje da se tretira kao integralni deo klasnog pitanja, koje se predočava kao ključno društveno pitanje na koje se sva ostala mogu redukovati. Ponešto pojednostavljeno, polazeći od stanovišta da je suština društvene nepravde u nepravednoj ekonomskoj raspodeli (a njen tipični primer je klasna

26 Tanja PETROVIĆ, *Yuropa – Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd: Fabrika knjiga, 2012, 158 (u fusnosti).

27 Na osnovu Uredbe o zaštiti zaposlenih trudnih žena i majki dojilja predviđeno je porodiljsko odsustvo u trajanju od 90 dana, a u određenim slučajevima omogućeno je i skraćeno, četvoročasovno radno vreme do navršene treće godine starosti deteta. Zaposlenim majkama koje su dojile, omogućen je prekid rada svaka tri časa, zbog dojenja deteta, a to pravo su mogle koristiti do šestog meseca nakon porođaja. Za vreme porodiljskog odsustva predviđena je potpuna novčana nadoknada. Majke (samohrane ili one čijoj deci je bila potreba dodatna nega) koje su nakon isteka tog odsustva radile skraćeno, četiri sata, imale su pravo na mesečna primanja u visini od 75 odsto dohotka. U kasnijim etapama društvenog razvoja, u Jugoslaviji trajanje plaćenog porodiljskog odsustva bilo je produženo u nekoliko navrata, do navršene godine dana života deteta. GUDAC-DODIĆ, „Položaj žene u Srbiji (1945-2000)“, 37.

28 VIDMAR HORVAT, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, 47-49.

29 AFŽ je kao posebna ženska organizacija ukinut na IV kongresu 1953. godine. Različite organizacije i društva koja se bave pitanjima od interesa za žene ujedinile su se u Savez ženskih društava Jugoslavije, iz koga je nastala Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (osnovana je 1961. u Zagrebu). Delovala je u sastavu SSRNJ (Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije). Neda Božinović, nekadašnja partizanka (između ostalog nositeljka *Partizanske spomenice 1941*) i aktivna članica AFŽ-a nakon rata, navodi da je „zaključke o ukidanju AFŽ-a, odnosno o osnivanju Saveza ženskih društava, veliki broj delegatkinja doživeo kao degradiranje ženskih organizacija i samih žena. A mnoge aktivistkinje organizacija AFŽ-a reagovale su tako što su prestale da rade… Dugo nakon toga žene su, naročito na selu, često rukovodećim ženama prebacivale „što ukidoste naš AFŽ“. Pričale su kako njihovi muškarci likuju: „dosta je vašeg bilo!“, ili „gotovo je, gotovo!“, ili: „nema više!“. Isticale su da se muškarci stalno nalaze, imaju svoje kafane, fudbal, pa i Narodni front, dok njih više niko ne okuplja, a željne su da štogod čuju i da razgovaraju o svojim ’ženskim stvarima’“. BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 174.

30 Participacija žena u organima odlučivanja od kraja rata se stalno smanjivala. Godine 1949/50 u izborima za narodne odbore bilo je dve trećine više žena nego što ih je bilo na izborima dve godine kasnije. Već 1963. godine je u Saveznoj skupštini procenat žena bio svega 15,2 %. Šest godina kasnije procenat je pao na 6,3%. *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, 4; BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u 19 i 20 veku*, 249.

nejednakost), rešenje klasnog pitanja je istovremeno i rešenje „ženskog pitanja“. Malo drugačije formulisano: “Polazeći od marksističkog stava da se oslobođenje žene može ostvariti jedino na putu realizacije ‘asocijacije slobodnih proizvođača’, žensko pitanje je sastavni dio klasnog pitanja“. Kako se u Jugoslaviji klasno pitanje smatralo rešenim, time se moglo tvrditi i „da je žena danas i stvarno i formalno ravnopravna u našem društvu“.[31]

Period od 1950. do 1970. je period ekonomskog prosperitata i rasta životnog standarda u SFRJ; a od 60-tih i otvaranja granica i ukupne liberalizacije društva, sa konstantnim rastom broja žena koje su se uključivale na tržište rada.[32] Kao što je već ranije rečeno, plaćeni rad i obrazovanje žena (praćeni vrlo naprednom zakonskom regulativom) viđeni su kao najvažniji faktori emancipacije žena.[33] Žene Jugoslavije su prvi put učestvovale na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1945. godine. Ustavom iz 1946. potvrđena je ravnopravnost žena u svim sferama društvenog života.[34] U svim zakonima koji su kasnije donošeni strogo je poštovan ovaj princip. Kroz zakon o braku [1946], izjednačen je položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz oblasti porodičnog prava iz 1947. izjednačena su prava bračne i vanbračne dece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvatalo i plaćeno porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima i za žene i za muškarce, iako su žene ranije odlazile u penziju. Pravo na abortus je omogućeno zakonom iz 1951. godine, Ustavom iz 1974. ženama se garantuje puno pravo na slobodno rađanje, a od 1977. dozvoljen je abortus bez ikakvih ograničenja do deset nedelja starosti ploda. U tadašnje jugoslovensko zakonodavstvo ugrađene su sve međunarodne konvencije koje se odnose na položaj žena.

Istovremeno, postoje značajne razlike u novou razvijenosti jugoslovenskih republika, između mogućnosti i kvaliteta života u razvijenim i nerazvijenim, ruralnim i urbanim krajevima zemlje. Nakon Ustava iz 1974. godine, pojavljuju se i razlike u zakonskoj regulativi pojedinih pitanja između jugoslovenskih republika. Uprkos naprednim zakonskim rešenjima i proklamovanoj ravnopravnosti muškaraca i žena, realnost svakodnevnog života bila je drugačija.[35] Masovni prodor žena u privredu socijalističke Jugoslavije doneo je jednu novu situaciju da su žene sada aktivne na redovnom poslu, kao društveno-političke radnice i kod kuće. Na drugoj strani, društveni i politički angažman žena počeo je da se smanjuje već od 50-tih godina. Još tada aktivistkinje AFŽ-a beleže porast stavova i o tome kako „smo do te mere izgradili socijalizam da žena može da ide natrag u kuću i da vaspitava decu“[36], a slabi i

31 Vjekoslav KOPRIVNJAK, „Uvodnik u temat“, *Žena*, 4–5/ 1980, 10.

32 „Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru pokazuje stalan porast: 1945. godine iznosilo je 29,3%, 1982. godine dostiglo je 36,5%, a u 1986. godini 38,0%. Ovo je učešće uporedivo sa podacima za razvijene evropske zemlje. Međutim, učešće žena u ukupnom broju zaposlenih veoma je različito kad se posmatraju pojedini delovi naše zemlje. Dok u SR Sloveniji ono iznosi 45,8%, u SR Hrvatskoj 40,9%, dotle je u SR Makedoniji 34,7%, SR Crnoj Gori 35,6% i SAP Kosovu 22,1%“. Podaci iz *Izveštaja SFRJ o primeni konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*, jun 1983. str. 18 i SGJ za 1986, „Statistički bilten SZS“ broj 15777, 1986, prema Slobodanka NEDOVIĆ, *Savremeni feminizam - Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2005, 108.

33 „Nakon II svetskog rata broj nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina se konstantno smanjivao, pa je prema popisu stanovništva 1948. godine bilo je 26,7% nepismenih ljudi, od čega 15% muškaraca i 37,5% žena. Godine 1981. beleži se 10,8% nepismenih, pri čemu je udeo žena u ukupnom broju nepismenih bio četiri puta veći nego udeo muškaraca, a prema popisu iz 1991.godine procenat ukupnog broja nepismenih se smanjio na 6,2% pri čemu je udeo žena i dalje ostao veoma visok, čak 10% u odnosu na 2,2% muškaraca. Sanja ĆOPIĆ, “Položaj i uloga žene u društvu - Socio-ekonomske osnove položaja žene u društvu“ u Sanja ĆOPIĆ- Brankica GRUPKOVIĆ i dr., *Žene u Srbiji - Da li smo diskriminisane?*, Beograd: Sekcija žena UGS *Nezavisnost*: ICFTU CEE Women’s Network, 2001, 29.

34 „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života“, Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946 godina, član 24. Dostupno na file:///C:/Users/Hana%20Vestica/Downloads/aj_10_02_10_txt_ustav1946.pdf (15.09. 2017).

35 Pozivajući se na podatke objavljene u *Biltenu SZS* (br. 1181 iz 1981. godine) o visini primanja zaposlenih prema polu i kvalifikaciji za 1976. godinu, Slobodanka Nedović piše: „Prosečan lični dohodak žena niži je od prosečnog ličnog dohotka muškarca (sa odgovarajućom stručnom spremom) u svim delatnostima osim vodoprivrede. U industriji ove razlike se kreću od 11% u grupi nekvalifikovanih, do 33,8% u grupi kvalifikovanih, 32,6% kod visoko kvalifikovanih i 21,7% kod radnika sa visokom stručnom spremom, u korist muškaraca. Ovi podaci ukazuju na postojanje izvesnog oblika diskriminacije žena, koje teže dobijaju rukovodeće funkcije, duže čekaju na unapređenje i uopšte, ima ih znatno manje na složenijim, odgovornijim, pa time i bolje plaćenim mestima. Nepisano je pravilo da se čak i u radnim organizacijama sa velikom većinom ženske radne snage na rukovodećim mestima nalaze muškarci.“ Slobodanka NEDOVIĆ, *Savremeni feminizam - Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 110.

36 GUDAC-DODIĆ, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“, 64.

ideološki entuzijazam u obračunavanju sa patrijarhalnim shvatanjima, ranije oštro osuđivanim kao nazadnim i kontrarevolucionarnim[37]. Prema mišljenju Stojaković, neki od razloga mogu se naći u tome što je prestala potreba za velikim angažovanjem radne snage. Takođe, sa uvođenjem samoupravljanje, pritisak da preduzeća pokažu pozitivne rezultate uticao je i na smanjivanje subvencija za ustanove društvenog standarda (obdaništa i jaslice) i otpuštanje radne snage sa nižim kvalifikacijama (među kojima su i dalje dominirale žene).[38] Uz to, masovne migracije u gradove nisu bile praćene i odgovarajućim merama koje bi žene iz seoskih domaćinstava učinile zapošljivima u gradskoj sredini[39], ostavljajući ih strukturno van javne sfere, bez mogućnosti sticanja ekonomske nezavisnosti i opterećene brigom o deci. Dok i do tada realizovana društvena briga o deci i majkama[40] postaje preskupa, napuštanje posla je za jedan deo žena i izlaz iz dvostruke opterećenosti obavezama – na radnom mestu i domaćinstvu. Iako je bilo i nekih pokušaja podruštvljavanja poslova koji se obavljaju u domaćinstvu kroz otvaranje uslužnih servisa za žene, njihove usluge koristio je izuzetno mali broj žena.[41] Slična situacija je bila i kada su u pitanju restorani društvene ishrane koji su uglavnom koristili muškarci samci. [42] U jednoj anketi koju je juna 1956. godine sproveo časopis "Praktična žena" jedna od anketiranih žena to opisuje ovako: "Vi kažete da moj radni dan iznosi 13 časova. Baš vam hvala! Za mene on traje skoro 18. Preuveličavam? Volela bih da ste na mom mestu... Prvo, 8 časova sam na nogama, za tezgom. Onda kuvanje, pranje, krpljenje, čišćenje. Dvokratno radno vreme, četiri odlaska na posao i natrag. A moj muž čak neće ni rublje da odnese na pranje, ni da ode na pijacu kad ima vremena". Druga izjava je takođe, vrlo ilustrativna: „'Ja često slušam stranku na šalteru, a ne čujem je… Četiri godine nisam bila na sindikalnom sastanku… Ja se nalazim otprilike na onom nivou (ako ne i nižem) na kome sam bila kad mi se rodilo prvo dete…" Za mnoge je izlaz bio vraćanje žena u kuće na mesto koje im „prirodno" pripada. Ili rečima jednog od učesnika ankete: „Sada je to ovako: ako hoće da bude dobra na poslu mora da zapusti porodicu; ako dobro vodi kuću onda slabo radi. Bolje je onda da se sasvim vrati porodici. Ili da mi muškarci preuzmemo tu dužnost. A mi zaista nismo za to. Da se razumemo! Ne uopštavam, mada će kod mene biti baš tako. Ona, doduše, protestuje, ali sumnjam da će joj to pomoći." [43] Mitra Mitrović, između ostalog, predratna komunistkinja i jedna od istaknutih članica u međuvremenu ukinutog AFŽ-a, s ogorčenjem piše o svemu ovome: „I možda kao ni u jednom pitanju – odjednom jedan ogroman raspon: od pune civilizacije do pune diskriminacije. Ništa neobično. Kao od sjajnog bogatstva do pune bede, ili od potupno razvijene zemlje do potpune zaostalosti. Ali se čini da ovde, kod ovog problema, skoro više nego kod rasnog, i kod klasnog, porobljavanje je još ogoljenije, još složenije, jer ne zavisi samo od moćnih, ne zavisi samo od dalekih i tuđih, bogatih ili belih, već i od samog svog najbližeg, čoveka, pojedinca, oca i brata, čak sina, koji ni sami ne mogu izaći iz okvira predrasuda i shvatanja, nametnutih i njima, razume se nekad davno, ali koja su postali sastavni deo života i običaja i kućnog reda".[44] Već od pedesetih i u štampi se može uočiti pojavljivanje drugačijeg trenda od onog u godinama u toku i nakon rata. Dok su se teme u časopisima tokom i nakon rata prvenstveno odnosile na narodnooslobodilačku borbu, političku situaciju, ali i novu ulogu i ravnopravan doprinos žene prvo u ratu, a potom u izgradnji i obnovi zemlje, od pedesetih kult ženstvenosti i lepote, kultura odevanja i modne aktuelnosti, odbačeni posle rata, ponovo oživljavaju. Počinju da izlaze domaći ilustrovani i modni časopisi koji prenose fotografije i vesti iz mode, oponašajući zapadne uzore.[45] Dnevni listovi postepeno dobijaju svoju *ženske strane*, odnosno ženske rubrike koje uglavnom sadrže savete vezane za vođenje domaćinstva, higijenu, a zatim modu i negu. Predstavu žena kao subjekata, mladih i starih, iz grada i sela, obrazovanih i tek opismenjenih koje ličnim zalaganjem čine nešto za sebe na planu ženskih prava i za opšte dobro (bilo da su u aktivnim ženskim ulogama ili u ulogama iz ekonomije nege i brige) dominantnu nakon rata, smenjuje postepeno reafirmacija tradicionalnih ženskih rodnih stereotipa. Osnovne teme ženske štampe krajem pedesetih su kuća kao paradigma blagostanja i telo kao paradigma otvorenije seksualnosti i direktnijeg zavođenja.[46]

37 Karl KAZER, *Porodica i srodstvo na Balkanu, Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2002, 441.

38 STOJAKOVIĆ, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, 69

39 Anđelka MILIĆ, , „Preobražaj srodničkog sastava porodice i položaj članova", u: *Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, Anđelka MILIĆ, Eva BERKOVIĆ, Ruža PETROVIĆ (ur.), Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1981, 157.

40 Videti: Sanja PETROVIĆ-TODOSIJEVIĆ, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ", u *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, (ur.) Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 176-187.

41 Vera GUDAC DODIĆ, *Žena u socijalizmu - Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini XX veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006, 107.

42 Ibid, 108.

43 Za sve tri navedene izjave iz ankete „Kako da se pomogne zaposlenoj ženi" (*Praktična žena*, jun, 1956) dugujem zahvalnost Jeleni Tešiji koja mi je na njih skrenula pažnju.

44 Mitra MITROVIĆ, *Položaj žene u savremenom svetu*, Beograd: Narodna knjiga, 1960, str. 8.

45 Radina VUČETIĆ, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, 32-40.

Treba naglasiti da se ovaj proces reafirmacije tradicionalnih rodnih stereotipa odvijao postepeno i nije jednoznačan. Obeležen je različitim protivrečnostima i oscilacijama između napora za ženskom emancipacijom i perpetuiranja rodnog esencijalizma i oslikavao je ambivalentnost jugoslovenskog socijalizma kada je u pitanju položaj žena. Sticajem okolnosti ulazak u II svetski rat, a nakon toga učešće u obnovi i izgradnji zemlje za značajan broj žena predstavljao je put politizacije i političkog subjektiviranja. Njihovo učešće je bilo i neophodno da bi se sve to i odigralo. Službeni stav sve vreme tokom postojanja jugoslovenskog socijalizma je da je žensko pravo na rad i učešće u političkom životu neupitna tekovina rata i revolucije. Važno je imati u vidu da je partizanska borba za oslobođenje od nacističke okupacije jedan od utemeljivačkih mitova nove države. Epska borba protiv okupatora bila je deo popularne mitologije, promovisana kroz filmove, knjige, muziku i zvanična izdanja. Doprinos žena kroz aktivno učešće u borbi i rad u pozadini predstavlja važan deo socijalističke retorike.

Istovremeno, predstava o dvostrukoj ulozi žene kao radnice **i** majke, kao one koja je primarno odgovorna za reprodukciju i porodicu, zapravo nikad nije dovedena u pitanje. To je neminovno vodilo dvostrukoj opterećenosti žena. Može se reći da naporedo opstajavaju i spajaju se dve predstave žene - žena kao "socijalistički radni čovek" u javnoj sferi (odnosno zvaničnom diskursu) sa zapadnom potrošačkom predstavom ženstvenosti u privatnoj sferi. Dominantna ideologija svakodnevnog života je potrošačka. Žena-uzor je ona koja uspešno balansira između brižne majke, domaćice, supruge i zaposlene žene, ne dovodeći pritom u pitanje svoju lepotu, seksualnu privlačnost i ženstvenost. S druge strane, ne postoji bilo kakav značajniji feministički pokret, niti izraženije problematizovanje rodnih odnosa u društvu. Nasilje nad ženama kao tema takođe, ne postoji u javnom prostoru.

Predstava jugoslovenske žene kao "oslobođene" i "pozapadnjačene" zapravo oslikava iskustvo žena srednje i više srednje klase iz urbanih središta; iskustvo većine onih (muškaraca i žena) iz ruralnih i rurbanih krajeva nikad nije našlo svoje mesto u mitologizovanoj slici o društvenom napretku. Taj jaz između centra i periferije je takođe, ključan za razumevanje pozicije žena koje su organizovale konferenciju, kao i daljeg razvoja feminističkih grupa i samog pokreta u Jugoslaviji u godinama koje će uslediti. Sredina sedamdesetih je vreme kad drugi talas feminizma prodire na prostore tadašnje Jugoslavije. Generacija mladih obrazovanih žena iz urbanih centara, kao što su Zagreb i Beograd, činila je jezgro novog feminističkog pokreta ranih sedamdesetih. Ove žene su imale pristup obrazovanju, zaposlenju, ali su iskusile i razliku između proklamovane ravnopravnosti muškaraca i žena i svakodnevnog života: seksizma u privatnoj sferi, na tržištu rada i akademskoj karijeri. Na svojim putovanjima po Zapadnoj Evropi i SAD-u, one se sreću sa feminističkim pokretom i feminističkim teorijama, prevode i ispituju primenljivost feminističkih teorija i iskustava u jugoslovenskom kontekstu. Istovremeno, kao i feministički pokret u Zapadnoj Evropi, ni novi feministički pokret u tadašnjoj Jugoslaviji ne bi bio moguć bez previranja '68 i treba ga sagledavati i u perspektivi studentske pobune, ali i intenzivne intelektualne debate o marksizmu i alternativama kapitalizmu i staljinizmu u krugovima levičarskih disidenata (okupljenih oko časopisa "Perspektive" i "Praxis" i Korčulanske letnje škole), koja se odvijala od ranih '60- tih.[47] Ovo je vidljivo i u studentskim zahtevima '68.

46 Neda TODOROVIĆ-UZELAC, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Beograd: Naučna knjiga, 1987, 113-133.

47 Kako to formuiliše Božidar Jakšić: "They [... students] also had access to books and texts of critical intellectuals in the East and the West. The works of Herbert Marcuse, for example, one of the intellectual founders of the New Left, was published in Serbo-Croatian from 1965 on. Other works of philosophers from the Frankfurt school were also widely published. In the magazine *Praxis*, which was edited by university professors in Belgrade and Zagreb, the discourses of the New Left were discussed. At an annual summer school on the Croatian island of Korčula near Dubrovnik, critical intellectuals including Marcuse, Erich Fromm, Lesek Kolakowski and Ernest Mandel were frequent guests. Every year between 1964 and 1974, hundreds of Yugoslav students were able to participate in discussions with them." Božidar Jakšić "Praxis i Korčulanska ljetna škola. Kritike, osporavanja, napadi", prema Boris KANZLEITER, Krunoslav Stojaković, "1968 in Jugoslawien. Studentenproteste zwischen Ost und West" u dies. (Hg.). *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde in Jugoslawien, 1960-1975*. Bonn: Dietz-Verlag, 2008, (prevod na engleski), 15.

Studentski pokret svoje zahteve artikuliše unutar okvira zvanične ideologije, ukazujući na raskorak između proklamovanih vrednosti i razočaravajuće stvarnosti socijalizma.[48]

U Portorožu je 1976. godine, u organizaciji Hrvatskog sociološkog društva održan simpozijum o društvenom položaju žene i razvoju porodice u socijalističkom samoupravnom društvu koji označava početak prisustva savremenog feminizma u Jugoslaviji. Jedna od učesnica simpozijuma je i Žarana Papić, koja kasnije, 1978. zajedno sa Dunjom Blažević (tada direktorkom SKC) i Jasminom Tešanović, u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu organizuje konferenciju "DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?". Studentski kulturni centar je u to vreme, iako finansiran od strane države, centar svih alternativnih kulturnih dešavanja. Kako navodi Chiara Bonfiglioli, pozivajući se na reči Rade Iveković: "Tamo su se sretali politički disidenti i levičarske grupe, ali takođe, i naučnici i umetnici, stranci i domaći, zainteresovani za umetnost, književnost, filozofiju, sve".[49] Ovaj skup se smatra prekretnicom za razvoj feminističkog pokreta u tadašnjoj Jugoslaviji. Značajan je i po tome što su se na njemu srele i žene koje su se, mahom pojedinačno i zasebno, već bavile feminističkom teorijom u čitavoj SFRJ, kao i feministkinje iz Evrope.

Originalni program je imao dva dela: susret jugoslovenskih feministkinja (od 24.oktobra do 26. oktobra) i susret sa feministkinjama iz inostranstva (27-29. oktobar), ali je ovaj drugi deo zapamćen kao ključni momenat konferencije. Na konferenciju je bilo pozvano približno trideset stranih učesnica iz cele Evrope i oko dvadeset pet žena iz Jugoslavije, uglavnom iz Zagreba i Beograda. Među njima su bile i Helen Cixous, Hatz Garcia, Nil Yalter, Christine Delphy iz Francuske, Jill Lewis, Helen Roberts and Parveen Adams iz Ujedinjenog Kraljevstva, Dacia Maraini, Carla Ravaioli i Chiara Saraceno iz Italije, Ewa Morawska iz Poljske, Judith Kele iz Mađarske, Alice Scwarzer iz Nemačke, Nadežda Čačinović-Puhovski, Slavenka Drakulić-Ilić, Đurđa Milanović i Vesna Pusić iz Zagreba, Nada Ler-Sofronić iz Sarajeva; Silva Menžarić iz Ljubljane i Rada Iveković, Anđelka Milić, Jasmina Tešanović, Lepa Mlađenović i Sonja Drljević iz Beograda. Međutim, na konferenciju je je došlo i mnogo onih iz Jugoslavije i inostranstva koji nisu pozvani/e, ili najavljeni/e. Dok neki/e koji/e su najavljeni/e nisu došli/e (mada njihova imena stoje u spisku onih koji su učestvovali/e), tako da je relativno teško tačno utvrditi koliko je tačno učesnica i učesnika bilo. Chiara Bonfiglioli navodi da ih je otprilike bilo osamdeset. Ona navodi i reči Dragana Klaića koje sjajno opisuju atmosferu tih dana: „Reći ću ti da je to za mene bio vrlo važno, kao prva konferencija ove vrste, sa feminističkom agendom, koja je pokušala da okupi ljude iz Zagreba, Beograda, iz cele Jugoslavije i inostranstva. Bilo je oko osamdeset ljudi u ta dva dana. To je bio pokušaj feminističkog jezgra da izađe iz vrlo malih intelektualnih krugova, da privuče mlade ljude i dobije neku medijsku pažnju. Bilo je fascinantno dovesti sve te ljude iz inostranstva, sve vrlo različitih usmerenja. Bilo je vrlo dinamično i polemično, mada naravno usporavano zbog prevođenja. Sa italijanskog na engleski, sa engleskog na srpsko-hrvatski, nemački, francuski, španski… (…). Sećam se osamdesetoro ljudi kako sede dva dana tamo, druže se u večernjim časovima i propituju jedni druge sa krajnjom radoznalošću."[50]. Pored diskusija, deo programa su bili i izložbe i filmske projekcije umetnica i rediteljki. Teme o kojima se razgovaralo na konferenciji moguće je i čitati iz sadržaja ridera koji je Žarana Papić pripremila. On uključuje tekstove marksističkog i socijalističkog feminizma (tekstovi Alexandre Kollontai, Evelyin Reed i Sheile Rowbotham, feminističke analize koje spajaju marksizam i psihoanalizu Shulamite Firestone i Juliet Mitchell, teorije seksualne razlike Luce Irigaray, kao i tekstove o feminističkom pokretu u Italiji (Manuela Fraire i Rosalba Spagnolleti). Tekstovi domaćih autora/ki se prvenstveno odnose na analize jugoslovenskog društva sa feminističkog stanovišta, kao i pitanjima relevantnosti i primenljivosti feminizma u socijalističkom društvu. Na konferenciji se razgovaralo o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o svakodnevnom životu žena, diskriminaciji žena u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, o nasilju nad ženama, o opstajavanju tradicionalnih patrijarhalnih uloga uprkos normativnim rešenjima koja garantuju ravnopravnost... Po prvi put javno je dat kritički osvrt na rešavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji. Ta kritika je bila feministička, ali ne antisocijalistička.[51]

Tu su se pokazale i razlike u shvatanjima i iskustvima domaćih i inostranih gošći. Domaće učesnice su imale akadamske *backgrounde* bez ikakvog iskustva u praktičnom aktivističkom radu. I to je bila jedna od ključnih razlika u odnosu na gošće iz inostranstva. Takođe, one se nisu pojavljivale kao *a priori* protiv sistema, već su potcrtavale ono što je zapravo odstupalo od onoga što su proklamovane vrednosti društva. Sve ove razlike su se videle i tokom konferencije, posebno u diskusijama sa učesnicama iz Zapadne Evrope. Iskustvo iz '68 i izneverena nada da hijerarhija moći između muškaraca i žena može biti ukinuta jednim masovnim pokretom[52] čini zapadne gošće mnogo kritičnijim ne samo prema mogućnosti oslobođenja žena kroz „formalnu" emancipaciju - liberalnu emancipaciju kroz zakone, već i prema marksističkoj teoriji oslobođenja žena kroz klasnu borbu. Konferencija je nekako

48 Ibid, 13.

49 Chiara BONFIGLIOLI, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", MA thesis 2008, Utrecht University, Faculty of Arts - Women's Studies, 2008, 51.

50 „I will tell you, for me it was very important as it was the first conference type event with feminist agenda trying to bring people from Belgrade and Zagreb and elsewhere in Yugoslavia together, plus a lot of people from abroad. There were some eighty people there in these two days. So the core feminist group was trying to go from this very small intellectual circle a little bit broader, bring some younger students and get some media attention. It was an exploration and an agenda setting meeting, and much of networking... and it was fascinating to get all these people from abroad, all of quite different orientations. It was very dynamic and polemic, but of course all slowed down by translations. So there was Italian to English, English to Serbo-Croatian, German, French, Spanish... (...) So I remember 80 people sitting there two days and socialising in the evening hours and questioning each other with utmost curiosity." BONFIGLIOLI, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", 53-54.

51 Dragan Klaić: „You have to understand that we were criticising Yugoslav self- management socialism as such. We were criticising the sexist elements of the Yugoslav's system with which we identified in general. In that sense it wasn't a radical critique of Yugoslav socialism... These were progressive leftist intellectuals, but anti-dogmatic, critical, especially of the official Yugoslav ideology and the ideological jargon and the ideological fasade, but not anti-socialist... and with a steady critical analysis of capitalism, as well". Prema BONFIGLIOLI, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", 100.

52 Izuzetno dobar prikaz ovoga može se videti u filmu Helke Sander *Subjektivni faktor (Der subjektive Faktor)* iz 1981. godine. U pitanju je polubiografski prikaz perioda izmedju 1967. i 1970. godine koji je Helke provela u Zapadnom Berlinu, gde je studirala na *Deutsche Film und Fernsehakademie*. Aktivno se uključila u studentski pokret '68 i jedna je jedna od osnivačica *Akcionog saveza za oslobođenje žena* (*Aktionsrat zu Befreiung der Frauen)* 1968. godine. Čuven je njen govor u septembru 1968. na konferenciji Socijalističke studentske asocijacije u kome žigoše seksističke stavove svojih muških kolega. Nakon odbijanja da se uopšte diskutuje o feminističkim zahtevima i patrijarhatu u sopstvenoj organizaciji *Akcioni savez za oslobođenje žena* je zasuo paradajzom muškarce na podijumu.

pozicionirala Jugoslaviju između Zapada i njegovih feminističkih rasprava, i Istočne Evrope gde niko nije čuo za feminizam, osim možda kao za „ružne lezbejke".[53] Iz perspektive zapadnih feminiskinja, jugoslovenske feministkinje nisu bile dovoljno radikalne. Iz perspektive domaćih učesnica, gošće sa Zapada u najmanju ruku nisu bile dobro informisane o situaciji u Jugoslaviji, a povremeno, snishodljive i prepotentne. Jedan od izvora nesporazuma je bio i nerazumevanje stranih učesnica da mnoge teme oko kojih se okupljao feministički pokret na Zapadu (kao što su pravo na razvod ili pravo na abortus) u Jugoslaviji zbog napredne zakonske regulative uopšte nisu bila na dnevnom redu. Takođe, da u Jugoslaviji u to vreme ni ne postoji feministički pokret[54], kao i da žene koje su organizovale konferenciju ne predstavljaju nekakvu „jugoslovensku ženu", na celoj teritoriji Jugoslavije. Položaj žena u Jugoslaviji bitno razlikovao u zavisnosti ne samo od obrazovanja i mogućnosti da se putuje, već i od toga u kom delu Jugoslavije su živele i od toga da li je u pitanju urbano središte ili ne. Još jedna od bitnih tačaka razmimoilaženja bilo je učešće muškaraca na konferenciji. Na konferenciji u Beogradu bio je prisutan značajan broj muškaraca. Ovo je bilo problematično za dobar deo zapadnih feministkinja. One, posebno francuske i italijanske, su prisustvo muškaraca na konferenciji i njihovo učešće u diskusijama shvatile kao uzurpaciju ženskog prostora. Nasuprot tome, najveći deo domaćih učesnica je podržavao prisustvo *feminist friendly* muškaraca na skupu. Dacia Maraini seća tenzije na kraju prvog dana, kada su italijanske delegatkinje protestvovale protiv toga što sociolog, muškarac[55] govori o represiji nad ženama. Tome su se usprotivile oranizatorke, obrazlažući da su protiv diskriminacije muškaraca i žena, da se protive bilo kakvoj diskriminaciji zasnovanoj na rodnoj razlici.[56]

Iz današnje perpektive, može se slobodno reći da je „DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?" bila istorijska. Ne samo zato što je vratila proskribovanu temu - feminizam u javni prostor ili zato što je to prvi kritički osvrt na rešavanje "ženskog pitanja" u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji, već prvenstveno zbog uticaja koji je imala na učesnike i učesnice[57] i potonji razvoj feminizma i feminističkih grupa. Ona je ohrabrila učesnike/ce da računaju na sebe i počnu da deluju u javnoj sferi i time na izvestan način, predstavlja utemeljivački događaj celokupnog kasnijeg razvoja feminističkog pokreta na ovim prostorima. Konferencija je bila prekretnica za razvoj feminističkih grupa koji je usledio. Ubrzo nakon konferencije u Zagrebu su između ostalih, Lidija Skelvicky, Rada Iveković i Slavenka Drakulić u okviru Hrvatskog sociološkog društva, formirale grupu *Žena i društvo.* Nakon povrataka Sofije Trivunac iz Zagreba istoimena grupa je formirana i u Beogradu 1980. godine, pri Studentskom kulturnom centru. Za razliku od zagrebačke koja se više bavila teorijskim radom i na čijim tribinama je publika pretežno bila akademska, u beogradskoj grupi se više diskutovalo o vlastitim iskustvima i radilo na samoosvešćivanju. Na tribinama u SKC- u, svake srede razgovaralo se na različite teme[58]. Kako se Lina Vušković seća: "Izbor tema je bio veoma širok i nismo pravile nikakvu posebnu strategiju, cikluse, izuzev kad je bilo reči o suviše opširnim pitanjima. Organizovale smo veći broj tribina o seksualnosti (te su tribine bile veoma dobro posećene, naročito kad su bila uključena gledišta psihoanalize), reproduktivna prava, uloga hrišćanstva, položaj žena u radu, silovanje, estetski rasizam, žensko pismo, jezik i pol, patrijarhalna mistifikacija naučnog jezika, analiza srpskih narodnih poslovica, analize dečije literature i bukvara, uticaj dečijih igara i igračaka u određivanju polne uloge…"[59] Saradnja sa feministkinjama iz drugih delova zemlje (posebno sa zagrebačkim) je vrlo intenzivna. Rada Iveković, Slavenka Drakulić, Jelena Zupa, Biljana Kašić, Vesna Kesić, Katarina Vidović, Slavica Jakobović, Vesna Pusić i druge redovno dolaze u Beograd. Na tribinama u SKC- u (naredne skoro tri godine) gostuju i drugi koji se nisu bavili isključivo feminizmom, ali je njihov rad bio povezan sa problem emancipacije žena (Vesna Pešić, Nebojša Popov, Lino Veljak…). Tribine su bile otvorene i za žene i za muškarce.

53 Ewa Morawska: "So you have here three phases: the West with its bubbling feminist debates and legal adjustments; Yugoslavia with its very vibrant interest in what's going on in the West, and Eastern Europe where nobody heard of feminism and whatever they heard was „ugly lesbians". Prema BONFIGLIOLI, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after", 78.

54 Ibid, 86.

55 U pitanju je Slobodan Drakulić

56 BONFIGLIOLI, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?* Thirty years after".

57 Rada Iveković: "Before the conference we did not exist. *We happened during that conference.* We did not know each other, Žarana put all of us together, and we were not a group. We hadn't the awareness that we could represent something. During that conference we understood that we were many, and that each one of us did some feminist work, a bit of research, of critique." Prema Ibid, 86.

58 Detaljnije o programu tribina u SKC-u, videti: Marina BLAGOJEVIĆ (ur.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*, Beograd. Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998, 49- 60.

59 Lina VUŠKOVIĆ, Sofija TRIVUNAC „Feministička grupa *Žena i društvo*" u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*, (ur.) Marina Blagojević, Beograd. Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998, 47- 48.

Od sredine osamdesetih formiraju se i čisto ženske grupe. U Ljubljani, prva ženska grupa LILITH nastaje 1985, a prva lezbejska grupa Lilith LL 1987. godine. Lepa Mlađenović 1986. godine u Beogradu pokreće/obnavlja feminističku grupu *Žena i društvo*. Sećajući se ovog perioda, Lepa Mlađenović piše: "Druga prekretnica za razvoj feminizma i ženskog pokreta su datumi osnivanja *SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja*. Nakon prvih deset godina razrađivanja i duskusije o dimenzijama potčinavanja žena, pojavile su se aktivistkinje koje su imale potrebu da krenu da rade sa ženama direktno. Feministkinje su uvidele da je muško nasilje nad ženama jedna tranzverzala kroz sve živote žena i da zapravo ženske servise za žene treba počinjati od SOS telefona koji će dati prostora ženama koje su preživele nasilje da imaju svedokinje i da im se veruje. Prvi SOS telefon je nastao u Zagrebu 1988, drugi u Ljubljani 1989. i u Beogradu 1990. godine SOS telefoni su imali identična imena, prve instruktaže radile smo zajedno, pravila rada i principe diskutovale smo u istim radionicama, na prvim ženskim kampovima letovale smo skupa - razmene iz kojih smo tada učile jedna od druge inicirale su dragocenost feminističke politike solidarnosti u vreme ratova i režimskih politika nacionalističkog isključivanja drugih".[60] Mnogi od kontakata između žena (iz sada bivših republika) koji su tada uspostavljeni i razvijani tokom osamdesetih, nastavili su se i tokom ratova kada ih je bilo teško i opasno održati.

Krajem osamdesetih, tačnije 1987. održan je i Prvi jugoslovenski feministički skup u Ljubljani. Još tri jugoslovenska feministička skupa su održana su u Zagrebu i Beogradu, a poslednji "Good girls go to heaven, bad girls go to Ljubljana" održan je u Ljubljani 1991. godine, kratko pre nego što je zajednička država razorena u krvi. Ratovi su pred ženski pokret postavili nova pitanja i probleme. Gotovo sve učesnice konferencije "Drug-ca Žena" su nastavile da budu aktivne, angažujući se dalje protiv rata i nacionalizma u devedesetim. Od devedesetih, ženski pokret je tesno povezan sa antiratnim. Feministička kritika socijalističkog

60 Lepa MLAĐENOVIĆ, *Počeci feminizma ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani*. Dostupno na: http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo (25.09. 2009).

sistema započeta ’78 nastavljena je kritikom nacionalističkih država koje su na ovim prostorima uspostavljene devedesetih.

Literatura

BLAGOJEVIĆ, Marina (ur.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 90-tih*, Beograd: Centar za ženske studije, istraživanje i komunikaciju, 1998.
BONFIGLIOLI, Chiara, „Belgrade, 1978: Remembering the conference *Drugarica Žena. Žensko pitanje. Novi pristup? / Comrade Woman. The Women’s Question: A New Approach?* Thirty years after“, MA thesis 2008, Utrecht University, Faculty of Arts - Women’s Studies, 2008.
BOŽINOVIĆ, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta: Žene u crnom, 1996.
ĆOPIĆ, Sanja, “Položaj i uloga žene u društvu - Socio-ekonomske osnove položaja žene u društvu” u Sanja ĆOPIĆ- Brankica GRUPKOVIĆ i dr., *Žene u Srbiji - Da li smo diskriminisane?*, Beograd: Sekcija žena UGS *Nezavisnost*: ICFTU CEE Women’s Network, 2001.
ČALIĆ, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio, 2013.
ČIRIĆ-BOGETIĆ, Ljubinka, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941. godine“, u *Peta zemaljska konferencija KPJ: zbornik radova*, (ur.) Zlatko ČEPO-Ivan JELIĆ, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1972, 75-97. http://www.znaci.net/00003/661.pdf (14. 9. 2017).
DREZGIĆ, Rada, *„Bela kuga“ među „Srbima“. O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova,* Beograd: Albatros Plus: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010.
DUDA, Igor, ”Uhodavanje socijalizma”, in *Refleksije vremena 1945. – 1955,* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013, 10–40.
ERLICH ST., Vera, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija u tristotine sela*, Zagreb: Liber, 1971.
GUDAC-DODIĆ, Vera, „Položaj žene u Srbiji (1945–2000)“, u *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka,* (ur.) Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 33-130.
GUDAC-DODIĆ, Vera, *Žena u socijalizmu - Položaj žene u Srbiji u drugoj polovini XX veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, ”Moderne vestalke u kulturi pamćenja Drugog svjetskog rata”, u *Dom i svijet*, (ur.) Sandra PRLENDA, Zagreb: Centar za ženske studije, 2008, 19–54.
JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, ”Žene u formativnom socijalizmu” u *Refleksije vremena 1945. – 1955*. (ur.) Jasmina BAVOLJAK, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2012, 182–201.
KANZLEITER Boris, STOJAKOVIĆ Krunoslav, “1968 in Jugoslawien. Studentenproteste zwischen Ost und West” u dies. (Hg.). *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde in Jugoslawien, 1960-1975*. Bonn: Dietz-Verlag, 2008, (prevod na engleski).
KAZER, Karl, *Porodica i srodstvo na Balkanu, Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2002.
KOPRIVNJAK, Vjekoslav, „Uvodnik u temat“*, Žena*, 4–5/ 1980, 6–15.
MARKOVIĆ, Ljubica, *Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini*, Beograd: Narodna misao, 1934.
MILIĆ, Anđelka, „Preobražaj srodničkog sastava porodice i položaj članova“, u *Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, Anđelka MILIĆ, Eva BERKOVIĆ, Ruža PETROVIĆ (ur.), Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1981, 135-168.
MITROVIĆ, Mitra, *Položaj žene u savremenom svetu*, Beograd: Narodna knjiga, 1960.
MLAĐENOVIĆ, Lepa, *Počeci feminizma ženski pokret u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani*. Dostupno na: http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/#zena_i_drustvo (25.09. 2009).
MRKŠIĆ, Danilo, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*. Beograd: Istraživački centar SSO Srbije, 1987.
NEDOVIĆ, Slobodanka, *Savremeni feminizam - Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2005.
NEŠ, Kejt, *Savremena politička sociologija- Globalizacija, politika i moć*, Beograd: Službeni glasnik, 2006.
PETROVIĆ, Jelena, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskih feminizama“, *ProFemina*, 2/ 2011, 59-80.
PETROVIĆ-TODOSIJEVIĆ, Sanja, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ”, u *Žene i deca - Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka,* (ur.) Latinka PEROVIĆ, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 176-187.
PETROVIĆ, Tanja, *Yuropa – Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
SKELVICKY, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: Druga - Ženska infoteka, 1996.
STOJAKOVIĆ Gordana, „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz AFŽ štampu“, u *Rod i levica*, (ur.) Lidija VASILJEVIĆ, Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK), 2012, 13-39.
STOJAKOVIĆ, Gordana, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953),* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012.
TODOROVIĆ-UZELAC, Neda, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Beograd: Naučna knjiga, 1987.
Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 1946 godina, član 24. Dostupno na file:///C:/Users/Hana%20Vestica/Downloads/aj_10_02_10_txt_ustav1946.pdf (15.09. 2017).
VIDMAR-HORVAT Ksenija, *Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, Zagreb: Sandorf i Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017.
VUČETIĆ, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1975.

Radničko samoupravljanje u Jugoslaviji

Emancipacija radništva ili kapitalistička podela rada?

Lila

Verovatno sam se za Jugoslaviju i njene države-naslednice posebno zainteresovala zbog sistema samoupravljanja. Budući da dolazim iz zapadne zemlje, radničko samoupravljanje koje je karakterisalo jugoslovensku ekonomsku reprodukciju mi je delovalo zapanjujuće. Trebalo je da radnštvo bude to koje ima najviše moći u fabrikama, i čitava ekonomija, kao i lokalna uprava, bile su tako organizovane. Direktna demokratija u praksi, radništvo koje odlučuje o svojoj sudbini – impresivno. Nekoliko godina života u bivšoj Jugoslaviji, bolje upoznavanje sa literaturom o samoupravljanju i razgovori sa (bivšim) radništvom o njihovim iskustvima svakako su promenili sliku koju sam imala. Bez sumnje, samoupravljanje nije ispunilo očekivanja.

U tekstu koji sledi, želim da prikažem ideju i razvoj jugoslovenskog samoupravljanja tokom perioda „realnog socijalizma“ i da tome pridodam perspektivu radnika, do koje sam došla razgovarajući sa njima na ovu temu. Verujem da su radnici u Jugoslaviji imali bolje radne uslove i, barem zvanično, veći uticaj na donošenje odluka u fabrici u odnosu na radnike u zapadnim kapitalističkim i istočnim „komunističkim“ zemljama tog perioda; i da su, u poređenju sa današnjim stanjem u bivšim jugoslovenskim republikama, svakako bili u mnogo boljoj situaciji. Ipak, sistem radničkog samoupravljanja je i dalje bio sistem koji je reprodukovao hijerarhijske i klasne odnose, slično onima u kapitalističkim državama ili u socijalizmu. Kada govorimo o jugoslovenskom sistemu samoupravljanja, mora se naglasiti da se on nalazio u stanju neprestane promene i razvoja tokom četiri decenije svog postojanja. Njegova arhitektura unutar fabrika i njegova ugrađenost u ekonomski sistem prolazile su kroz neprestane transformacije. Pored toga, ideološka osnova Jugoslavije, uticaj države – u fabrikama i izvan njih – kao i uticaj postepenog liberalizovanja ekonomije, od suštinskog su značaja za razumevanje radničkog samoupravljanja.

Radničko samoupravljanje je u Jugoslaviji zaživelo nakon Drugog svetskog rata. Po preuzimanju vlasti od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ),[1] ekonomska transformacija Jugoslavije je inicijalno bila orijentisana ka modelu Sovjetskog saveza. Sprovedena je nacionalizacija privatne imovine, što je kasnije posmatrano kao preduslov za samoupravljanje. Ipak, jugoslovenske političke elite su zanemarile ulogu koju je Staljin namenio Jugoslaviji. „Treći put“ – samopozicioniranje zemlje između socijalističkog i kapitalističkog bloka – bio

1 Komunistička partija je 1952. preimenovana u Savez komunista. Kao deo raskida sa Staljinom, KPJ je reformisana i decentralizovana. Svaka republika i autonomna pokrajina imale su sopstveni SK, koji su i dalje bili povezani sa SKJ.

je ishod neslaganja između sovjetskih i jugoslovenskih vođa. Jugoslovenske političke elite uvele su radničko samoupravljanje kao specifičan model kako bi napravile otklon od Sovjetskog Saveza, istovremeno se približavajući Zapadu. U jugoslovenskoj propagandi radničko samoupravljanje je bilo prikazivano kao posledica raskida između Tita i Staljina 1948, ali izgrađeno na iskustvima iz Drugog svetskog rata, kada su partizani praktikovali izvesnu vrstu samoupravljanja na oslobođenim teritorijama. Kritikujući sovjetski model kao birokratski, sistem samoupravljanja je bio uveden kao „istinsko“ ostvarenje marksizma i lenjinizma. Dok su preduzeća u državnom vlasništvu posmatrana kao hijerarhijski organizovana i u potpunosti pod uticajem Države, samoupravljanje je prikazivano kao korak ka „odumiranju države“. To je, dakle, bio „pravi“ put ka socijalizmu. Državno vlasništvo je 1963. transformisano u društveno vlasništvo – konstrukt vlasništva koje je pripadalo „svakome i nikome“, odnosno „radnom narodu“. Posmatrajući državno i privatno vlasništvo kao prevaziđene forme, društveno vlasništvo je trebalo da pripada društvu kao celini. Ipak, krajnji cilj je i dalje bila modernizacija društva i ekonomije, sa normativnim ciljem industrijskog razvoja u radničkom društvu.[2]

Vremenom su u fabrikama povećana zakonska prava radnika koja su se ticala donošenja odluka. Pored toga, uticaj države je polako smanjivan dok su tržišni mehanizmi postepeno osnaživani. Centralno planiranje od strane države, u pogledu kupovine i prodaje, anulirano je 1952. godine. Fabrikama je prepušteno da same odlučuju gde će kupovati i prodavati svoju robu, u zavisnosti od njihovih sposobnosti i ekonomskih performansi. Takođe, na početku je gotovo 95% investicija kontrolisala država, dok su 1961. radnički kolektivi raspolagali najvećim delom svojih investicija. Ovaj aspekt, zajedno sa uvođenjem individualnih nadnica u svakoj fabrici, imao je veliki uticaj na nejednakost radništva. Radništvo je sada bilo plaćano u skladu sa „rezultatima svog rada“. Mada se znatne razlike u platama nikad nisu razvile u okviru jedne fabrike, one su se pojavile između različitih struka, pa čak i na nacionalnom nivou.[3] Prema tome, sistem je s jedne strane nametao nadmetanje između radnih kolektiva, dok je sa druge strane postojalo i nadmetanje među radnicima za bolje plaćen posao.[4] Fabrike u profitabilnijim strukama mogle su da isplaćuju veće plate, dok su u neprofitabilnim i od države subvencionisanim fabrikama plate generalno bile niske. Dok neki radnici nisu mogli da plate čak ni svakodnevne troškove, drugi su mogli da žive pristojnim životom. Pored toga, bilo je uobičajeno da se deo radne snage zapošljava sezonski ili putem kratkoročnog ugovora o radu na određeno vreme, pošto je u interesu fabrike bilo da stvori profit.

Političke elite su na pad proizvodnje i visoki deficit u spoljnotrgovinskom bilansu početkom 1960-ih odgovorile daljom liberalizacijom jugoslovenske ekonomije. Naročito putem ekonomskih reformi iz 1964, mnogim bankama je dozvoljeno da odobravaju kapitalne investicije, porezi na dobit su smanjeni, strane investicije u Jugoslaviju dozvoljene, a mnoge cene više nisu određivane od strane državnih vlasti. Godinu dana kasnije, smanjenje trgovinskih barijera je imalo za cilj da promoviše spoljnu trgovinu kako bi se Jugoslavija pozicionirala unutar svetskog tržišta. Ipak, do očekivanog prosperiteta nije došlo. Naprotiv: strani uvoz je preplavio zemlju, ekonomske performanse su opale i nezaposlenost je postajala sve veći problem. Kao posledica toga, mnogi nezaposleni su napustili zemlju. Novim ustavom iz 1974. fragmentacija Jugoslavije je dalje institucionalizovana. Još uvek zavisan od povoljnih kredita sa Zapada, uvoz se polako povećavao. Kao posledica naftnog šoka krajem 1970-ih, kamatne stope su porasle. Jugoslavija se našla u ogromnoj krizi. Svetska banka i Međunarodni monetarni fond su pritiskali Jugoslaviju da sprovede mere štednje. Mnogi radnici su ostali bez posla, plate su bile zamrznute ili vezane za produktivnost fabrika. Visoka stopa inflacije je vodila osiromašenju velikih delova društva. Nezadovoljstvo ekonomskom situacijom je mnoge radnike izvelo na ulice. Dok su krajem 1980-ih društveni zahtevi bili artikulisani, kasnije se u centru radničkih protesta u Srbiji našla podrška Socijalističkoj partiji Srbije pod Slobodanom Miloševićem i njenom nacionalističkom programu, koji je nazvan Antibirokratskom revolucijom.[5]

2 Lohoff, Ernst (1996): Der Dritte Weg in den Bürgerkrieg. Jugoslawien und das Ende der nachholenden Modernisierung. Bonn: Horlemann-Verlag. Edition krisis. str. 46

3 Höpken i Sundhaussen naglašavaju da razlike u platama u okviru jednog preduzeća nisu prelazile odnos 1:2 između najniže i najviše kvalifikovanog radnika sve do ranih 1980-ih. Sundhaussen, Holm; Höpken,Wolfgang (1984): Handbuch Band 6, str. 187.

4 Woodward (2003): The political economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia. http://www.socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5793#.WibPEHBulkU

5 Savez komunista Srbije je 1990. transformisan u Socijalističku partiju Srbije.

Jedna od posledica „socijalističke“ ekonomije koja se koristila kapitalističkim sredstvima bile su regionalne razlike, koje su uticale na raspad Jugoslavije 1990-ih. Severne republike, Hrvatska i Slovenija, bile su bogatije, dok su južne oblasti, Bosna i Hercegovina i Autonomna pokrajina Kosovo, spadale u najsiromašnije. U interesu republika, koje su javne prihode naplaćivale od preduzeća, bilo je da se profit zadrži u njima. Mada je država ustanovila programe raspodele kapitala u siromašnije oblasti, došlo je do velikih razlika u smislu industrijalizacije, investicija i nezaposlenosti. Ovaj jaz nikad nije zatvoren, već se tokom godina sve više povećavao. Dok je u Sloveniji nacionalni BDP 1951. iznosio 170% jugoslovenskog proseka, 1981. se popeo na 198%. Na Kosovu su, u istom periodu, ovi brojevi padali. Kosovo je 1951. imalo BDP od 44,1% jugoslovenskog proseka, a trideset godina kasnije svega 30%.[6] Jednak razvoj među različitim regionima, dakle, nije bio postignut.

Kada se radničko samoupravljanje na fabričkom nivou osmotri pažljivije, osobina koja odlikuje sistem bila je neprestano preoblikovanje njegove strukture i ideoloških temelja. Uvedeno 1950, radničko samoupravljanje bilo je blisko povezano sa državom. Mada je sistem bio nametnut „odozgo“, a ne izboren od strane radnika u društvenim borbama, mora se primetiti da su na njega uticali sindikati koji su dolazili iz fabrika.[7] Radnički saveti, uvedeni u svim fabrikama i izabirani od strane radništva, u početku su imali ulogu savetodavnog tela generalnog direktora. Direktora su imenovali državni zvaničnici, i on je i dalje imao najviše moći u fabrici. On[8] je mogao da stavi veto na odluke radničkih saveta. Kako je Unkovski-Korica primetio, jugoslovenske elite su nametnule samoupravljanje ne samo kako bi se pozicionirale između dva bloka, već i kako bi suzbile radničke zahteve vezane za platu. Pored toga, bile su zadovoljne prvim rezultatima samoupravljanja u fabrikama, jer je ono povećalo proizvodnju.[9] Zakon se promenio 1965. godine. Direktori, koje je sada birao radni kolektiv na četiri godine, sledili su naloge radničkih saveta. Dakle, radnički savet je trebalo da bude najviši donosilac odluka u fabrikama, organ sa najviše moći. Mada su radni kolektivi sada imali mogućnost da biraju između različitih kandidata, da bi bio postavljen, direktor je morao da bude član Saveza komunista Jugoslavije. Sistem radničkog samoupravljanja je ponovo značajno promenjen 1976. Uvođenje malih administrativnih jedinica, tzv. Osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR), trebalo je da osnaži uticaj radništva. Manje jedinice velikih fabrika sada su bile razdvojene i funkcionisale su kao zasebni entiteti. Trebalo je da fabrike putem ugovora pregovaraju o svojoj proizvodnji sa drugim preduzećima, čime bi kontrola čitavog ekonomskog sistema bila osigurana. Ovaj sistem nikad nije ispunio očekivanja.

Učešće radništva u rukovođenju samoupravnim fabrikama tokom četiri decenije radničkog samoupravljanja menjalo se sa njegovim razvojem. Radništvo je aktivno učestvovali najviše tokom 1960-ih. Broj sastanaka radničkih saveta je

6 Lohoff, str. 78

7 Unkovski-Korica, Vladimir (2017): The Economic Struggle for Power in Tito‘s Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment. London: I.B. Tauris, str. 89

8 Ovde namerno koristim zamenicu u muškom rodu, jer su uglavnom muškarci bili ti koji su zauzimali više položaje u fabrikama. Pogledaj podatke u nastavku teksta.

9 Unkovski-Korica, str. 98

bio visok (24,3 sastanka godišnje), a svaki sastanak je trajao između tri i četiri sata. Nakon toga, njihov broj se smanjio, kao i prisustvo radnika. Tokom 1970-ih i 1980-ih broj sastanaka je još više opao. Radništvo je u početku raspravljalo o funkcionisanju i organizaciji samouprave. Svima je bilo u interesu da učine da sistem funkcioniše. Samoupravni mehanizmi su stvorili i izvestan osećaj pripadnosti, koji je podsticao učestvovanje. Kasnije su radni i životni uslovi radništva, plate ili investicije u fabričke kapacitete bile česte teme radničkih saveta. Jugoslovenski akademici su pad participacije objasnili izvesnom vrstom prilagođavanja sistemu.[10] Ali radništvo u fabrikama se suočilo i sa gubitkom iluzija. Obećanje sistema radničke kontrole u fabrikama nikada nije ostvareno. Taj trend je bio još vidljiviji tokom 1960-ih, kada se poslovno znanje više cenilo. Pored toga, upravnici i direktori su imali najviše informacija, tako da je hijerarhija znanja uticala na donošenje odluka u fabrikama. Akademici su naglasili da radništvo u proizvodnji – posebno odmah po uvođenju radničkog samoupravljanja – nije imalo pristup obrazovanju, i stoga nije bilo upoznato sa svojim pravima. Dalje, ono je bilo naviknuto na patrijarhalni sistem donošenja odluka. Za radnice, samoupravljanje – slično drugim oblastima društvenog života – nije bilo mesto emancipacije. Mada su žene imale višu stopu zaposlenosti nego u kapitalističkim zemljama, u radničke savete su uglavnom izabirani muškarci.[11] S jedne strane, zbog toga što su žene nosile „trostruko breme“ rada, participacije u donošenju odluka, i reproduktivnog rada. S druge strane, muške mreže su bile prisutne u fabrikama. Pored toga, očito je da su žene bile manje prisutne na višim položajima u fabrici. Krajem 1970-ih, oko 6% generalnih direktora u fabrikama bile su žene, dok se 1987. godine. broj blago popeo do 6,43%.[12]

U razgovorima koje smo vodili, radništvo koje je imalo iskustva sa samoupravljanjem u fabrikama krajem 1980-ih uglavnom su isticali gubitak iluzija o funkcionisanju sistema. Mnogi su objasnili da su odluke u fabrikama donosili generalni direktori koji su bili pod uticajem Saveza komunista. Naglašavali su da odluke nisu donošene u radničkim savetima, već „negde drugde“. Sociolozi uglavnom potvrđuju ono čega se radnici sećaju. Većinu moći u fabrikama imali su članovi Saveza komunista; oni su činili veliki deo menadžmenta.[13] Ovo ne izgleda kao paradoks, jer je članstvo skoro uvek bilo preduslov za viši položaj u fabrici. Ipak, odnos između menadžera i političkih elita delovao je konfliktno. Dok su menadžeri kritikovali sistem kao neefikasan, u kom je donošenje odluka trajalo predugo, a zakonska prava bila nesigurna, političke elite su strepele od uticaja uspešnih menadžera, jer su se oni nalazili na položaju moći.[14]

„Socijalistički“ sistem radničkog samoupravljanja bio je, dakle, ispunjen kontradikcijama i nije mogao da ispuni obećanja koje su dale socijalističke elite. Ovaj raskorak je izašao na videlo kroz veliki broj štrajkova. Unutar normativnog okvira samoupravljanja, štrajkovi su posmatrani kao krajnje protivrečni u sistemu u kojem radništvo odlučuje o svojoj sudbini i ima moć: „Radnici ne mogu da štrajkuju protiv sebe samih.“ Ali iako štrajkovi u Jugoslaviji nisu bili zabranjeni, ali ni dozvoljeni, u javnom diskursu su uglavnom bili ignorisani. Između 1958. i 1969. odigralo se već dve hiljade štrajkova. Trend nije oslabio u kasnijem periodu. U proseku je u štrajk bilo uključeno 150 radnika.[15] Kako Jovanov naglašava, radnici su uglavnom bili nezadovoljni platama, ili su u manjem broju slučajeva osećali izvesnu vrstu nezadovoljstva time kako se njihov rad vrednuje. Štaviše, kritikovali su svoj drugorazredni položaj u ekonomskoj i javnoj sferi, i svoj uticaj na političke odluke. Takođe deluje zanimljivo da ovi štrajkovi uglavnom nisu trajali duže od jednog dana. Političkoj eliti je bilo u interesu da ih brzo okonča. Kako su posmatrani kao protivrečni sistemu radničkog samoupravljanja, javna rasprava bi dovela sistem u pitanje. Stoga su radnički zahtevi brzo ispunjavani. Nasuprot tome, neki radnici su strepeli da ne budu okarakterisani kao „politički sumnjivi radnici“, i stoga su načelno zazirali od štrajkova ili im je bilo u interesu da ih brzo okončaju.[16]

Štrajkovi se načelno mogu posmatrati kao pokazatelj klasne podele unutar jugoslovenskog društva: uglavnom je radništvo u proizvodnom sektoru iskazivalo nezadovoljstvo, dok radništvo sa boljim društvenim statusom – radništvo u bankama, javnoj upravi, ili u trgovinskim preduzećima – nije bilo sklono štrajku. Nisu samo niske plate, već i drugi oblici ekonomske diskriminacije, bili ti koje su radnici u proizvodnom sektoru iskusili. Jedan primer je dostupnost stanova. Rešavanje stambenog pitanja je bilo pravo svakog radnika i trebalo je da ga rešava preduzeće. Ipak, radništvo u proizvodnji je na stan ili stambeni kredit uglavnom čekalo duže od npr. radništva u javnoj upravi.[17] Takođe, upravnici i drugo visokokvalifikovano fabričko radništvo su bili privilegovani. Mada je uveden sistem koji je trebalo da favorizuje radnike u oskudici, to nije uvek bio slučaj u praksi. Uglavnom je bio korišćen argument kako je rad visokokvalifikovanog radništva važniji za uspeh fabrike, i stoga im treba omogućiti bolje radne i životne uslove.[18]

Danas nije ostalo mnogo od radničkog samoupravljanja. Radništvo razočarano govori o samoupravnim aspektima jugoslovenskog sistema. Mada u pozitivnom svetlu pominju sistem socijalne zaštite, koji je fabrika obezbeđivala i raniju drugarsku atmosferu u proizvodnom pogonu, oni se nisu osećali kao donosioci odluka u fabrici. Krajem 1980-ih, javni diskurs o radničkom samoupravljanju se promenio. Ono je posmatrano kao jedan od razloga ekonomske krize. Radništvo je optuživano da nisu dovoljno efikasni, jer ih je teško otpustiti, ili su predstavljani kao lenji ili lopovi koji potkradaju svoja preduzeća. Takođe, radništvo je iskusilo pogoršanje životnih uslova usled krize. Ovo je, takođe, bio jedan od razloga zbog kojih su pozdravili privatizaciju „svojih“ fabrika, što je istovremeno značilo smanjivanje njihovog zvaničnog uticaja na donošenja odluka. Mediji i političke elite predstavili su privatizaciju fabrika u društvenom vlasništvu kao sredstvo za postizanje boljih radnih rezultata i, samim tim, viših plata. Mada radništvo danas o privatizaciji misli drugačije – povezujući je sa daljim pogoršanjem životnih uslova, gubitkom posla i/ili razvojem kapitalističke elite koja je blisko povezana sa državom – uglavnom ne spominju radničko samoupravljanje kao alternativu. Ono se vidi kao neefikasno i/ili uglavnom asocira na autokratski režim.

Jugoslovenski sistem radničkog samoupravljanja nije uspeo da razreši protivrečnosti između kapitala i rada, kako je obećavao ideološki koncept. Nadmetanje je uvek bilo inherentan činilac jugoslovenskog sistema samoupravljanja, koji je sprečavao egalitarno društvo. Takođe, jednakost nije postignuta ni u okviru fabrika. Upravnici i generalni direktori su i dalje bili vrlo uticajni, i nije radništvo bilo to koje je preuzelo kontrolu. Mada se ne slažem sa tezom prema kojoj je sistem radničkog samoupravljanja bio osuđen na propast, a sa njim i čitava Jugoslavija, on jeste stvarao nejednakosti – kako regionalno, tako i unutar same radničke klase. Nepréstana liberalizacija jugoslovenske ekonomije je to produbila. Klasna podela je dakle bila duboko ukorenjeni deo sistema, i sprečila je da on postane projekat emancipacije radništva i drugih delova društva.

10 Supek, Rudi (1986): Probleme und Erfahrungen der jugoslawischen Arbeiterselbstverwaltung. In: Grothusen, Klaus-Detlev; Haberl, Othma Nikola; Höpken, Wolfgang (eds): Jugoslawien am Ende der Ära Tito. München: R. Oldenbourg Verlag. 159-185, str. 166.

11 Tokom 1970-ih i 1980-ih žene su činile oko 33% radne snage, ali se taj postotak znatno razlikovao u različitim delovima Jugoslavije. Bonfiglioli, Chiara (2014): Gender, Labour and Precarity in the South East European Periphery: the Case of Textile Workers in Štip. In: Contemporary Southeastern Europe, 1(2), 7 – 23, str. 8

12 Gudac–Dodić, 2006, pg. 75-76 quoted in: Marija Radoman: Restauracija kapitalizma i položaj žena. Neoliberalni oblik kaptialističke regulacije i radna prava žena u Srbiji. In: Vesić, Darko et.al. (eds): Bilans Stanja - Doprinos Analizi Restauracije Kapitalizma u Srbiji. Rosa Luxemburg Stiftung - Southeastern Europe. 83-144. str. 147

13 Novakovic, Nada (1990): Samoupravna moć u radnoj organizaciji. In: Janićijević, Milosav; Bolcić; Silvano, Topić, Lidija; Davidović, Milena; Novaković, Nada (Hrsg.): Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije. Beograd: Institut društvenih nauka. 147 – 170, str. 151

14 Sirc, Ljubomir (1979): The Yugoslav Economy under Self-Management. London. str. 186

15 Neca Jovanov: Dijagnoza samoupravljanja. 1974-1981. str. 179

16 Vidi Jovanov, str. 193

17 Jovanov, str. 191

18 Archer, Rory (2016): 'Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats': Housing Inequalities in 1980s Belgrade. In: Archer, Rory; Duda, Igor; Stubbs, Paul (eds): Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism, Abingdon: Routledge.

Paul Zorkine (Pavle Vrbica)

Guillaume Lenormant

Rođen 8. aprila 1921. na Cetinju (Crna Gora), umro 22. jula 1962 u Buraženefu (Bourganeuf); pravnik; anarhistički komunista.

Sin Pera Vrbice, direktora banke i Zorke Petrović, Pavle Vrbica potiče iz politički svesne porodice – njegov deda je prevodio Marksa na srpskohrvatski jezik.

Započeo je svoje političke aktivnosti još kao student prava na zagrebačkom univerzitetu. Kao militant Komunističke omladine, borio se protiv staljinističkog kursa i bio isključen na zahtev čoveka koji će, mnogo kasnije, postati jedan od nosioca titoističkog režima, teoretičar samoupravljanja i konačno disident istog tog režima: Milovana Đilasa.

Pavle Vrbica se zatim posvetio antifašističkoj borbi. Dobrovoljno se uključio u odbranu Čehoslovačke 1939. protiv hitlerovske invazije. Po povratku na zagrebački univerzitet, učestvovao je u antifašističkoj studentskoj mreži. Godine 1942., intezivno sarađuje u časopisu *Dinamit*, objavljivanom u Crnoj Gori, bez puno uspeha, usled munjevitog hapšenja glavnog urednika. Njegovo okretanje anarhizmu datira iz ovog perioda, kada se poziva na Bakunjina u jednom od svojih letaka. Biva uhapšen, zatvoren i mučen od strane ustaša. U toku transporta ka Crnoj Gori uspeva da pobegne i pridruži se pokretu otpora. Na samom kraju rata, prelazi Jadran sa nekolicinom prijatelja i priključuje se savezničkim snagama u Italiji. Dočekuje kraj rata sa činom podoficira britanskog RAF-a.

Po završetku rata, Pavle Vrbica odbija da primi počasti i političke pozicije koje su mu ponudile nove komunističke vlasti. Prvo je živeo kao politička izbeglica u Italiji, a zatim u Francuskoj. Osakaćen zatvorom, tuberkulozom i gerilskim otporom više godina će se oporavljati u sanatorijumu u Švarcvaldu, nadomak Baden-Virtemberga. Tek je početkom 50-ih došao u Pariz gde započinje studije orijentalnih jezika i političkih nauka.

Na političkim naukama, Pavle Vrbica stiče poznanstvo sa Rolandom Bretonom, koji će postati njegov nerazdvojni prijatelj i sa kojim će se priključiti Anarhističkoj federaciji. Godine 1952. formiraju grupu Treći front, pozicionirajući se unutar komunističko liberterske struje u FA. Sve do 1954. potpisivaće brojne članke u novinama *Libertaire* pod zajedničkim pseudonimom Paul Rolland. Istovremeno, osoba od sada poznatija kao Paul Zorkine (pseudonim izveden iz imena majke) pokušava bezuspešno dva grupisanja jugoslavenskih prognanika: efemerna Federacija balkanskih anarhista, a zatim i grupa Hristo Botev.

S obzirom da je grupa Treći front (Troisième Front) bila malobrojna, Paul Zorkine i Roland Breton se prvo priključuju grupi Sako i Vanceti (Sacco et Vanzetti) (5i - 6i arondismani u Parizu), jednom od stubova liberterskog komunizma unutar FA, sa istaknutim individuama kao što su Leo Emeri (Léo Emery), Serž Nin (Serge Ninn) i Žilijan Berneri (Giliane Berneri). Malo potom, ova grupa će se preimenovati u Kronštat (Kronstat). Paul Zorkine je bio jedan od pisaca članka “Pravo značenje susreta“ (18. Septembar 1952.) potpisanog sa Seržom Ninom i Rolandom Bretonom, koji će dovesti do raskola novina *Libertaire* sa grupom nadrealista sa kojom su sarađivali. Po transformaciji FA u Federaciju liberterskog komunizma (FCL), Paul Zorkine i grupa Kronštad se isključuju iz nacionalnog komiteta FCL-a. U Kronštadskom memorandumu, oni su se odrekili metoda Žorža Fontenia (Georges Fontenis) i njegove frakcije, nazvane Organizacija borbene misli (Organisation Pensée Bataille). Sa objavljivanjem memoranduma, grupa Kronštad javno istupa kao disidentska.

Nekolicina grupa koje se nisu slagale sa nacionalnim komitetom FCL-a (Saint-Germain-en-Laye, Mâcon, Kronstat) formiraju savez Anarhističke grupe revolucionarne akcije (Groupes anarchistes d’action révolutionnaire - GAAR), tokom jednog od sastanaka u Makonu 30. i 31. oktobra, i 1. Novembra 1954. Tokom 1955. godine GAAR postaju autonomni, sve dok nisu postali nezavisna organizacija FCL-a, a njihove novine *Noir et Rouge* (*Crno i crveno*) izdaju svoj prvi broj u martu 1956. godine.

Poput FCL-a, GAAR je podržavao Alžirsku borbu za nezavisnost. Na zahtev Gija Buržoa (Guy Bourgeois), GAAR, Pol Zorkin obezbeđuje Lionskoj mreži koju je predvodio Žan-Mari Brošie (Jean-Marie Brochier) neophodnu opremu za uspostavljanje tajne štamparije.

Maja 1961, deo GAAR, koji je uključivao grupu Kronštat, odlučuje da se ponovo priključi FA koju su ponovo formirali Moris Žoaju (Maurice Joyeux) i Aristid Laper (Aristide Lapeyre), kako bi uspostavili libertersko komunističku tendenciju Savez komunističkih anarhističkih grupa (Union des groupes anarchistes communistes - UGAC). Pol Zorkin i njegov drug Anri Kleber (Henri Kléber) su onda, kao članovi UGAC postali urednici lista *Le Monde libertaire* gde su se susreli sa Morisom Žoajuom. Pokušaj UGAC-a da uspostavi centralno mesto za slobodarski komunizam unutar anarhizma je najvećim delom bio neuspešan.

Godine 1955. Paul Zorkine se ženi sa Žaklin Karesmel (Jacqueline Caresmel), sa kojom je imao dvoje dece. Poginuo je jula 1962. godine u automobilskoj nesreći. Roland Breton je pisao o njemu:

“Bio je mediteranac više nego sloven. Uvek obučen kao pod konac… Imao je smisla za humor, bio odličan posmatrač, kritičar… Pre svega bio je rečit čovek. Šarmirao je svojim govorom, što u kombinaciji sa njegovim prisustvom nikoga nije ostavljalo ravnodušnim.”

Mit o radničkim savetima kod Tita

Posvećeno našim hrabrim levičarskim grupama

Paul Zorkine (1959)

Uvod

Mađarska revolucija 1956, Berlinski ustanak, dešavanja u Poljskoj i generalno govoreći, pat pozicija staljinizma kako u Zapadnoj tako i Istočnoj Evropi, postavili su problem radničkih saveta u prvi plan revolucionarnih zbivanja.

Nije nam namera da pratimo istoriju radničkih saveta, koje je već moguće naći u Francuskoj revoluciji pri komunalnim savetima, u raznim revolucionarnim pokretima tokom 1848, zatim u Komuni sve do prvih sovjeta u fabrikama Poutilov u Petrogradu 1905, na prvom zasedanju sovjeta juna 1917, u Kronštatskim sovjetima suprotstavljenim boljševičkoj diktaturi 1921, "Republikama saveta" krajem Prvog svetskog rata u Mađarskoj, Nemačkoj, Austriji, kao i na dva kraja Jadrana: u Puli i Kotoru, u Španiji kao i Kini, koji su kumovali poslednjem pokušaju 1956. godine u Budimpešti.

Vredi primetiti kako smo u ovom popisu preskočili jugoslovenske radničke savete.

Nije u pitanju to da smo ih potpuno zaboravili: za nas, stvaranje radničkih saveta od strane jugoslovenske vlade predstavlja jednu novu mistifikaciju radničke klase od strane buržoazije.

To je opasno:

- Za jugoslovenske radnike kojima se kompromituje revolucionarna institucija, jedina – bar do sada – "ispravna" (ideju radničkih saveta je moguće suprostaviti Partiji)
- Za neke evropske levičare koji se povode za jugoslovenskim primerom i slogane Titove vladavine: „Sve fabrike radnicima!" kao još jedininim preostalim rešenjem između kapitalizma i staljinizma

Iz ovih razloga je važno ispitati stvarni sadržaj jugoslovenskog iskustva i njegovih posledica.

Stanje života tamo gde je socijalizam prohujao sa vihorom

Sa zakonom od 1. aprila 1952. godine energično stupa na snagu novi sistem zarada u svim preduzećima širom Jugoslavije. Do tog datuma, plate i zarade su bile regulisane državnim dekretima.

Stvaranje nove industrijske imovine investiranjem u njeno obnavljanje svake godine služi isključivo rastu i ojačavanju birokratskog aparata, države i nove klase. To je, u prevodu, za radničku klasu značilo kontinuirano smanjenje životnog nivoa i potrošnje na približno četiri do pet puta manji životni standard, od standarda radnika u Francuskoj, koji sam po sebi nije toliko sjajan. Seljaštvu je socijalističko osvešćivanje obezbedilo obavezni otkup 82% ukupne proizvodnje po beznačajnim cenama. Ovakva politika je značila ekonomsku katastrofu za selo. Vladajuća klasa se po raskidu KPJ sa Moskvom, oslobođena obaveze doslednog izvršavanja sovjetskih direktiva u organizaciji i ekonomiji države, osetila dužnom da učini veće ustupke seljaštvu kao i radničkoj klasi. Na taj bi način seljaci dobili slobodu da odlučuju o prirodi sopstvene proizvodnje pa je i obavezni otkup njihovih proizvoda malo po malo napušten.

Ustupak radničkoj klasi je bilo stvaranje radničkih saveta u fabrikama. Zvanična propaganda je tvrdila kako radnici sami odlučuju o visini sopstvenih zarada i raspodeli prihoda ekonomskih preduzeća. Ovakvo radničko učestvovanje u upravljanju preduzećima trebalo je da zaustavi sve značajniji pad životnog standarda radnika. Na kraju krajeva to je jedino pitanje: Šta je to što nam država nudi kao izlaz iz ovakve jadne situacije? Da li je to „učestvovanje radnika u upravljanju preduzećima" koje će staviti tačku na trajno pogoršavanje stanja života radnika?

Državni prihod ili nejednaka raspodela kolača

Zakon je taj koji svake godine diktira sastavljanje plana proizvodnje i distribucije dobara unutar jugoslovenske države. Stoga je na parlamentu da posle kratkih konsultacija sa sindikatima i zadrugama da definitivni plan. Tačno je da plan ne precizira prirodu i količinu proizvedenih dobara, kao i isporuku, već "obavezni minimum iskorišćenja proizvodnih kapaciteta". Ovaj minimum je u poljoprivredi 105%, da bi se dostigla predviđena proizvodnja i otplatili fantazmagorični planovi za magičnu transformaciju poljoprivredne ekonomije u privredu razvijenog industrijalizma – investicijama: 17,7% državnog prihoda – a da bi obezbedila miran san novoj vladajućoj klasi – vojsci, naoružavanju i državnoj administraciji: 45,4% državnih prihoda... A udeo plata u svemu ovome? Eh, šta da se radi! Da navedem samo jedan primer, u industrijskoj i rudarskoj proizvodnji udeo ne prelazi 14,9% ukupnog prihoda. Ova cifra je unapred fiksirana planom koji u skladu sa minimalnim iskorišćenjem zadaje opšti budžet za zarade sa istim nivoom efikasnosti. Prvenstveni činilac pri određivanju zarada su norme proizvodnje i optimuma kadrova: koliko radnika i zaposlenih su potrebni da bi se ostvario obrt preduzeća sa X% proizvodnih kapaciteta?

Diktirajući unapred nivo iskorišćenja preduzeća, država odlučuje o kvalitetu i obimu proizvodnje.

Propisujući ukupni platežni budžet, država se osigurava da potrošnja i predviđeni nivo prihoda ne budu prekoračeni. Unutar budžeta, plate se dele između onih koji rade dobro i neprimetno dolazi do jedne vrste samoeksploatacije i isto tako samokažnjavanja (u nastavku citiramo „Borbu"):

„Ukupni platni budžet (suma isplaćena grupi zaposlenih) se smanjuje sa svakim neopravdanim izostankom sa posla... može se reći da čitav kolektiv mora ustati protiv članova koji bi pokušali da umanje zajednički budžet uzrokujući neopravdane troškove..."

Čitava jugoslovenska radnička klasa morala se kontrolisati na taster, postajući tako sama svoj nadzornik i gonič. Sveprisutna je naredba „Smanjujmo troškove škarta" kao i još gora „Ne želimo da delimo sa zabušantima". U stvari, plate su proračunate na takav način da jedva dozvoljavaju pokrivanje osnovnih potreba. Ali ove plate su bile jedan deo prihoda, ostavljajući labavu mogućnost primanja druge isplate, dobavljene iz zajedničkih budžeta. Godišnji bilans preduzeća je taj koji prikazuje učestvovanje svakog pojedinca u raspodeli dobitaka. Najjednostavniji način da se dođe do povećanja rentabilnosti preduzeća je smanjivanje cene troškova i povećavanje produktivnoti svakog od radnika. To znači da se sve ove mere vrše na štetu radnika, pogoršavajući uslove u kojima radi i iziskujući iscrpljujući napor isto toliko psihički koliko i fizički. Da stvari budu gore, dalek je put kroz tunel od proizvodnje do upravnog odbora gde se dele zarade... Predalek, prolazeći kroz državnu kasu koja pokriva socijalne naknade oduzimajući od bruto prihoda preduzeća. Pod imenom „socijalnih naknada" ne nazivaju se izdvajanja za socijalnu sigurnost, već celokupna potreba države za pokrivanjem troškova administracije, vojske i investicija. Zato pre nego što dođu do drugog dela svojih plata, koji čini da učestvuju u dobiti preduzeća, jugoslovenski radnici moraju prvo da pokriju prodajom svojih proizvoda: iznos svoje plate i visinu njihovog prinosa državnoj kasi u vidu socijalnih naknada. Očigledno je kako preduzeća uračunavaju socijalna davanja u cenu. Ko sebi može da dozvoli da ponudi tržišnu cenu (jugoslovensko tržište je slobodno tržište) koja uključuje tako teško opterećenje? Rizike lošeg ekonomskog stanja, jugoslovenski radnik deli sa svojim poslodavcem – Državom – ili barem, sa Ministarstvom finansija postajući tako saučesnik u aferi... ako je za verovati zakonu od 1. aprila 1952.

Ono što je sigurno, to je da što je neko predu-

zeće tehnički naprednije, to će biti veći procenat troškova održavanja, primoravajući tako radni kolektiv da smanjuje zajednički budžet, ako želi da se bori sa konkurencijom. Ovakvom izumu jugoslovenskih „komunista”, da radnici sami sebi smanjuju zarade ne fali originalnosti! I šta čovek onda da misli o zapadnim titoistima?

A šta je sa viškom vrednosti?

Pa, on je promenio ime... on se u jugoslovenskom socijalizmu zove državni udeo. Budimo iskreni. Dodatne vrednosti stvorene radom dele se na dva dela: platni budžet (radnički udeo) i višak vrednosti (državni udeo). Štaviše, preduzeće, potpuno privatizovano finansijskim sredstvima, suštinski je kontrolisano od države, i njena aktiva nije ona koja odgovara statistici narodne banke. Iako zakon od 1. aprila 1952. pretenduje da jugoslovenski radnici poseduju udeo u upravljanju industrijskim kapitalom države, on ne može da sakrije da se ništa ne pita u upravljanju finansijskim kapitalom, koji u potpunosti dominira prethodnim. I uloga države u raspodeli viška vrednosti stvorenog neplaniranim povećanjima proizvodnje zajamčena je posebnim porezima koje preduzeće sa prevaziđenom minimalnom proizvodnjom mora da plati. Budžeti za amortizaciju garantuju održavanje mašina i u slučaju gde plan to ne predviđa, preduzeće mora da stvori sopstveni investicioni, socijalni i rezervni budžet.

Neto zarada ne postoji dokle god nema dovoljno aktive u ovim budžetima, dokle god se državi ne isplati ono što traži u vidu socijalnih naknada.

Uprkos jakim pritiscima, nije bilo moguće vladajućoj klasi da dođe do svojih prihoda putem čiste birokratizacije proizvodnje. Tek je posredstvom radničkih saveta jugoslovenska birokratija osigurala željene prihode i saučesništvo radničke klase.

„Fabrike radnicima“

Evo osnovnih principa na kojima se zasnivaju jugoslovenski radnički saveti – ukratko:

1. Rentabilnost: svako ekonomsko preduzeće ne može više živeti od državnih subvencija, već naprotiv mora biti sposobno da pokrije sopstvenim sredstvima sve troškove uprave i uplati državi sume predviđene planom.

2. Profitabilnost: radnici i zaposleni koji rade u preduzeću moraju imati interes da prosperiraju, što će reći da visina njihovih plata mora biti određena rentabilnošću preduzeća.

Komentar o davanju „fabrika radnicima“

Sva preduzeća su vlasništvo „Naroda“ (čitaj Države). „Narod“ koji tamo radi ne polaže nikakva prava na preduzeće, koje vlada može u bilo kom trenutku da im otme iz ruku, pod bilo kojim izgovorom o „javnim interesima“. Tako, radnik može bit otpušten iz „svog“ preduzeća – isto kao i čitav personal (uključujući i radničke savete). Radnički kolektiv koji radi u jednom preduzeću jednostavno radi na stvaranju „obrta“ po nekoliko bezuslovnih tačaka:

1. amortizacija mašina i materijala (ili restitucija)

2. nabavka novih mašina, nekretnina, sredstava za proizvodnju, oprema (investicije)

3. tako da državna imovina akumulira sve veću vrednost iz godine u godinu

4. podmirivanje svih troškova propisanih prema državi

Ovo dokazuje kako u titoističkom sistemu i pod paravanom „radničkih saveta“ VLASNIŠTVO NAD SREDSTVIMA PROIZVODNJE OSTAJE OTUĐENO OD PROIZVOĐAČA i kako su, budimo jasni, JUGOSLOVENSKI RADNICI OSTALI NADNIČARI. Oni ne mogu raspolagati sredstvima proizvodnje, niti zadržati proizvode sopstvenog rada, niti usmeravati proizvodnju, kao ni način distribucije dobara.

Bez ova četiri faktora, za nas, ovo nije socijalistička ekonomija.

Upravljanje preduzećima

Jugoslovenski sistem se razlikuje od državnog kapitalizma sovjetskog tipa po „radničkom samoupravljanju“.

Društveno preduzeće je, u principu, vođeno od strane „radničkog saveta“ , što će reći od strane svih zaposlenih. Svi radnici imaju ista prava u ispunjavanju radnih zadataka kao članova kolektiva, bez obzira šta rade u preduzeću i kolika je visina njihovih zarada. Da, svi – to je ono što je zaista demokratično – IZUZEV DIREKTORA. Jer je on, direktor, onaj koji isto tako odlučuje o sastavu „radničkih saveta“, dokle god je ON TAJ KOJI ZAPOŠLJAVA I OTPUŠTA KADROVE. Tako, sav kadar se može promeniti tokom jedne godine, ali pravničkim trikom kolektiv ne prestaje da postoji već se sastoji od kadrova koji rade u datom trenutku. Na taj način ključna pozicija

ostaje ona koju zauzima direktor. Razlog za to je jednostavan: on je taj – a ne „radnički savet“ – koji predstavlja vlasnika preduzeća: Državu. Niko ne može dati bolju sliku uloge direktora od samog zakona:

„Direktor upravlja proizvodnjom i svim poslovima preduzeća. Radnici i zaposleni su odgovorni pred direktorom za obavljanje svoga rada. Direktor predstavlja preduzeće pred državom i ostalim preduzećima.“ (Zakon od 18. juna 1950, član 8).

Direktor je član Upravnog odbora, ali što je u najmanju ruku zanimljivo, zakon ga stavlja iznad istog tog odbora:

„Ako direktor nađe da je odluka Upravnog odbora u suprotnosti sa zakonom, po slovu zakona i NAREDBI KOMPETENTNIH DRŽAVNIH AUTORITETA, obavezan je da trenutno obavesti nadležne i suspenduje izvršenje odluke Upravnog odbora do donošenja definitivne odluke od strane nadležnih službi države.“ (član 40 istog zakona).

Potrebno je shvatiti kako DIREKTOR NIJE KOMERCIJALNI NITI TEHNIČKI UPRAVNIK PREDUZEĆA, što bi moglo opravdati njegovu moć. Po „Borbi“ (centralni organ KPJ, u svom izdanju od 13.02.1952.) od 763 direktora ekonomskih preduzeća u Jugoslaviji, 186 ima izvesnu tehničku spremu, ali 702 su aktivni članovi KPJ.

To je ono što objašnjava mnoge stvari i što obavezuje ove novine da ih brani od napada na njihovu nesposobnost, od njihove beskorisnosti za preduzeće:

„Svi ovi direktori vrlo dobro shvataju kako je njihova osnovna dužnost da ostanu verni Partiji i kako je imenovanje od strane države na ova mesta isključivo nagrada za to što su bili borci kakvi su bili...“

„Borba” potvrđuje kako se „u ime naroda“ zahtevaju takvi direktori, jer „su oni najbolji staratelji javnog dobra“. Ali, kako staratelj nije dovoljan, sigurnost se nameće prisustvom „ekonomske policije“ unutar svakog preduzeća. Ovakvo prisustvo policijskih jedinica daje jugoslovenskim fabrikama atmosferu kasarni (ili zatvora - nema velike razlike). Policija je ta koja nameće primenu pravila, radnu disciplinu i trenutno sprovođenje naredbi direktora. Isped ulaznih kapija svakog jugoslovenskog preduzeća naći ćete policajca. Čak ih ni zapadni turisti „levičari“ ne mogu izbeći. Oni koji mogu da izbegnu su „organi unutrašnje bezbednosti“, koje jugoslovenski radnici zovu „cinkare“. Treba upoznati odnos ove vrste radnika spram „socijalističkih dobara“, njegov mentalitet i političke ideje. Ovakav način nadzora je zadatak članova KPJ koji rade unutar preduzeća. Ali njih nema dovoljno niti poseduju dovoljno tehničko znanje kako bi kontrolisali da li radnik „sabotira“ proizvodnju. Da bi izvršili ovaj zadatak, ekonomska uprava države traži ličnosti podobne za ovakvu vrstu zadatka među članovima samog kolektiva. Postoje tehničke škole gde se formiraju cinkaroši. To više nisu bedni sitni potkazivači koje poznajemo iz zapadnjačkih fabrika, već

iz ozbiljnih institucija, dobro organizovani, sa tehničkom pripremom – moglo bi se reći poput kapetana industrije. Pored privilegije sigurnog zaposlenja (u izvesnim preduzećima njihov broj se popeo do gotovo 10% kadrova!) „cinkaroši“ su u vrhu lista kandidata za radničke savete...

Eto u kakvim uslovima kolektiv bira svake godine radnički savet, sačinjen od 15 do 120 članova. U preduzećima sa manje od 30 radnika i zaposlenih, celokupan kadar čini radnički savet. A koja je njegova uloga?

Po zakonu, savet:

1. Odobrava osnovne planove i završni bilans preduzeća
2. Usvaja zaključke relevantne za upravljanje preduzećem i za realizaciju ekonomskog plana
3. Objavljuje pravila preduzeća u saradnji sa nadležnim državnim organima
4. Izvršava raspodelu dela akumuliranog kapitala, ostavljajući ga na raspolaganje preduzeću

Odluka br. 45-280 od 22. februara 1945. uvodi Privredne odbore u Francusku, precizirajući tako socijalnu i ekonomsku ulogu odbora:

„Privredni odbori osiguravaju kontrolu i upravljanje svih socijanih službi... koje je obavezno konsultovati kod pitanja od interesa za organizaciju, upravljanje i opšti pravac preduzeća... koje je obavezno da informiše o dobiti ostvarenoj u preduzeću i mogu da daju sugestiju o načinu njene raspodele...“

Ali ne želimo da pravimo nikakva poređenja. Naša namera je bila da razgolitimo mit jugoslovenskih „radničkih saveta“, koje određena leva struja uzima kao model za revolucionarne institucije. Mi želimo, u duhu pomenutih činjenica, da potvrdimo kako radnici nemaju kontrolu nad upravjanjem ekonomijom bez raspolaganja osnovnim pravima na slobodu govora, sastajanja i organizovanja: KAKO JE SAMA IDEJA RADNIČKIH SAVETA NEPOMIRLJIVA SA POSTOJANJEM DRŽAVNOG APARATA; kako – svaki put kad se pomene mogućnost zajedničkog opstanka (države i radničkih saveta) – nikad nije država ta koja „nestaje“ već je ona, naprotiv, ta koja guta savet.

Šta je od svega toga ostalo u Jugoslaviji?

Rađanje revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji

Fredy Perlman (1969)

Jeretici su uvek opasniji od neprijatelja“, zaključio je jugoslovenski filozof nakon analiziranja represije marksističkih intelektualaca od strane marksističkog režima u Poljskoj. (S. Stojanović, *Student*, Beograd, 9. april 1968, str. 7[1])

U Jugoslaviji, u kojoj je „radničko samoupravljanje“ postalo zvanična ideologija, nova borba za javnu kontrolu je razotkrila jaz između zvanične ideologije i društvenih odnosa koje ona navodno opisuje. Jeretici koji su razotkrili ovaj jaz bili su privremeno izolovani; njihova borba je bila momentalno suzbijena. Ideologija „samoupravljanja“ nastavlja da služi kao maska za trgovinsko-tehnokratsku birokratiju koja je u svojim rukama uspešno skoncentrisala bogatstvo i moć koje je stvorilo jugoslovensko radno stanovništvo. Ipak, čak i samo jedno, delimično uklanjanje maske kvari njenu efikasnost: vladajuća „elita“ Jugoslavije je ogoljena; njeni „marksistički“ proglasi su razotkriveni kao mitovi koji, jednom razotkriveni, više ne mogu da služe opravdavanju njene vladavine.

U junu 1968. je jaz između teorije i prakse,

1 Kako nije bilo moguće naći sve brojeve svih časopisa koje Perlman citira u ovom tekstu, navodi koji su preuzeti od njega i prevedeni obeleženi su zvezdicom. – Prim. prev.

između zvaničnih proglasa i društvenih odnosa, ogoljen kroz praksu, kroz društvenu aktivnost: studenti su sami počeli da se organizuju na demonstracijama i opštim zborovima, a režim koji je proglasio samoupravljanje reaguje na ovaj redak primer društvenog samoorganizovanja tako što ga okončava putem policijske i novinske represije.

Priroda jaza između jugoslovenske ideologije i društva je bila analizirana pre juna 1968, ne od strane „klasnih neprijatelja“ vladajućih „revolucionarnih marksista“ Jugoslavije, već od strane jugoslovenskih revolucionarnih marksista – od strane jeretika. Prema zvaničnim deklaracijama, u društvu u kojem se radnička klasa već nalazi na vlasti nema štrajkova, jer je apsurdno da radnici štrajkuju protiv sebe samih. Ipak, štrajkovi – o kojima novine nisu izveštavale, jer do njih u Jugoslaviji nije moglo doći – su izbijali tokom prethodnih jedanaest godina – i to masovno (*Susret*, br. 98, 18. april 1969*). Štaviše, „štrajkovi u Jugoslaviji predstavljaju simptom pokušaja preporoda radničkog pokreta“. Drugim rečima, u društvu kojim, kako se tvrdi, vladaju radnici – radnički pokret je mrtav. „Ovo nekome može zvučati paradoksalno. Ali to nije paradoks, zbog činjenice da radničko samoupravljanje u velikoj meri postoji samo ’na papiru’...“ (Lj. Tadić, *Student*, 9. April 1968, str. 7*)

Protiv koga studenti demonstriraju, protiv koga radnici štrajkuju, u društvu u kojem studenti i radnici već upravljaju sami sobom? Odgovor na ovo pitanje se ne može naći u deklaracijama Saveza komunista Jugoslavije, već samo u kritičkim analizama jugoslovenskih društvenih odnosa – analizama koje su jeretičke, jer protivreče zvaničnim deklaracijama. U kapitalističkim društvima deluje se u ime progresa i nacionalnog interesa. U jugoslovenskom društvu, programi, mere i reforme se sprovode u ime progresa i radničke klase. Ipak, nisu radnici ti koji iniciraju dominantne projekte, niti projekti služe radničkim interesima:

„S jedne strane, delovi radničke klase su nadničari koji žive ispod nivoa nužnog za preživljavanje. Teret ekonomske reforme iznosi radnička klasa, što je činjenica koja se mora otvoreno priznati. S druge strane, male grupe beskrupulozno zgrću kapital preko noći, na osnovu ličnog rada, usluga, trgovine i kao posrednici. Njihov kapital se ne temelji na njihovom radu, već na špekulacijama, posredovanju, transformaciji ličnog rada u imovinske odnose i često na izravnoj korupciji.“ (M. Pečujlić, *Student*, 30. april 1968, str. 2*)

Paradoks se može izraziti opštijim pojmovima: društveni odnosi koji su već poznati Marksu se ponovo pojavljuju u društvu koje je iskusilo socijalističku revoluciju predvođenu marksističkom partijom u ime radničke klase. Radnici primaju nadnice u zamenu za prodati rad (čak i ako se nadnice nazivaju „lični prihodi“ i „bonusi“); nadnice su ekvivalent materijalnih dobara neophodnih za fizički i društveni opstanak radnika; višak rada, prisvojen od strane države ili birokratije preduzeća i transformisan u kapital, vraća se kao strana sila koja određuje materijalne i društvene uslove radnikovog postojanja. Prema zvaničnoj istoriji, Jugoslavija je ukinula eksploataciju 1945, kada je Komunistička partija Jugoslavije osvojila državnu moć. Ipak, radnici čiji višak rada izdržava državu ili trgovinsku birokratiju, čiji se neplaćeni rad okreće protiv njih u vidu moći koja ne izgleda kao rezultat njihove aktivnosti već neke više sile – takvi radnici obavljaju prinudni rad: oni su eksploatisani. Prema zvaničnoj istoriji, Jugoslavija je birokratiju kao društvenu grupu nadređenu radničkoj klasi ukinula 1952, kada je uveden sistem radničkog samoupravljanja. Ali, radnici koji otuđuju svoju živu aktivnost u zamenu za sredstva za život ne kontrolišu sami sebe; njih kontrolišu oni u čiju korist otuđuju svoj rad i proizvode, čak i ako ti ljudi sebe ukidaju u zakonskim dokumentima i proglasima.

U Sjedinjenim Državama, karteli su zakonski prestali da postoje upravo u istorijskom trenutku kada su počeli da centralizuju enormnu proizvodnu moć radničke klase SAD-a. U Jugoslaviji je društveni sloj koji upravlja radničkom klasom prestao da postoji 1952. Ali zapravo, „rastavljanje jedinstvenog centralizovanog birokratskog monopola vodilo je ka mreži samoupravnih institucija u svim granama društvene aktivnosti (mrežama radničkih saveta, samoupravnih tela, itd.) Sa formalno-pravne, normativne, institucionalne tačke gledišta, društvo je samoupravno. Ali da li je ovo i pravo stanje odnosa? Iza samoupravne fasade, unutar samoupravnih tela, dve moćne i suprotstavljene struje nastaju iz proizvodnih odnosa. Unutar svakog centra odlučivanja postoji birokratija u metamorfoziranom, decentralizovanom obliku. Sastoji se od nezvaničnih grupa koje održavaju monopol na upravljanje radom, monopol na raspodelu viška rada na štetu radnika i njihovih interesa, koji prisvajaju na osnovu svoje pozicije u birokratskoj hijerarhiji, a ne na osnovu rada, koji pokušavaju da zadrže predstavnike „svoje“ organizacije, „svog“ regiona, permanentno na vlasti kako bi osigurali sopstvenu poziciju i očuvali ranije razdvajanje, nekvalifikovani rad i iracionalnu proizvodnju – prebacujući teret na radnike. Među sobom se ponašaju kao predstavnici monopolskog vlasništva... Sa druge strane, postoji iskreno socijalistička, samoupravna struja, pokret koji je već počeo da deluje...“ (Pečujlić, isto*)

Ova duboko socijalistička struja predstavlja borbu protiv zavisnosti i bespomoćnosti koje omogućavaju eksploataciju radnika putem proizvoda njihovog rada; ona predstavlja borbu za kontrolu nad svim društvenim aktivnostima od strane onih koji ih obavljaju. Ali kakav oblik ova borba može da uzme u društvu koje je već proglasilo samoorganizovanje i samokontrolu za svoj društveni, ekonomski i pravni sistem? Kakvi se oblici revolucionarne borbe mogu razviti u kontekstu u kojem komunistička partija već ima državnu moć i u kojem je ta komunistička partija već proglasila kraj birokratske vladavine i uzdigla samoupravljanje na nivo zvanične ideologije? Borbu, očito, ne može činiti eksproprijacija kapitalističke klase, pošto se ta eksproprijacija već odigrala; niti borbu može činiti preuzimanje državne moći od strane revolucionarne marksističke partije, pošto takva partija raspolaže državnom moći već četvrt veka. Naravno, moguće je sve to uraditi ponovo i ubediti sebe da će ishod biti bolji nego prvog puta. Ali politička mašta nije toliko siromašna da je potrebno ograničiti joj perspektive na ranije promašaje. Danas se, u Jugoslaviji kao i drugde, shvata da eksproprijacija kapitalističke klase i njeno zamenjivanje „organizacijom radničke klase“ (tj. komunističkom partijom), kao i preuzimanje moći nacionalne države od strane „organizacije radničke klase“, pa čak i zvanično proglašavanje različitih vrsta „socijalizma“ od strane vladajuće komunističke partije, već predstavljaju istorijsku stvarnost, i da ništa od toga nije značilo kraj robne proizvodnje, otuđenog rada, prinudnog rada,

niti početak društvenog samoorganizovanja i samokontrole.

Shodno tome, oblici organizovane borbe koji su se već pokazali kao efikasni instrumenti za ubrzavanje industrijalizacije i racionalizaciju društvenih odnosa u slučaju modela Vrlog novog sveta, ne mogu biti oblici organizovanja borbe za nezavisnu i kritičku inicijativu i kontrolu od strane čitavog radnog stanovništva. Preuzimanje državne moći od strane biroa političke partije nije ništa više od onoga što te reči govore, čak i ako se partija naziva „organizacijom radničke klase“, pa čak i ako svoju vladavinu naziva „diktaturom proletarijata“ ili „radničkim samoupravljanjem“. Štaviše, jugoslovensko iskustvo ne pokazuje čak ni da je preuzimanje državne moći od strane „organizacije radničke klase“ faza na putu ka radničkoj kontroli društvene proizvodnje, pa čak ni da je zvanično proglašavanje „radničkog samoupravljanja“ faza ka njegovom ostvarenju. Jugoslovenski eksperiment bi, barem istorijski, predstavljao takvu fazu samo u slučaju da su jugoslovenski radnici prvi na svetu započeli uspešnu borbu za razotuđivanje moći na svim ravnima društvenog života. Ipak, jugoslovenski radnici nisu započeli takvu borbu. Kao i u kapitalističkim društvima, takvu borbu su započeli studenti, a jugoslovenski studenti nisu bili među prvima.

Osvajanje državne moći od strane političke partije koja koristi marksistički rečnik kako bi manipulisala radničkom klasom mora se razlikovati od drugog, veoma drugačijeg istorijskog zadatka: zbacivanja robnih odnosa i uspostavljanja socijalističkih odnosa. Tokom više od pola veka, prvi su bili lažno predstavljani kao potonji. Uspon „nove levice“ je okončao ovu zbrku; revolucionarni pokret koji doživljava preporod u svetskim razmerama odlikuje se upravo odbijanjem da pogura partijsku birokratiju u državnu vlast i protivljenjem takvoj birokratiji tamo gde se već nalazi na vlasti.

Partijski ideolozi tvrde da „nova levica“ u kapitalističkim društvima nema ništa zajedničko sa studentskim pobunama u „socijalističkim zemljama“. Takva ocena je, u najmanju ruku, preterana: uz dužno poštovanje Jugoslaviji, najviše što se može reći je da jugoslovenski studentski pokret nije visoko razvijen kao u nekim kapitalističkim zemljama – do juna 1968. jugoslovenski studenti su bili poznati po svojoj političkoj pasivnosti, simpatijama za Sjedinjene Države i sitnoburžoaskim životnim ciljevima. Ipak, uprkos željama ideologa, jugoslovenski studenti nisu u velikom zaostatku; potraga za novim oblicima organizacije adekvatne za zadatke socijalističke revolucije nije ostala strana jugoslovenskim studentima. U maju 1968, dok je ogromna borba za razotuđenje svih vidova izdvojene društvene moći sticala istorijsko iskustvo u Francuskoj, na beogradskom Pravnom fakultetu se raspravljalo o temi „Studenti i politika“. „Jedna od ideja, koje su davale ton razgovoru, odnosilo se na mogućnosti za efikasno humano angažovanje u tzv. pokretu „nova levica“, koji se, po rečima dr S. Stojanovića, suprotstavlja, s jedne strane, mitovima „društva blagostanja“ i klasične buržoaske demokratije, a, s druge strane, takođe i klasičnim levičarskim partijama, kako socijal-demokratskim, koje su na sve moguće načine i sa dosta uspeha uspele da ublaže revolucionarne zahteve u razvijenijim društvima Zapada, tako i komunističkim, koje su često diskreditovale izvorne ideale za koje su se borile, ne retko gubeći ih sasvim u izrazito birokratskim deformacijama.“ („Reč je o akciji“, *Student*, 14. maj 1968, str. 4)

Do maja 1968. jugoslovenski studenti su imali mnogo toga zajedničkog sa svojim drugovima u kapitalističkim društvima. U reči uredništva, na prvoj strani beogradskih studentskih novina je stajalo: „Napetost sadašnje društveno-političke situacije je utoliko opasnija, što se za mnoge probleme ne mogu naći brza i prikladna rešenja. Na Univerzitetu se sasvim jasno pokazuju mnogi vidovi napetosti, a besperspektivnost uklanjanja nekih problema stvara osećaj bezizlaznosti kojih je rodno tlo vrlo različitih oblika ponašanja. Osećajući to, mnogi se pitaju da li će ta napetost preći u stanje konfliktnosti, u jednu ozbiljnu političku krizu, i u kakvim će se vidovima ta kriza ispoljavati. Ima mišljenja prema kojima tu krizu nije moguće izbeći, ona se , kažu, može samo ublažiti, pošto nije moguće tako brzo i efikasno uticati na izvesne pojave koje se javljaju na nivou globalne društvene strukture, a koje su i neposredni uzroci celog stanja.“ („Znaci političke krize“, *Student*, 21. maj 1968, str. 1) Ista naslovna strana studentskih novina nosila je sledeći Marksov citat o „prikrivenom otuđenju u srcu rada“: „...Rad stvara čudesa za bogataša, ali bedu za radnika. Stvara palate, ali udžericu za radnika. Stvara lepotu, ali užas za radnika. Rad zamenjuje mašinama, ali deo radnika baca nazad u varvarski rad, a drugi deo transformiše u mašine. Stvara duh, ali za radnika stvara glupost i kretenizam.“*

Istog meseca, u reči uredništva časopisa Omladinskog saveza Beograda je stajalo: „... revolucionarna uloga jugoslovenskih studenata, po našem mišljenju, leži u njihovom angažovanju u rešavanju opštih društvenih problema i protivrečnosti (među kojima se nalaze problemi i protivrečnosti društvene i materijalne situacije studenata). Specifični problemi studenata, bez obzira koliko drastični, ne mogu biti rešeni u izolaciji, odvojeno od opštih društvenih problema: materijalna situacija studenata ne može biti odvojena od ekonomske situacije društva; studentsko samoupravljanje ne može biti odvojeno od društvenih problema samoupravljanja; situacija na Univerzitetu od situacije u društvu...“ (*Susret*, 15. maj 1968*). Naredni broj iste publikacije je sadržao diskusiju o „uslovima i sadržaju političkog angažovanja omladine danas“ koji je uključivao sledeću primedbu: „reforma Univerziteta stoga nije moguća bez reforme ili, zašto da ne, revolucionarizacije čitavog društva, jer univerzitet ne može biti odvojen od šireg spektra društvenih institucija. Iz ovoga sledi da je sloboda misli i dela, konkretno autonomija Univerziteta, moguća jedino ukoliko je čitavo društvo transformisano, i ako tako transformisano omogući opštu klimu slobode i samoupravljanja.“ (*Susret*, 1. jun 1968*)

* * *

U aprilu 1968, poput svojih drugova u kapitalističkim zemljama, jugoslovenski studenti su iskazali solidarnost sa Nacionalnim oslobodilačkim frontom Vijetnama i protivljenje militarizmu Sjedinjenih Država. Kada je Rudi Dučke (Dutschke) upucan u Berlinu, što je bila posledica kampanje Springer Press-a protiv radikalnih zapadnonemačkih studenata, jugoslovenski studenti su iskazali svoju solidarnost sa nemačkom Socijalističkom studentskom federacijom (SDS). Beogradske studentske novine su donosile članke Rudija Dučkea i nemačkog marksi-

stičkog filozofa Ernsta Bloha. Iskustvo svetskog studentskog pokreta je komuniciralo sa jugoslovenskim studentima. „Studentske pobune koje su se ove godine dogodile u mnogim zemljama pokazale su da je omladina u stanju da iznese važne zadatke u procesu promene društva. Može se reći da su ove pobune uticale na krugove na našem Univerzitetu, jer je očito da su se hrabrost i želja za borbom povećale, da se kritička svest brojnih studenata izoštrila (revolucija je često tema intelektualnih rasprava).“ (*Student*, 23. April 1968, str. 1*) Što se tiče oblika organizacije putem koje se ta želja za borbom mogla izraziti, Pariz je obezbedio primer. „Šta je potpuno novo i ekstremno važno u novom revolucionarnom pokretu pariskih studenata – ali takođe i nemačkih, italijanskih i studenata u Sjedinjenim Državama – jeste da je pokret bio moguć samo zato što je bio nezavisan od svih postojećih političkih organizacija. Sve ove organizacije, uklju-

čujući komunističku partiju, postale su deo sistema; one su se integrisale u pravila svakodnevne parlamentarne igre; teško da su bile voljne da rizikuju pozicije koje su već postigle kako bi se bacile u ovaj bezumno hrabar i na prvi pogled beznadežan poduhvat.“ (M. Marković, *Student*, 21. maj 1968*)

Još jedan ključni element koji je doprineo razvoju jugoslovenskog studentskog pokreta bilo je iskustvo beogradskih studenata sa birokratijom studentskog sindikata. U aprilu su studenti Filozofskog fakulteta sastavili pismo protestujući protiv represije nad marksističkim intelektualcima u Poljskoj. „Širom sveta danas, studenti se nalaze na čelu borbe stvaranja ljudskog društva, i zato smo duboko iznenađeni reakcijom poljskog socijalističkog režima. Slobodna kritička misao ne može biti potisnuta od strane bilo kakve moći, čak ne ni te koja se površno oslanja na socijalističke ideje. Za nas, mlade marksiste, neshvatljivo je da je danas, u socijalističkoj zemlji, moguće tolerisati antisemitske napade i koristiti ih za rešavanje unutrašnji problema. Smatramo da je neprihvatljivo da se, nakon što je poljski socijalizam prošao kroz toliko bolnih iskustava u prošlosti, unutrašnji konflikti rešavaju takvim nedemokratskim sredstvima i da se pri njihovom rešavanju progoni marksistička misao. Takođe smatramo beskrupuloznim pokušaje razdvajanja i stvaranja sukoba između naprednog studentskog pokreta i radničke klase čije je puno oslobođenje takođe studentski cilj...“. (*Student*, 23. april 1968, str. 4*) Skupština studenata na Filozofskom fakultetu poslala je ovo pismo u Poljsku – a Univerzitetski odbor Saveza studenata Jugoslavije se usprotivio akciji. Zašto? Studenti filozofije su sami analizirali funkciju i interese sopstvene birokratije: „UOSSJ našao se u situaciji da izgubi osnovni politički nerv reagovanja, osetio se slab i bez odgovornosti da treba nešto učiniti. I onda kad taj UO nije bio pitan, kad se nije čulo njegovo mišljenje, od akcije se „trebalo ograditi“. Loša taktika i još lošije poštovanje demokratije koja treba da dođe do punog izražaja u sredini mladih ljudi kao što su studenti. U onom trenutku kad je Univerzitetski odbor izgubio smisao za suštinu pokrenute akcije, diskusija je prevedena na formalni teren: „Koga pitati za mišljenje?“, „Od koga treba dobiti odobrenje?“, a manje se pitalo: Ko zapravo u ovoj atmosferi pasivizacije pokreće akciju? Za nas je to suštinsko pitanje. Nije li paradoksalno da se Univerzitetski odbor ograđuje od akcije koja je upravo počela u članstvu, a ne u nekom od foruma: kad se ima u vidu da je osnovno načelo našeg socijalizma – SAMOUPRAVLJANJE, a to znači donošenje odluka u redovima samog članstva. Dakle, pripisuje nam se kao greh ostvarenje osnovnih samoupravnih prava. Organizacija nikada sama sebi ne može biti cilj, već samo sredstvo za ostvarenje ciljeva i zato je najveća vrednost akcije tome što je pokreće samo članstvo, bez direktiva i nametanja stavova odozgo, bez krute institucionalizovane forme.“ (Isto.)

Sa ovim elementima – svešću o neodvojivosti univerzitetskih problema od društvenih odnosa u društvu zasnovanom na otuđenom radu, svešću o važnosti internacionalne „nove levice“ i svešću o razlici između samoorganizovanja na terenu i birokratske organizacije – beogradski studenti su stupili u akciju. Incident koji je pokrenuo akciju bio je beznačajan. U noći 2. juna 1968. performans koji je trebalo da bude održan u blizini studentskog doma na Novom Beogradu, na otvorenom, održan je u maloj prostoriji u zgradi; studenti koji su došli da vide performans nisu mogli da uđu. Došlo je do spontanih demonstracija, kojima se ubrzo priključilo više hiljada studenata; demonstranti su počeli da hodaju prema zgradama vlade. Kao i u kapitalističkim društvima, zaustavila ih je policija (koja se u samoupravnom jeziku Jugoslavije zvanično zove „milicija“); studenti su prebijeni palicama milicije; mnogi su bili uhapšeni.

Sledećeg dana, 3. juna, neprestani opšti zborovi su bili održani na većini fakulteta koji čine Univerzitet u Beogradu (preimenovan u Crveni univerzitet Karl Marks), kao i na ulicama Novog Beograda. „U svojim razgovorima studenti su istakli ogromno socijalno raslojavanje jugoslovenskog društva, problem nezaposlenosti, povećanje privatne imovine i nezarađenog bogatstva jednog društvenog sloja, nepodnošljive uslove u kojima se nalazi veliki deo radničke klase i potrebu da se načelo raspodele u skladu sa radom dosledno sprovede. Razgovori su prekidani glasnim aplauzima, i uzvicima poput ’Studenti i radnici’, ’Mi smo sinovi radnih ljudi’, ’Dole sa

socijalističkom buržoazijom’, ’Sloboda štampe i sloboda demonstracija’“ (*Student*, specijalno izdanje, 4. Jun 1968, str. 1*)

Za policijskom represijom je usledila novinska represija. Jugoslovenska (komunistička) štampa nije izveštavala ostatak stanovništva o studentskoj borbi. Izveštavala je o borbi studenata za rešavanje studentskih problema, borbi zasebne grupe za veće privilegije, borbi koja se nije odigrala. Naslovna strana izdanja *Studenta* od 4. juna, koje su beogradske vlasti zabranile, opisuje pokušaj štampe da predstavi revolucionarnu borbu u nastajanju kao studentsku pobunu za posebne privilegije: „Opet je naša štampa uspela da iskrivi sliku sadašnjih zbivanja na univerzitetu. /.../ Naime, ispalo je, posle tih smišljenih pomeranja i zaturanja, da se studenti uglavnom bore za svoje materijalne uslove. A svi oni koji su učestvovali na mitingu u demonstracijama vrlo dobro znaju da su studenti najjače pozdravljali jednu drugu orijentaciju – borbu za one opšte interese našeg društva, pre svega borbu za interese radničke klase. Zbog toga su u oba studentska proglasa, koji su upućeni sa demonstracija, na prvo mesto stavljeni zahtevi za smanjenjem neopravdano velikih socijalnih razlika. Po mišljenju studenata, upravo ta borba (protiv socijalne nejednakosti) jeste pored borbe za samoupravne odnose i reformu, ono što je u centru interesa radničke klase u nas u ovom momentu. Novine ne citiraju ni jednog govornika na mitingu koji je govorio o neopravdano velikim socijalnim razlikama. /.../ Takođe se iz novina ne može videti da su najčešće uzvikivane parole na mitingu i u demonstracijama bile parole: ZA JEDINSTVO RADNIKA I STUDENATA, STUDENTI-RADNICI i njima slične koje su izražavale jednu misao i jedno osećanje da su putevi i interesi studenata neodvojivi od onih koje ima radnička klasa.“ (*Student*, 4. jun 1968, str. 1)

Do 5. juna, Savez studenata Jugoslavije je uspeo da preuzme vođstvo nad rastućim pokretom i da postane njegov glasnogovornik. Studentska organizacija je objavila „Akciono-politički program“ koji je sadržao revolucionarne ciljeve koje su studenti izneli na skupštinama, sastancima i demonstracijama – ali program je, u vidu priloga, sadržao i Drugi deo o „univerzitetskoj reformi“. Ovaj prilog je kasnije odigrao ključnu ulogu u ponovnom uspavljivanju novoprobuđenog jugoslovenskog studentskog

pokreta. Prvi deo akciono-političkog programa je prvenstveno isticao društvenu nejednakost, nezaposlenost, „demokratizaciju svih društvenih i političkih organizacija, naročito Saveza komunista", degeneraciju društvene imovine u privatnu imovinu, spekulacije stanovima, komercijalizaciju kulture. Ipak Drugi deo, koji radikalni studenti zadovoljni relativno tačnim iznošenjem njihovih ciljeva u Prvom delu verovatno nisu ni pročitali, izražavao je dosta drugačiju, zapravo suprotnu orijentaciju. Prvi „zahtev" Drugog dela je već pretpostavljao da nijedan od ciljeva izraženih u Prvom delu neće biti ispunjen: to je zahtev za prilagođavanje Univerziteta trenutnim zahtevima jugoslovenskog društvenog sistema, konkretno zahtev za tehnokratskom reformom koja zadovoljava zahteve jugoslovenskog trgovinsko-tehnokratskog režima: „Odmah preduzeti reformu školskog sistema, da bi se on uskladio sa potrebama razvoja naše privrede, kulture i samoupravnih odnosa." (*Student*, posebno izdanje, 8. jun 1968, str. 1-2).

Ovo grubo izvrtanje, ova manipulacija studentskom pobunom kako bi poslužila zahtevima dominantnih društvenih odnosa protiv kojih su se studenti pobunili, nije postala vidljiva do naredne školske godine. Trenutna reakcija režima je bila daleko manje suptilna: sastojala su se od represije, izolacije, razdvajanja. Vidovi policijske represije su uključivali prebijanja i zatvaranja, zabranu studentskih novina koje su jedine donosile potpun izveštaj o događajima, demonstracijama i sastancima, a u noći 6. juna „/.../ dva agenta SUP-a i jedan pozornik organa milicije brutalno su napali studenta prve godine Stomatološkog fakulteta /.../ oduzeli mu oko 600 primeraka lista, pocepali ih i zapalili. Sve ovo se odigralo pred većom grupom građana, koja se okupila želeći da dobije list." (*Student*, 8. jun 1968, str. 3)

Pored policijske represije, dominantni interesi su uspeli da izoluju i razdvoje studente od radnika, privremeno su uspeli u svom „beskrupuloznom pokušaju razdvajanja i stvaranja sukoba između naprednog studentskog pokreta i radničke klase čije je puno oslobođenje takođe studentski cilj". Ovo je učinjeno na više načina. Zabrana studentskih novina i pogrešno izveštavanje zvanične štampe su držali radnike u neznanju o studentskim ciljevima; direktori preduzeća i njihovi krugovi stručnjaka su „objasnili" studentsku borbu „svojim" radnicima, dali im instrukcije da brane „svoje" fabrike od napada „nasilnih" studenata, a potom, u ime „radničkih kolektiva", poslali pisma novinama čestitajući policiji na spasavanju jugoslovenskog samoupravljanja od nasilnih studenata.

> „Prema onome što se piše i govori javno, ispada da su studenti silovali Narodnu Miliciju, da su blokirali milicijske stanice i drže ih u obruču. Sve ono što je od ponedeljka naovamo karakterisalo studentsko kretanje po gradu i po fakultetima, red, samokontrola, istovetno je sa starom rečju nasilje. /.../
> Da budem određen, birokratija ove vrste koja stoji iza ovakvih akcija i želi da inscenira konflikt između radnika i studenata, jeste i birokratija u Savezu komunista i birokratija u proizvodnji i državnim službama, a posebno je jaka ona u štampi (štampa je izrazito hijerarhijska struktura koja se samoupravljanjem zaklanja onda kada želi da se sačuva od kritike, od odgovornosti i sl.). Pri pokretu radnika i studenata, birokratija oseća da gubi tlo pod nogama, oseća da se gube ona tamna mesta u kojima ona najradije prebiva, pa u strahu povlači besmislene poteze. /.../
> Našem pokretu je nužno neposredno povezivanje sa radničkom klasom. On treba da joj objasni svoja opšta načela, a on njemu da predoči jednu istorijsku mogućnost da se ta načela ostvaruju, da postanu složenija i savitljivija, da ne ostanu jalova parola. Ali upravo toga se birokratija najviše plaši, ona sada naređuje da se čuvaju fabrike od studenata. Jer, kako ona govori, studenti ruše fabrike. Eto jedne znamenite besmislice."
> (D. Vuković, *Student*, 8. jun 1968, str. 1)

Tako su samoupravni direktori jugoslovenskog socijalizma zaštitili jugoslovenske radnike od jugoslovenskih studenata kao što su, nekoliko nedelja ranije, francuske „radničke organizacije" (Generalna konfederacija rada / CGT i Komunistička partija Francuske) zaštitile francuske radnike od socijalističke revolucije.

* * *

Represija i razdvajanje nisu okončali jugoslovenski revolucionarni pokret. Opšti zborovi su nastavili da se održavaju, studenti su nastavili da traže oblike organizovanja koji bi mogli da ih ujedine sa radnicima i koji su bili odgovarajući za zadatak transformisanja društva. Treći korak je bio da se pokret pacifikuje i, ako je moguće, pridobije tako da služi potrebama upravo one strukture protiv koje se borio. Ovaj korak je usledio u vidu značajnog Titovog govora, štampanog u broju *Studenta* od 11. juna. U društvu u kojem je ogromna većina ljudi smatrala „kult ličnosti" u Kini najvećim grehom na svetu, velika većina studenata aplaudirala je sledećim rečima čoveka čija je slika ukrašavala sve jugoslovenske javne ustanove, mnoge domove i većinu naslovnica dnevne štampe tokom četvrt veka: „ Ja sam /.../ razmišljajući u toku demonstracija o svemu što je tome prethodilo, došao do uvjerenja da je revolt koji je postojao kod mladih ljudi, kod studenata došao spontano. Ali da je postepeno, kako su se te demonstracije razvijale i posle prenele sa ulice na aule i sale na Univerzitetu, došlo je do izvjesnog infiltriranja raznih nama tuđih elemenata koji ne stoje na socijalističkim pozicijama /.../ Jednom rječju došlo je do infiltriranja onih elemenata koji su htjeli da ovu situaciju iskoriste u svoje ciljeve. A tu ima raznih tendencija i raznih elemenata, od najreakcionarnijih pa do onih najekstremnijih, lažno radikalnih elemenata kod kojih imaju odjek Mao Ce Tungove teorije." Nakon ovog pokušaja da se revolucionarni studenti izoluju i izdvoje preusmeravanjem problema sa sadržaja ideja na izvor ideja (strani elementi sa stranim idejama), predsednik republike pokušava da vrati dobre, domaće studente koji imaju samo lokalne ideje. „Međutim ja sam došao do uvjerenja da je ogroman dio, mogu da kažem, 90% studenata poštena omladina /.../ Evo, najnoviji razvitak na univerzitetima je pokazao da je 90% studenata naša socijalistička omladina, koja se ne da trovati, koja ne dozvoljava raznim đilasovcima, rankovićevcima, maocetungovcima da bi kao pretekst da se brinu za studente ustvari pokušavali da ostvare svoje ciljeve. Naša omladina je dobra, ali mi trebamo da joj posvetimo više pažnje." Nakon što je rekao studentima kako ne smeju dozvoliti da budu iskorišćeni, predsednik samoupravne Jugoslavije im govori kako treba da dozvole da budu iskorišćeni. „Ja se obraćam, drugovima i drugaricama, radnicima i radnicama, našim studentima, da nam pomognu

u konstruktivnom pristupanju i rješavanju svih tih pitanja. Neka budno prate šta mi radimo, to je njihovo pravo, neka učestvuju u našem svakodnevnom životu, i kad god im nešto nije jasno, kad god nešto treba razjasniti, neka dođu kod mene. Neka pošalju delegaciju.“ Što se tiče sadržaja borbe, njenih ciljeva, Tito se obraća deci iz obdaništa i obećava im da će se lično posvetiti svakoj njihovoj žalbi. „Jer, revolt do koga je došlo, je djelimično i rezultat toga što su studenti vidjeli da sam i ja sam često postavljao ta pitanja pa se ona ipak nisu rješavala. Ovog puta ja obećavam studentima da ću se svestrano založiti za rješavanje i u tome studenti treba da mi pomognu. Šta više ako nisam sposoban da rješim ta pitanja onda ja ne treba više da budem na tome mestu. Ja mislim da ni jedan naš stariji komunista bilo koji, koji ima svjest komuniste, ne bi trebalo da insistira na tome da mora ostati tamo gdje jeste, nego treba da dade mesta onim ljudima koji su sposobni da rješavaju probleme. I najzad, ja se još jednom obraćam studentima: vrijeme je da se prihvate učenja, sada je vrijeme polaganja ispita, i u tome vam želim mnogo uspeha. Jer, bilo bi zaista šteta da izgubite još više vremena.“ (Tito, *Student*, 11. jun 1968, str. 1-2)

Ovaj govor, koji sam po sebi predstavlja samoogoljavanje, ostavio je otvorenim svega dva pravca delovanja: ili dalje razvijanje pokreta u celosti izvan potpuno raskrinkanih političkih organizacija ili preuzimanje i privremenu tišinu. Jugoslovenski pokret je bio preuzet i privremeno ućutkan. Šest meseci nakon eksplozije, u decembru, Studentski savez Beograda je zvanično usvojio Akciono-politički program proglašen u junu. Ova verzija programa uključivala je Prvi deo, o društvenim ciljevima borbe, Drugi deo, o reformi univerziteta, i novododati Treći deo, o koracima koje je potrebno preduzeti. U Trećem delu je objašnjeno da se „pri ostvarivanju programa na umu mora imati metod rada. 1) Studentski sindikat nije sposoban da neposredno učestvuje u rešavanju opštih društvenih problema (Deo I programa)... 2) Studentski sindikat je sposoban da neposredno učestvuje u borbi za reformu Univerziteta i sistema višeg obrazovanja u celini (Deo II programa), i da bude glasnogovornik progresivnih strujanja na Univerzitetu.“ (*Student*, 17. Decembar 1969, str. 3*). Tako se nakon juna odigralo nekoliko događaja. Studentska borba je bila institucionalizovana: preuzele su je „studentske organizacije“. Drugo, prvobitnim ciljevima junske borbe su bila dodata dva nova elementa: program univerzitetske reforme i metod za ostvarenje ciljeva. I, konačno, početni ciljevi borbe su prepušteni društvenim grupama protiv kojih su se studenti pobunili. Ono što je nekada bilo prilog sada je postalo jedini deo programa na osnovu kojeg će studenti delovati: „univerzitetska reforma“. Stoga je pobuna protiv upravljačke elite bila cinično pretvorena u svoju suprotnost: univerzitet će biti prilagođen kako bi služio potrebama dominantnog sistema društvenih odnosa; studenti će biti istrenirani da efikasnije služe upravljačku elitu.

Dok su „studentske organizacije“ pokrenule „borbu“ za reformu univerziteta, studenti, koji su bili počeli da se samoorganizuju radi borbe za dosta drugačije ciljeve, su ponovo postali pasivni i politički indiferentni. „/.../ junski [period odlikuje se], kratko rečeno, probuđenom svešću studenta; postjunski (od početka školske godine do danas), koji u mnogome dobija karakteristike predjunskog perioda, objašnjava se neadekvatnim odnosom društva prema junskim akcijama i zahtevima postavljenim u Junu.“ (*Student*, 13. maj 1969, str. 4)

Borba da se *status quo* zbaci bila je odvraćena od svog ludila; učinjena je realističnom; transformisana je u borbu koja podržava *status quo*. Ova borba, u koju se studenti ne uključuju jer je „njihova organizacija“ preuzela na sebe da je vodi u njihovo ime, nije propraćena sastancima, opštim zborovima ili nekim drugim oblikom samoorganizovanja. Razlog za to je taj što se studenti nisu borili za „reformu univerziteta“ pre juna ili tokom juna, i nisu bili pridobijeni za ovu „borbu“ nakon juna. Zapravo, uglavnom su „studentski glasnogovornici“ postali zainteresovani, jer ono što je bilo poznato pre juna i dalje se zna nakon juna: „Poboljšanje Univerziteta ima smisla samo ako je zasnovano na pretpostavci da transformacija Univerziteta zavisi od transformacije društva. Sadašnje stanje Univerziteta oslikava, u većoj ili manjoj meri, stanje društva. U svetlu ove činjenice, besmisleno je smatrati da smo raspravljali o opštim društvenim problemima dovoljno dugo, i da je došlo vreme da našu pažnju usmerimo na reformu univerziteta.“ (B. Jakšić, *Susret*, 19. februar 1969*)

Sadržaj „univerzitetske reforme“ je definisao rektor Univerziteta u Beogradu. U njegovoj formulaciji, objavljenoj u *Studentu* pola godine nakon junskih događaja, rektor čak uključuje „ciljeve“ protiv kojih su se studenti izričito borili, poput odvajanja od radničke klase – uz visoku cenu, i sistematske integracije studenata, ne samo u tehnokratiju, već i u oružane snage: „Borba za poboljšanje materijalnog položaja univerziteta i studenata je naš neprestan zadatak... Jedno od ključnih pitanja današnjeg rada na univerzitetu je imperativ borbe protiv svih oblika defetizma i demagogije. Naš univerzitet, a naročito naša studentska omladina, jeste i biće entuzijastična i sigurna odbrana naše socijalističke domovine. Sistematična organizacija u izgradnji odbrambene moći naše zemlje protiv svakog agresora, sa koje god strane pokuša da nas napadne, mora biti neprestan, brz i efikasan rad svih nas.“ (D. Ivanović, *Student*, 15. oktobar 1968, str. 4*) Ovim primedbama su prethodile duge i veoma apstraktne izjave u smislu da je „samoupravljanje sadržaj univerzitetskih reformi“. Gore navedene specifičnije napomene razjašnjavaju šta prema rektoru čini „sadržaj“ „samoupravljanja“.

Kako se studenti ne bacaju sa žudnjom u „borbu“ za univerzitetske reforme, zadatak je prepušten ekspertima koji su za njega zainteresovani, profesorima i akademskim funkcionerima. „Glavna tema razgovora velikog broja predavača i njihovih kolega su automobili, vikendice i lagodan život. Ovo su takođe glavne teme razgovora društvene elite koja se tako oštro kritikuje u pisanjima ovih akademika, koji ne shvataju da čine sastavni i nimalo nevažni deo ove elite.“ (B. Jakšić, *Susret*, 19. februar 1969*)

Pod parolom reforme Univerziteta, jedan od vodećih (zvaničnih) ekonomista Jugoslavije zagovara birokratsku utopiju sa elementima magije. Isti ekonomista koji je, pre neku godinu, podvlačio aritmetički „balans nacionalnog proizvoda“ razvijen od strane sovjetskih „društvenih inženjera“ za primenu na ljudskim bićima, sada zagovara „primenu teorije generalnih sistema za analizu konkretnih društvenih sistema“. Ova teorija generalnih sistema je najnovije naučno otkriće „razvijenih i progresivnih društvenih sistema“ – poput Sjedinjenih Država. Zahvaljujući ovoj činjenici, „/.../ Opšta teorija sistema postaje ne samo neophodna za sve buduće stručnjake iz

oblasti društvenih nauka, već i za svakog drugog stručnjaka, bez obzira u kom domenu društvenog razvoja neposredno učestvovao." (R. Stojanović, „O potrebi izučavanja opšte teorije sistema na fakultetima društvenih nauka", *Student*, 25. februar 1969) Ako se, kroz reformu univerziteta, opšta teorija sistema može utuviti u glave svih budućih jugoslovenskih tehnokrata, pretpostavka je da će Jugoslavija magično postati „razvijen i progresivan društveni sistem" – tačnije trgovinska, tehnokratska i vojna birokratija, zemlja čuda za ljudski inženjering.

* * *

Studenti su bili razdvojeni od radnika; njihova borba je bila preuzeta: ona je postala prilika da akademske birokrate još efikasnije služe trgovinsko-tehnokratsku elitu. Birokrate ohrabruju studente da „samoupravljaju" ovom „univerzitetskom reformom", da učestvuju u oblikovanju sebe u poslovne ljude, tehničare i upravljače. U međuvremenu, jugoslovenski radnici proizvode više nego što su proizvodili ikada ranije, i posmatraju kako proizvodi njihovog rada uvećavaju bogatstvo i moć drugih društvenih grupa, grupa koje tu moć koriste protiv radnika. Prema Ustavu, radnici upravljaju sami sobom. Ipak, prema radniku intervjuisanom za *Student*, „To je samo na papiru. Kad rukovodioci izaberu svoje ljude, radnici moraju da poslušaju; tako je to ovde." (Student, 4. mart 1969, str. 4*) Ako radnik želi da započne borbu protiv neprestano rastuće društvene nejednakosti bogatstva i moći, matira ga ogromna nezaposlenost u Jugoslaviji: ogromna rezervna armija nezaposlenih čeka da ga zameni, pošto je jedina alternativa napuštanje Jugoslavije. Radnici i dalje imaju moćan instrument za „upravljanje sobom"; to je isti instrument koji radnici imaju u kapitalističkim zemljama: štrajk. Ipak, prema jednom analitičaru, štrajkovi radnika koji su razdvojeni od revolucionarnih struja društva i od ostatka radničke klase, konkretno „ekonomski" štrajkovi, nisu povećali moć radnika u jugoslovenskom društvu; efekat je gotovo suprotan: „Šta se desilo nakon jedanaest godina iskustava sa štrajkovima? Kad god izbiju, štrajkovi reprodukuju upravo one odnose koji su doveli do štrajkova. Na primer, radnici se pobune jer su zakinuti u raspodeli; onda im neko, verovatno isti onaj koji im je pre toga zakinuo, da ono što je uzeo od njih; štrajk se završi i radnici nastavljaju da budu najamna radna snaga. A onaj koji je dao učinio je to kako bi sačuvao svoj položaj onoga koji daje, onoga ko spašava radnike. Drugim rečima, odnos nadnica – rad, koji je zapravo glavni razlog štrajka kao metoda rešavanja konflikta, nastavlja da se reprodukuje. Ovo vodi do sledećeg pitanja: da li je za radničku klasu uopšte moguće da se oslobodi u punom smislu u kontekstu preduzeća, ili je to proces koji mora da se odvija na nivou čitavog društva, proces koji ne toleriše nikakva razdvajanja između različitih preduzeća, grana, republika?" (*Susret*, 18. april 1969*)

Što se tiče eksperata koji zakidaju radničku klasu, *Student* je doneo dugačak opis različitih vidova ekspertize: „1. Nagrađivanje onih funkcionera u preduzeću (direktora, komercijaliste, trgovačkog putnika itd.) koji krše pravne propise, ili moralne norme, radi postizanja ekonomske koristi za preduzeće, od strane upravnog odbora, radničkog saveta ili drugih samoupravnih organa. /.../ 3. Zaključivanje fiktivnih ili simulovanih poslova da bi se /.../ izbeglo plaćanje poreza /.../ 5. Korišćenje fonda za zajedničku potrošnju u svrhu dodeljivanja iznosa za podizanje stanova, vikendica, kupovinu automobila i sl. /.../" (*Student*, 18. februar 1969, str. 1)

Zvanična ideologija socijalističke Jugoslavije se ne sukobljava sa interesima njene trgovačko-tehnokratske elite; zapravo obezbeđuje opravdanje za te interese. U martu 1969, Rezolucija IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije se osvrnula na kritike junskih revolucionara samo kako bi ih odbacila i potvrdila zvaničnu ideologiju. Apsurdna tvrdnja prema kojoj robna proizvodnja ostaje središnji društveni odnos u „socijalizmima" je ponovo izneta u ovom dokumetnu. „Ekonomski zakoni robne proizvodnje u socijalizmu deluju kao snažna podrška razvoju modernih proizvodnih snaga i racionalnog upravljanja." Ova izjava se opravdava putem sada poznate demonologije, konkretno argumentom da je Staljin jedina alternativa robnoj proizvodnji u „socijalizmu": „Administrativno-birokratsko upravljanje administracijom i društvenom reprodukcijom deformiše prave odnose i stvara monopole, konkretno birokratski subjektivizam u uslovima upravljanja, i neizbežno vodi iracionalnosti i parazitizmu u raspodeli društvenog proizvoda..." Stoga je izbor jasan: ili zadržati *status quo* ili se okrenuti sistemu koji je isti taj Savez komunista nametnuo jugoslovenskom društvu u periodu pre 1948. Ista vrsta demonologije se koristi za uništavanje ideje da „svakome u skladu sa njegovim radom", zvanični slogan Jugoslavije, znači ono što te reči govore. Takvo tumačenje „zanemaruje razlike u sposobnostima i doprinosu. Takav zahtev vodi obrazovanju svemoćne administrativne, birokratske sile, iznad proizvodnje i iznad društva, sile koja ustoličava veštačko i površno izjednačavanje, i čija moć vodi ka zavisnosti, nejednakosti i privilegijama..." (*Student*, 18. mart 1969*) Načelo „svakome u skladu sa njegovim radom" je istorijski razvila kapitalistička klasa u borbi protiv zemljišne aristokratije, i u današnjoj Jugoslaviji ovaj princip ima isto značenje koje je imao za buržoaziju. Stoga su enormni lični prihodi (i bonusi) uspešnih trgovinskih preduzetnika u jugoslovenskoj uvozno-izvoznoj firmi opravdani ovim sloganom, pošto njegov finansijski uspeh dokazuje i njegovu superiornu sposobnost kao i vrednost njegovog doprinosa društvu. Drugim rečima, raspodela se odigrava u pojmovima društvene procene rada pojedinca, a u robnoj ekonomiji rad se procenjuje na tržištu. Rezultat je sistem raspodele koji se može sumirati sloganom „od svakoga prema mogućnostima, svakom prema tržišnom uspehu", slogan koji opisuje sistem društvenih odnosa široko poznat kao kapitalistička proizvodnja dobara, a ne kao socijalizam (koji je Marks definisao kao negaciju kapitalističke robne proizvodnje).

Odbranu ovog dokumenta ne karakterišu suptilniji metodi argumentacije, već tip konzervativne popustljivosti koji naprosto uzima *status quo* zdravo za gotovo, kao najbolji od svih mogućih svetova. „Teško bih mogao prihvatiti kritike koje ne odgovaraju duhu ovoga materijala i osnovnim idejama koje on u sebi stvarno sadrži /.../ Insistiranje na jednom planu koji bi dao racionalna rešenja za sve te odnose i probleme sa kojima se mi sukobljavamo, čini mi se da je preko realnih mogućnosti našeg društva. /.../ Ali to je naša stvarnost. Mi te različite uslove rada u pojedinim kolektivima, u pojedinim delatnostima u pojedinim krajevima zemlje i drugde ne možemo da prevaziđemo /.../" (V. Rakić, *Student*, 11. mart 1969, str. 12)

U drugom broju Studenta, ova vrsta stava je okarakterisana sledećim pojmovima: „Takav subjekt što o svemu dosljednom i radikalnom

sudi kao o pretjeranostima, sebe poistovećuje sa objektivno postojećim, pa mu se sve čini i suviše idealno, apstraktno, donkihotski, nerealno i to uvijek prividno za našu stvarnost, a ne nikako za njega. Tako se mnogi i mnogi, i to najčešće oni koji bi mogli najviše pridonjeti promjeni stvarnosti, uvijek pozivaju na zbilju, na smetnje koje ona stavlja, ne uviđajući da su često upravo oni, svojim prividnim smislom za realnost, svojom takozvanom real-politikom, ta smetnja i ta zbilja na koju se kao nesretnu pozivlju." (D. Grlić, Student, 28. april 1969, str. 3)

„Ne možemo sebi dozvoliti da zaboravimo kako demokratija (da ne govorimo o socijalizmu), kao i samoupravljanje, u otuđenom i ideološkom obliku, mogu postati opasan instrument za proglašavanje i širenje zablude da smo njihovim „uvođenjem", konkretno putem proglasa, dekreta o samoupravljanju, izabrali pravo na nezavisnu kontrolu, koja *eo ipso* negira potrebu za bilo kakvom vrstom borbe. Protiv koga, i zašto bismo se borili kada već upravljamo sami sobom; sada smo mi sami – a ne neko iznad nas – krivi za sve naše mane." (Isto.*)

Pokazano je da je socijalistička ideologija Jugoslavije šuplja; vladajuća elita je ostala bez svog opravdanja. Ali do sada je raskrinkavanje imalo vid kritičke analize, revolucionarne teorije. Revolucionarna praksa, samoorganizovanje u bazi, do sada ima malo iskustva. U međuvremenu, oni čija je borba za socijalizam odavno postala borba za održanje na vlasti, nastavljaju da poistovećuju sopstvenu vladavinu sa samoupravljanjem radničke klase, nastavljaju da definišu robnu ekonomiju, čiji su ideolozi postali, kao najdemokratskije društvo sveta. Maja 1969, novoizabrani predsednik hrvatskog parlamenta, dugogodišnji član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, laskavo je izjavio da „činjenice o najosnovnijim stopama našeg razvoja pokazuju i dokazuju da je ekonomski razvoj Socijalističke republike Hrvatske, kao i cele Jugoslavije, bio harmoničan i progresivan". Predsednik je svestan nezaposlenosti i prinudnog egzila jugoslovenskih radnika, ali problem će uskoro biti rešen, jer „Neke akcije su pokrenute radi rešavanja brige oko naših ljudi koji su trenutno zaposleni u inostranstvu; ove akcije moraju biti sistematizovane, poboljšane i uključene kao sastavni deo našeg sistema, naše ekonomije i naše politike..." Predsednik je takođe svestan dubokih kritika trenutnog stanja, i za njega su to „iluzije, zabune, očajanje, nestrpljivost, donkihotovske pretenzije koje poprimaju oblike – bez obzira na prividne protivrečnosti – od levičarskih revolucionarnih fraza do šovinističkih trendova koji uzimaju vid filozofije, filologije, radničkog pokreta, ekonomske situacije nacije, republike, itd. Moramo energično odbaciti pokušaje dramatizovanja i generalizovanja određenih činjenica koje, izvučene iz konteksta našeg celokupnog razvoja i naše stvarnosti, predstavljaju pokušaj da se one iskoriste za defetističko, demorališuće i povremeno šovinističko delovanje. Moramo sistematično i činjenično informisati naše radne ljude o ovim pokušajima, moramo ukazati na njihove elemente, njihove metode, njihove prave namere i značenje delovanja". (J. Blažević, *Vjesnik*, 9. maj 1969, str. 2*)

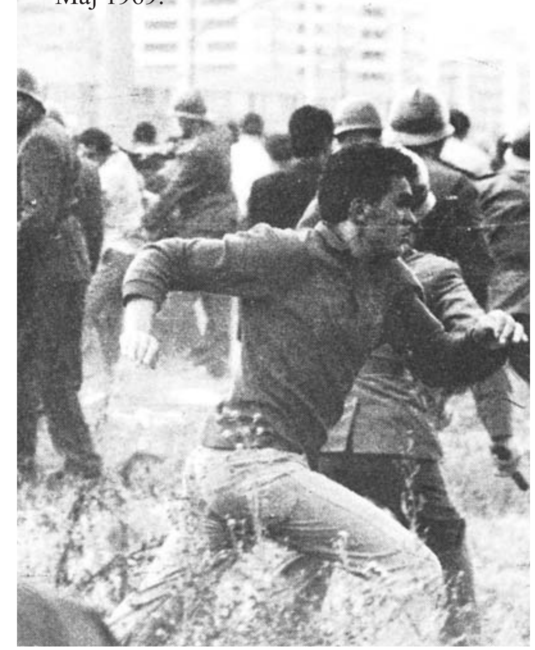
Zvanične reakcije na rađanje jugoslovenske „nove levice", od one predsednika Jugoslavije do one predsednika Hrvatske, su duhovito sumirane u satiri objavljenoj na naslovnoj strani izdanja Studenta od 13. maja.

„/.../ često se mnogi naši protivnici deklarišu za demokratiju, ali zahtevaju nekakvu čistu i potpunu demokratiju, nekakvo slobodarstvo. Oni se u stvari bore za svoje sopstvene pozicije, da bi mogli da govore i rade po svojoj volji i kako sami smatraju da je dobro. Mi ćemo suzbiti sve pokušaje tih antidemokratskih snaga; u našem društvu mora biti svima jasno ko kome odgovara. /.../ Razume se, mi se u borbi sa protivnikom nećemo služiti nedemokratskim sredstvima, osim ako se demokratska sredstva ne pokažu dovoljno neuspešna. Kao odličan primer primene demokratskih metoda borbe možemo navesti naš obračun sa birokratskim snagama. Svi znamo da je, koliko juče, birokratija predstavljala naše najveće društveno zlo, a gde je sad ta birokratija?! Istopila se, kao sneg. Pod pritiskom našeg samoupravnog mehanizma i demokratskih snaga pretopila se i sama, automatski u ove snage, tako da nismo imali potrebu da sa strane vršimo bilo kakve personalne promene u strukturama naše narodne vlasti, što i inače ne bi bilo samoupravljački. /.../
/.../ oštro se napadaju velike socijalne razlike, koje se uz to nazivaju još i neopravdanim. /.../
S druge strane, radnička klasa kao vodeća i vladajuća snaga ovog društva, kao nosilac progresivnog kretanja i kao istorijski subjekt, ne bi smela da postane privilegovana na račun drugih društvenih kategorija; ona mora da bude spremna na žrtve u ime dalje izgradnje našeg sistema. Radnička klasa je svesna toga i odlučno odbija sve zahteve za radikalnijim smanjivanjem socijalnih razlika, jer to su u suštini zahtevi za uravnilovkom; a, povrh svega, to bi dovelo do društva siromašnih. A naš cilj je društvo u kome će svi biti bogati i imati prema potrebama...
Problem nezaposlenosti takođe je na stalnom udaru neprijateljskih snaga. Protivnici našeg sistema ističu da ne bi smelo da se toliko okleva sa otvaranjem novih radnih mesta (kao da je to lako kao otvaranje prozora u junu), i da bi mladi ljudi, s obzirom na svoju stručnost, ubrzali reformu. /.../ U ovoj presudnoj fazi našeg razvoja mi nismo mogli da otvorimo više radnih mesta, ali doneli smo neka druga rešenja - otvorili smo naše granice i dozvolili slobodno zapošljavanje naših radnika u inostranstvu. Razume se, bilo bi dobro da svi imamo posla ovde, kod nas. To piše i u Ustavu. Ali to nije moguće dovesti u sklad sa ovom fazom naše reforme. Međutim, bitka za reformu ušla je u svoju završnu, prelomnu fazu i stvari će se naglo popraviti. U stvari, našim ljudima ni sada nije suviše teško. Ranije su mogli da rade samo za našu državu, a sada mogu u celom svetu. Šta je jedna država prema celom svetu?! Tu se širi međusobno upoznavanje i prijateljstvo. /.../
Ovde se, razumljivo, nisu mogli ni pobrojati svi protivnici našeg sistema, kao što su razni ekstremisti, levičari, desničari, anarholiberali, radikalci, demagozi, prosvetitelji, dogmatičari, tobožnji revolucionari (koji idu tako daleko da tvrde da je naša revolucija zapala u krizu!?), antiforumci i neformalne grupe (zastupnici teza o značaju spontaniteta masa, koji ne shvataju da čist spontanitet nužno vodi u anarhiju i divlje reagovanje, jer on ne čeka da više instancije kanališu aktivnost masa u određenom pravcu); na spisku neprijatelja su i unitaristi, folkloristi i mnogi drugi elementi. Svi oni predstavljaju potencijalna žarišta krize. Sve te neformalne grupe i ekstremiste treba pod hitno izolovati iz društva, po mogućstvu ih i rasformirati, kako bi se onemogućila njihova razbijačka delatnost."

(V. Teofilović, *Student*, 13. maj 1969, str. 1)

Jugoslovensko iskustvo dodaje nove elemente iskustvu svetskog revolucionarnog pokreta; pojavljivanje ovih elemenata je učinilo jasnim da socijalistička revolucija nije činjenica iz prošlosti Jugoslavije, već borba u budućnosti. Ova borba je bila započeta, ali nigde nije sprovedena. „/.../ jer, kako je pisao Babef, upravljači dižu revoluciju samo zato da bi upravljali, a autentična revolucija moguća je samo odozdo, kao pokret masa. Društvo, u celokupnosti ljudskog spontanog delovanja, uzdiže se kao subjekt istorijskog kretanja, ostvarujući onaj identitet politike i narodne volje u čijem horizontu se ukida politika kao oblik otuđenja čoveka." (M. Vojnović, *Student*, 22. april 1969, str. 1) Revolucija u ovom smislu ne može da bude čak ni zamišljena u granicama jednog univerziteta, jedne fabrike, jedne nacionalne države. Štaviše, revolucija nije ponavljanje događaja koji su se već odigrali, negde, nekada; ona nije reprodukcija prošlih odnosa, već stvaranje novih. Rečima drugog jugoslovenskog pisca, „to nije samo sukob između proizvodnje i stvaranja, već u širem smislu – i ovde na umu imam Zapad kao i Istok – između rutine i avanture". (M. Krleža, Politika, 29. decembar 1968; citiran u Studentu, 7. januara 1969*)

Crikvenica
Maj 1969.

Dolje crvena buržoazija Jugoslavije

Analiza lipanjske studentske pobune u Beogradu

Dopisnici časopisa Black & Red (1968)

Pažljiviji čitatelji zapadnog tiska vjerojatno su primjetili kratke napise o "studentskoj pobuni" tijekom prve polovice lipnja u Beogradu. Osim par novinarskih iskaza divljenja Titovim rješavanjem studentskog pitanja, tisak se uglavnom oglušio na ostale događaje. Uostalom, netko bi očekivao studentsku pobunu u Poljskoj ili Čehoslovačkoj, ali ne u liberalnoj Jugoslaviji. Tako da u ovom trenutku ne postoje analize lipanjskih zbivanja, niti njihovog utjecaja na jugoslavensko društvo. Kako bi dali upravo takvu analizu, započnimo s pregledom onoga što se zapravo dogodilo u Beogradu.

Kronologija događaja

Eksplozija

Kazališna grupa glumaca trebala je igrati besplatnu predstavu 2. lipnja za omladinu s omladinske radne akcije (ORA) koji su bili smješteni kraj velikog studentskog doma u Novom Beogradu. Studentski predstavnici su tražili da se predstava igra u velikom otvorenom amfiteatru, kako bi i oni koji ne sudjeluju u ORA-i mogli gledati predstavu. Naglasivši da su takvi besplatni kulturni događaji privilegija samo onih koji sudjeluju u radnoj akciji, vlasti su odredile da se predstava igra u malom kazalištu. Bijesni zbog ovakvog pristupa, nekoliko studenata pokušava na silu ući u kazalište prije predstave, no nakon kraće borbe, izbacuje ih policija. Vijest o izbacivanju proletjela je poput munje kroz studentski dom i uskoro se preko tisuću studenata i studentica okupilo ispred kazališta. Nakon svega par minuta okljevanja, gomila je napala kazalište, razbijeni su prozori, srušena vrata i počeo je sukob s onima koji su već bili unutra.

Ubrzo je pristiglo policijsko pojačanje i vatrogasno vozilo, ali prije nego su stigli upotrebiti šmrk, studenti/ce su oduzeli vozilo i zapalili ga. Nakon toga, policija je napala. Studenti/ce su sagradili barikade od prevrnutih automobila i kamenja. Nakon nekoliko nasilnih juriša i sukoba, studenti/ce su se povukli u studenstki dom kako bi dogovorili daljnje akcije.

Marš na Beograd

Diskusija koja je trajala cijelu noć rezultirala je konkretnim planom: studenti/ce će sljedeće jutro masovno marširati do centralnog beogradskog trga. Tamo će pred javnost izaći sa sljedećim zahtjevima: neodgodivo oslobađanje svih uhapšenih tijekom prethodne noći, ostavka šefa policije (milicije) i povlačenje policije iz studentskog naselja u Novom Beogradu.

U jutro 3. lipnja, između tri i četiri tisuće studenata je formiralo kolonu i započelo deset kilometara dug marš do centra Beograda. Negdje na pola puta dočekala ih je policijska blokada i tisuće policajaca dovedenih iz cijele Srbije. Kad su se približili blokadi, sekretar Skupštine Srbije i sekretar Saveza komunista stali su pred studente i pozvali ih na pregovore. Međutim, bez ikakvih upozorenja, ubrzo nakon što su pregovori počeli, policija je počela pucati i napadati studente. U nasilnom sukobu koji je usljedio, 60 do 70 ljudi je ozljeđeno, uključujući i dvoje predstavnika vlasti koji su pokušali pregovarati sa studentima.

Masovan sastanak

Tog popodneva, deset tisuća studenata/ica okupilo se u Novom Beogradu i odlučilo osnovati Akcijski komitet kako bi ostvarili svoje ciljeve. Dok je trajao ovaj sastanak, u centru Beograda je par stotina studenata/ica okupiralo Filozofski fakultet. Kasnije tog dana, studentske grupe su dijelile letke u kojima su tražili:

1. Hitno rješavanje problema zapošljavanja nakon završenog fakulteta, kako većina ne bi morala odlaziti van zemlje u potrazi za zaposlenjem;
2. Suzbijanje velikih nejednakosti u Jugoslaviji;
3. Uspostavljanje stvarne demokracije i samoupravnih odnosa;
4. Hitno puštanje svih uhapšenih na slobodu;
5. Ostavku šefa policije;
6. Zasjedanje Skupštine i razmatranje studentskih zahtjeva;
7. Ostavke svih uprava beogradskih novina, radija i televizije, zbog namjernog lažnog izvještavanja o događajima 2. lipnja.

Tokom večeri 3. lipnja, tisuće studenata u Nišu, velikom industrijskom središtu u Srbiji, izašlo je na ulice i demonstriralo u solidarnosti sa studentima/icama iz Beograda.

Okupacije fakulteta

Kao što je već spomenuto, Filozofski fakultet je okupiran već 3. lipnja popodne. Upravo tamo su stvorene organizacijske forme, opća skupština studenata i profesora, kao i akcijski komiteti. Okupacije drugih fakulteta su također organizirane na Filozofskom fakultetu. Uz izrazito visoku razinu suradnje između fakulteta, studenti/ce su uspostavili različite komitete: za pojašnjenje i iznošenje svojih zahtjeva, za agitaciju i propagandu i za stvaranje jedinstva studenata i radnika. U kratkom vremenu su fasade zgrada bile obljepljene plakatima sa sloganima poput: "studenti, radnici i seljaci ujedinite se protiv birokrata", "sutra bez ovih koji su prodali jučer", "dolje crvena buržoazija", "pokaži birokratu da je nesposoban i on će ti pokazati za što je sve sposoban", "više škola, manje automobila" i "bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije".

Izolacija pokreta

Međutim, kako su se studenti/ce sve više organizirali, država je počela djelovati. Tako je izvanredni sastanak Gradskog komiteta saveza komunista i beogradskog gradonačelnika upozorio: "neprijatelj je ovih dana aktivan u Beogradu... ne možemo dozvoliti demostracije protiv našeg sistema". Na sastanku je odlučeno da se poduzmu tri stvari. Prvo, na ulice je poslana policija pod punom opremom i s naređenjem da zaustavi sve demonstracije. Drugo, pozvali su sve članove Saveza komunista u trgovinama, institucijama i tvornicama da onemoguće svaki kontakt između studenata/ica i radnika/ica. Treće, predstavnicima Saveza komunista u tvornicama je naloženo da organiziraju naoružane radničke milicije koje će imati zadatak zaštititi društvenu imovinu od studenata koji bi se mogli uništiti. Time je, već do večeri 4. lipnja, Savez komunista učvrstio svoju moć i učinkovito izolirao "neprijatelja" od ostatka društva.

Drugog dana okupacija fakulteta, 5. lipnja, policija je počela opkoljavati zgrade fakulteta.

Do sredine dana postalo je jasno da se policija priprema za napad. Borba, službeno glasilo Centralnog komiteta Saveza komunista, unaprijed je opravdavalo napad pišući: "Ako želimo da se naša samoupravna demokracija normalno razvija, moramo je zaštititi svim dostupnim sredstvima od onih koji bi nametnuli svoju volju neredima na ulicama".

U nastojanju da se studenti/ce dodatno obeshrabre, počela su pristizati pisma radničkih savjeta iz Beograda i drugih gradova. Pisana prema istom obrascu, sva pisma su izražavala punu vjeru u vodstvo Jugoslavije i napadala su studentsku nestrpljivost i uništavanje društvene imovine.

Određeni dio nastavnika se od prvih dana okupacije, pogotovo na Filozofskom fakultetu, priključio studentima/icama. Osim tih par profesora, samo su grupe pisaca i umjetnika dale svoju javnu podršku studentskom pokretu. Ali do popodneva 5. lipnja, većina profesora se počela vraćati na fakultete. Većina tih koji su se kasnije pojavili, uz to što su bili profesori, bili su i visoko pozicionirani partijski kadrovi, ministri u vladi, ekonomski, znanstveni i stručni savjetnici, koji su upozoravali studente/ice na njihovu izoliranost, te su im savjetovali da uz pomoć profesora i kroz postojeće partijske kanale ostvare sve studentske zahtjeve.

Tijekom večeri 5. lipnja stigla je vijest da je u Sarajevu studentska manifestacija solidarnosti sa studentskim pokretom u Beogradu brutalno napadnuta od strane policije.

Rano ujutro, 6. lipnja, studenti/ce su odlučili prihvatiti savjet profesora i sastavili su popis svojih zahtjeva, koji će biti predstavljeni fakultetskom komitetu Saveza komunista. Zahtjevi su objavljeni u Studentu, službenom studentskom glasilu:

Akciono-politički program

Da se omogući brže i efikasnije rešavanje strateških problema našeg socijalističkog društva kao samoupravne zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

I.

Nalazimo da je hitno potrebno:

1. Da se donesu mere koje će brzo umanjiti velike socijalne razlike u našoj zajednici. U vezi s tim zahtevamo da se dosledno primenjuje socijalistički princip raspodele prema radu; da se jasno i tačno definišu kriterijumi za određivanje ličnih dohodaka; da se odrede najmanji i najveći mogući lični dohoci te da se ukinu one razlike u ličnim dohocima koje su zasnovane na monopolitstičkim i ostalim prvilegovanim nesocijalističkim položajima; da se povede, energično, akcija protiv sticanja imovine na nesocijalistički način i da se nacionalizuje nepravedno stečena imovina.

Privilegije u našem društvu moraju da se likvidiraju.

Potrebne su mere po kojima će se dohotci iznad maksimalnih progresivno oporezivati.

2. Za efikasnije i brže rešavanje problema nezaposlenosti treba da se izradi dugoročna koncepcija razvoja naše privrede i da se, kao nešto što je osnovno, obezbedi pravo na rad svim radnim ljudima naše zemlje. A zato je potrebno da se donese odgovarajući program investicione politike, da bi se politika (program) zapošljavanja ostvarivao uz stalno stvaranje boljih materijalnih i kulturnih uslova za život naših ljudi.

Doneti i mere za zapošljavanje mladih stručnih kadrova. Stoga je neodložno rešiti pitanje pripravničkog staža i obaveznog zapošljavanja svih mladih stručnjaka, te pitanje honorarnog rada, koji treba da se svede na minimum ili da se ukine sasvim.

U kadrovskoj politici dosledno da se sprovodi načelo da se na msta koja traže određene kvalifikacije zaposle ljudi koji imaju takve kvalifikacije.

3. Nužne su mere za brže uspostavljanje samoupravnih odnosa u našem društvu i za uklanjanje birokratskih snaga koje zaustavljaju razvoj naše zajednice.

Sistem samoupravnih odnosa treba dosledno razviti ne samo u radnim organizacijama, nego i na svim nivoima našeg društva, od opštine do federacije, na taj način što će u tim samoupravnim organima većinu činiti neposredni proizvođači. Polazna pozicija za stvarano razvijanje neposrednog samoupravljanja jeste da neposredni samoupravljači samostalno odlučuju o svim bitnim uslovima svoga rada, a posebno o višku rada.

Svi samoupravni organi treba da budu odgovorni za ostvarivanje zadataka koji spadaju u njihovu nadležnost i da budu pozivani na društvenu odgovornost u slučaju da te zadatke ne izvrše.

4. Demokratizacija svih društvenih i političkih organizacija, posebno Saveza komunista, treba da bude temeljnija i brža, u skladu sa razvojem samoupravnih odnosa. Oni treba da obuhvate, naročito, sva sredstva informisanja javnog mnenja. Demokratizacija, najzad, treba da omogući ostvarivanje svih sloboda i prava predviđenih Ustavom.

5. Sprečiti, energično, sve pokušaje, da se društvena svojina dezintegriše ili da se izrođava u akcionarsku svojinu.

Sprečiti tendencije da se lični rad pretvara u kapitalisanje pojedinaca i grupa, a ove (tendencije) svesti u okvire Ustava i pozitivnih zakonskih propisa.

6. Izmeniti, što pre, Zakon o stambenim odnosima, da bi se onemogućilo špekulisanje stanovima u društvenoj i privatnoj svojini.

7. Odnosi u kulturi treba da budu takvi da onemoguće komercijalizaciju, da stvore uslove u kojima bi kulturna dobra i stvaralaštvo bili pristupačni svima.

II.

1. Odmah preduzeti reformu školskog sistema, da bi se on uskladio sa potrebama razvoja naše privrede, kulture i samoupravnih odnosa.

2. Da se ostvare Ustavom zagarantovana prava na jednake uslove za školovanje svih mladih ljudi.

3. Da se donese Zakon o autonomiji univerziteta.

Odbijanje kompromisa

Kada je fakultetski komitet Saveza komunista primio studentski političko-akcioni program, izrazio je solidarnost sa studentskih pokretom i započeo pregovore sa gradskim komitetom.

Studenti/ce su 6. lipnja uputili otvoreno javno pismo radnicima i radnicama Jugoslavije:

"Ne borimo se za svoje vlastite interese. Bijesni smo zbog ogromnih društvenih i ekonomskih razlika u društvu. Ne želimo da radnička klasa bude žrtvovana u ime reformi. Mi smo za samoupravljanje, ali protiv bogaćenja onih koji ovise o i koji kontroliraju radničku klasu. Nećemo dopustiti da se radnike i studente podijeli i okrene jedne protiv drugih. Vaši interesi i naši interesi su isti, naši su pravi interesi socijalizma."

Te večeri je par stotina radnika/ica sudjelovalo na općoj skupštini Filozofskog fakulteta i

mnogi su govorili pred entuzijastičnom publikom sačinjenom od studenata, radnika i seljaka. Na tom je sastanku obznanjeno da su novine Student zapljenjene od strane države.

Kako su se pregovori između fakultetskog i gradskog komiteta Saveza komunista približavali kompromisnom rješenju, među studentima/icama je počeo prevladavati stav da su izgubili kontrolu nad svojim pokretom kada su dopustili da ih predstavlja fakultetski komitet. U skladu s takvim stavom, nakon što je sljedeći dan obznanjeno da su fakultetski i gradski komitet postigli kompromisan dogovor, studenti/ice su ga u potpunosti odbacili.

Kriza i Titovo rješenje

Tokom 9. lipnja, događaji su prerasli u pravu krizu. Svi mediji su glasno pozivali na oštro kažnjavanje pobunjenih studenata/ica. Policija je zatvorila sve fakultete i svima onemogućila ulaz. Policijska jedinica raspoređena na Likovnoj akademiji je upala u zgradu te pretukla i uhapsila mnoge studente/ice. Tu večer je obznanjeno da će se predsjednik Jugoslavije sljedeći dan obratiti naciji.

Predsjednik Tito je iznenadio naciju dajući podršku studentskom Akcijskom programu. Smatrao je izazovom za jugoslavenske komuniste da te riječi pretvore u djela. Da, znao je da među studentima ima ekstremista i da mora osuditi upotrebu nasilja. Istovremeno je pohvalio novu studentsku političku svijest, čiji nastanak je nazvao plodom socijalističkog samoupravljanja u zemlji. Pozvao je sve komuniste da studentske zahtjeve pretvore u stvarnost. Na kraju je dodao da ako ne može pronaći način da ispuni njihove zahtjeve, onda mora odstupiti sa pozicije šefa države.

Nakon što su saznali za Titovu podršku njihovim zahtjevima, studenti/ce su izašli na ulice i marširali ulicama. Policije nije bilo nigdje na vidiku. Večernje novine su objavile da su krivo protumačile studentske zahtjeve i da se nakon ponovnog razmatranja akciono-političkog programa moraju složiti sa drugom Titom. Iznenada, studenti/ce su shvatili da je njihov pokret dobio polulegalan status.

Revolucionarni program

Neposredan rezultat Titove podrške bio je nestanak masovnog pokreta. Sada su, rečeno je studentima/icama, napravili svoj dio posla i moraju se koncentrirati na probleme unutar fakulteta. Na većini fakulteta je ovo provedeno, jedina iznimka bio je Filozofski fakultet. Tu su, zajedno s drugovima i drugaricama s ostalih fakulteta, stvorili radikalnu kritičku poziciju prema društvu kao cjelini. Opravdali su svoj zahtjev za novom vrstom kritičkog univerziteta povezanog s radničkom klasom tako što su odbacili ulogu Saveza komunista kao avangarde radničke klase. Tvrdili su da Savez komunista opet uvodi kapitalizam u Jugoslaviji.

Izbacivanje

Sa rastom popularnosti opće skupštine Filozofskog fakulteta došlo je teških napada od strane visokih partijskih dužnosnika. Tito je u svom drugom govoru naglasio da na sveučilištu nema mjesta za ekstremiste poput profesora na Filozofskom fakultetu. Konačno, 20. lipnja, policija je zatvorila fakultet, a komitet Filozofskog fakulteta izbačen je iz Saveza komunista.

Društvena važnost lipanjskih događaja

Sa ljetnim praznicima prestaju i sve aktivnosti. Ostaje otvoreno pitanje: kakva je bila važnost lipanjskih događaja za različite dijelove jugoslavenskog društva? Najdirektniji i najinformativniji način da se odgovori na ovo pitanje bilo bi jednostavno dati samim predstavnicima raznih slojeva društva da to kažu sami za sebe. Kako bi to omogućili, prikupili smo neke zabilježene razgovore i diskusije sa seljacima, radnicima, studentima, profesorima i partijskim dužnosnicima.

Seljaci

Prodavačicu srednjih godina koja na beogradskoj tržnici prodaje paradajze i breskve pitali su: "Što mislite o studentskim demonstracijama u gradu?"

Odgovorila je: "Ne znam što ta gradska djeca misle, ali sam bog zna da je moj život i ovako dovoljno težak i bez toga da djeca uništavaju i razbijaju na ulicama. Policija će im pokucati na vrata, ubiti ih u njihovim domovima, pokositi ih u školama. Ta djeca bi se trebala pomiriti s tim što imaju, jer s NJIMA nema igranja."

Muškarca koji na istoj tržnici prodaje žive piliće pitali su da li je vidio plakate koji pozivaju na jedinstvo studenata, radnika i seljaka?

Odgovorio je: "Da, vidio sam plakat na fakultetu pokraj parka. Ali ne obraćam pažnju na takve stvari. Sve što žele je samo moć i kad je osvoje, biti će isti kao i svi ostali. Znaš priču o mladiću sa sela koji je otišao i partizane pa nakon revolucije postao komunistički dužnosnik? Uglavnom, otišao je na jednu od tih škola i diplomirao, dobio je vilu na brdu, skup namještaj, velik auto i vikendicu na moru. I tako, jedno ljeto je otišao nazad u svoje selo posjetiti staru majku. Nakon što je neko vrijeme slušala kako se hvali

svojim postignućima, majka mu je rekla: "Sine, stvarno si uspio u životu. Živiš u velikoj kući sa skupim namještajem. Imaš velik auto. Imaš čak i drugu kuću na moru... Ali sine, što ćeš napraviti kad dođu komunisti i uzmu ti sve to?"

Radnici

Tokom večeri, radnici napune terase kafića pod velikim krošnjama drvoreda beogradskih širokih pločnika. Ovdje je lako upoznati radnike koji piju šljivovicu i slušaju živu romantičnu slavensku muziku. Također je lako započeti razgovor s njima, odnosno, dokle god se ne razgovara o politici: "Dođavola, to je politika, prokleta bila, samo to mi još treba, još više politike!" Ali ovaj put je bilo drugačije. Umjesto da slučaju muziku, ovaj put su diskutirali.

Pitali smo muškarca, tridesetak godina starog, koji je sjedio sam za istim stolom gdje i mi da li simpatizira studentske demonstracije. Odgovorio je: "Da, pretpostavljam. Naravno, svi podržavaju. Ali koja im korist od toga što ih mi podržavamo?"

"Jeste li vi ili vaše kolege radnici ikad razgovarali o štrajku?", pitali smo.

"Jesmo, razgovarali smo o tome. Ali većina nas ne bi mogla izdržati niti jedan tjedan bez plaće. Čuo sam da su tri tvornice otišle u štrajk tokom demonstracija. Ne znam kako su to uspjeli."

Kasnije smo upoznali grupu radnika iz tvornice guma. S obzirom na to da su glasno izražavali svoje mišljenje o određenom jugoslavenskom vođi, pitali smo ih: "Jeste li razgovarali s nekim studentima od početka lipanjskih događaja?"

Odgovorili su: "Jesmo, naravno. Nakon posla smo otišli u Studentski grad. Nakon što smo dokazali da nismo novinari, pustili su nas unutra. Htjeli smo da im kažemo kako samoupravljanje zapravo funkcionira. Rekli smo im da samo direktor i njegovi prijatelji samoupravljaju tvornicom. Osim toga, sastanci radničkog savjeta su tako dosadni da ni ne idemo na njih, osim ako nas ne natjeraju. Studetnima smo rekli da su se dokazali kao dio radničke klase i da svi radnici to znaju. Također smo im rekli da nije moguće reformirati ovu gomilu vođa koje imamo."

"Što su oni rekli na to?"

"Složili su se!"

Studenti i profesori

Studenti/ice Mašinskog fakulteta bili su jedni od najaktivnijih tokom lipnja. Zabilježili smo ovaj razgovor između grupe studenata/ica i njihovog profesora strojarstva.

Pitali smo profesora: "Kako procjenjujete uspjeh studentskog pokreta?"

Profesor: "Stvarno smo udarili staru državu tamo gdje je boli. Možda ne bih trebao reći "mi" jer studenti su ti koji su napravili sve. Kada sam došao nakon što je okupacija prostora trajala već par dana, naišao sam na grupu mladih ljudi za koje nisam niti znao da postoje. Izgledalo je kao da su se svi iznenada probudili iz dubokog sna. Nisu molili, zahtjevali su. Rekli su mi da izaberem stranu ili da se gubim iz svog ureda. To mi je bilo najdraže! Naravno da sam odlučio ostati raditi sa studentima. Radili smo zajedno na sastavljanju liste zahtjeva koji su se pokazali vrlo bliskima onima sa drugih fakulteta. Suočavali smo se i još uvijek se suočavamo s vrlo ozbiljnim problemima. Studenti moraju shvatiti da kao strojari ne mogu shvatiti sve detalje društvene i ekonomske politike. Ne mogu ići glavom kroz zid protiv sistema, umjesto toga moraju težiti tome da postane učinkovitiji. Oko toga se svi sada slažemo. Zapravo, jedinstvo na fakultetu i između fakulteta je jače nego ikad prije. Sad studenti s ovog fakulteta odlaze na sastanke na druge fakultete."

Student 1: "Kako to mislite da ne možemo shvatiti sve detalje "društvene" politike? Jebemu, znamo što je društvo i kakvo je: živimo u njemu."

Profesor: "Da, znam da imate opću ideju o čemu se tu radi. Ali činjenica je da vaše nestrpljenje pokazuje nedostatak dubljeg promišljanja ekonomije. Recimo, investicijska politika. Možete li početi shvaćati žrtve potrebne za racionalnu investicijsku politiku?"

Student 1: "Ne. Ne mogu shvatiti zašto "racionalna" investicijska politika uzrokuje toliko nezaposlenosti. Objasnite nam to profesore."

Profesor (kroz smijeh): "To zvuči apsurdno, zar ne?"

Student 2: "Ne razumijemo, ali mislim da i ne želim shvaćati tu vrstu racionalnosti. Naivni smo, ako na to ciljate. Ali i vi ste bili takvi kad ste došli na poziciju moći. Sad ste vi racionalni,

a mi smo naivni. Dođavola profesore, mislim da je vaša racionalnost sranje. Imate dvostruku racionalnost, jednu za sebe i drugu za nas. Kažete da smo udarili državu tamo gdje je najviše boli time što smo ih natjerali da dignu minimalnu plaću sa 15.000 dinara na 30.000 dinara mjesečno. Profesore, mogao bih se kladiti da vi dobijete između 300.000 i 400.000 mjesečno.

Student 3: To je naš prvi zadatak: sačuvati naš pokret od toga da ga birokracija zgrabi u svoje ruke i da prihvatimo birokratske reforme. Naš drugi zadatak je da se organiziramo zajedno s radnicima. I naš treći zadatak je da postignemo stvarnu autonomiju sveučilišta, tako da ni jedan pandur ne može ući unutra.

Student 4: Tako je, organizirati se s radnicima. U Parizu su to mogli učiniti, čuo sam da su oformili grupe radnika i studenata. Mi ovdje to nismo ni mogli početi raditi. Sve tvornice su nam zatvorile vrata pred nosom. Svugdje je policija bila pred vratima. Rekli su radnicima da samo bogata gradska djeca koja želi uništiti ono što su radnici proizveli svojim radom pa da bi nakon toga morali još više raditi da to nadoknade. Čak su oformili naoružane radničke milicije da nas napadnu.

Student 1: To je bio posao komunista u tvornicama. Oni su to rekli radnicima, kao što im i sve drugo govore. Znam puno radnika koji im nisu vjerovali jednu jedinu riječ, ali nisu mogli napraviti ništa oko toga. Nemaju nikakvu mogućnost da nešto kažu. Plaćeni su toliko malo da si ne mogu priuštiti stupanje u štrajk. Toliko je malo poslova da se ne usude kritizirati jer se boje da će izgubiti posao i da nikad više neće naći drugi. Znate, za posao portira na Radio Beogradu je raspisan natječaj. Jebemu, za posao se prijavilo 60 ljudi s fakultetskim diplomama. Prisilna izolacija radnika, izostanak vidljivosti, niska plaća i izostatank sigurnosti radnog mjesta su alati koje Savez komunista koristi u tvornicama da stvore podjele između radnika, ali i da ih odvoje od nas i tako ih kontroliraju. Ako mene pitate, to je stvarna 'racionalnost' iza toga što zovete 'investicijska politika'."

Centar studentskog pokreta je bez sumnje bio na Filozofskom fakultetu. U nastavku donosimo zapis diskusije održane na općoj skupštini Filozofskog fakulteta, održanoj 9. lipnja 1968. godine.

Skupština je započela opisivanjem širine neprijatelja kroz tvrdnju da je to "svatko tko ima nešto za izgubiti kroz jednakost". Nakon toga, tokom diskusije o totalnom monopolu neprijatelja nad sredstvima javne komunikacije, netko je skrenuo pažnju na to da je jedan od najvažnijih novinara najvećih novina u Jugoslaviji prisutan u prostoriji. Kako je spomenuti novinar bio jedan

od najgorljivijih glasnogovornika studenstkih neprijatelja, tražili su od njega da pojasni svoju poziciju.

Novinar: "Pa, bojim se da se sad ne mogu sjetiti svega što sam napisao jer nisam ponio ništa od tog materijala sa sobom... (negodovanje i povici od strane studenata)... Morate shvatiti... Nisam ja odgovoran za ono što se objavljuje u novinama. Konačna odluka nije u mojim rukama (smijeh). Mogu vam, ako već to želite, reći svoj opći stav o tome što vi radite. U osnovi, vi ste besmisleni agitatori. Znam da se nećete složiti s tim! Vjerujete da imate čvrste osnove za svoj pokret, ali zapravo je vaše djelovanje zasnovano na sitnoburžoaskom apstraktnom humanizmu.

Istina je da postoje određene deformacije našeg socijalističkog društva, ali te probleme treba sagledati znanstveno, što naše institucije i rade. Već su mnogi zakoni doneseni kako bi se te greške ispravile. Vi olako zanemarujete težinu problema s kojima se naše vodstvo trenutno suočava, i to samo zato kako bi u potpunosti diskvalificirali naše socijalističke samoupravne institucije i naše vodstvo."

Asistent: "Molim vas, možete li precizinije objasniti na što točno mislite kad kažete 'apstraktni humanizam'?"

Novinar: "Apstraktni humanizam? Da, mogu to pojasniti. Treba baciti samo jedan pogled na vašu literaturu da se izbjegne svaka zabluda o tome koja je vaša ideološka pozadina. Analiza koju iznosite o stvarnim problemima s kojima se suočava naše društvo je pojednostavljena konfuzija raznih društvenih, ekonomskih i tehnoloških problema s jedne strane i načina upravljanja sa sredstvima proizvodnje s druge strane. Zbog toga ne prepoznajete socijalističku prirodu našeg društva i socijalističku motivaciju našeg vodstva. Umjesto toga, vi slijepo napadate tehnologiju, robne odnose i čak samo samoupravljanje. Ali iz ove vrste apstrakcije ne proizlazi ništa osim još više apstrakcije. Zato sadržaj vašeg pokreta nema nikakvu vrijednost, osim ako ometanje normalnih društvenih aktivnosti ne smatrate vrijednošću.

Asistent: I mislio sam da ćete tako definirati apstraktni humanizam. Za vas svaka analiza koja se koncentrira na povezanost onoga što nazivate "deformacijama" i načinu upravljanja nad sredstvima proizvodnje je apstraktna, humanistička, buržoaska. Naravno, ne očekujemo da vi shvaćate kako je to što nazivate apstraktnim humanizmom u stvari osnova marksističke analize (smijeh). Kao glasnogovornik SK, vi ste, naravno, plaćeni za to da napadate marksističku društvenu analizu."

Profesor: "Ovdje ste spomenuli, što često spominjete u svojoj kolumni, da napadamo tehnologiju. Nitko ovdje nikad nije napao tehnologiju kao takvu. Za nas, problem tehnologije se ne može odvojiti od razine razvoja. U zemlji poput naše u kojoj polovica stanovništva obrađuje zemlju zbog pukog preživljavanja, gdje je industrijska proizvodnja toliko niska da većina radnog naroda jedva zadovoljava osnovne ljudske potrebe, gdje je još uvijek problem osigurati svoj djeci školovanje i svim školama nastavnike, gdje je svaka peta osoba nepismena, i gdje svaka druga osoba živi u mjestu gdje nema čak ni kina, gdje se za razvoj znanosti godišnje odvaja manje od jedan i pol posto bruto državnog dohotka, gdje se znanstvene organzacije i tehnološki procesi tek rađaju, u takvoj zaostaloj zemlji bi vrijeme i mjesto za apstraktan napad na tehnologiju bio posve neprimjeren.

Ne, naš osnovni problem je kako pobjediti primivizam i zaostalost. Primjerice, socijalistička politika u multietničkoj zemlji ne može tolerirati proces povećavanja razlika između razvijanih i zaostalih naroda. Ne može dopustiti stvaranje novih snažnih društvenih razlika. Općenito govoreći, ne može zanemarivati interese slabih, nesigurnih, bespomoćnih i slabo razvijenih. Nadalje, ne može tolerirati razvoj nove upravljačke klase ili bilo koje vrste birokratskog sloja iznad društva kao cjeline.

Ali sve te negativne pojave koje socijalistička politika ne može tolerirati mogu poslužiti kao realan opis onoga što se događa u našoj zemlji. Što je najgore, a u tome je i bit problema, sve ove nastale razlike Savez komunista opravdava kao nužne posljedice maksimalnog tehnološkog razvoja. Kada naši domaći tehnokrati govore o nužnosti rasta stope tehnološkog razvoja u odnosu na cijeli sistem, u potpunosti im odgovara da zanemaruju sve političke, društvene i ljudske vrijednosti za koje se socijalizam zalaže. Ili, ako vam je tako draže da se izrazim nešto preciznije, zaboravljaju da je sistem o kojem govorimo, točnije, tehnološki napredak, samo jedan od

podsistema općeg društvenog uređenja koje uključuje mnoge varijable koje nisu tehnološke ili ekonomske prirode.

Ili u terminima koje ćete bolje razumijeti (obraća se novinaru), ne napadamo tehnologiju, mi smo samo protiv silovanja društva koje vi opravdavate u ime tehnologije. Za vas, demokracija i ljudske vrijednosti su samo manje važne od tehnološkog napretka. Za vas, gdje je tehnologija naprednija, društvo je najnaprednije. Za vas su Sjedinjene Američke Države najnaprednije društvo jer prate vaš model."

Student 1: "Koristite svaku priliku da napadnete naš pokret prozivajući ga nesocijalističkim, zato jer napada vas, a ako ste vi svojim članstvom i prema zakonu socijalist, onda mi prema toj definiciji, naravno, ne možemo biti socijalisti (smijeh). Ali pitam vas, ako tvrdite da zastupate socijalizam, zašto ste ignorirali ono zadnje obraćanje našeg ambasadora u Ujedinjenim nacijama vezano uz Vijetnam i niste ga objavili svojim novinama? Ukratko, rekao je su Viet Cong i SAD jednako krivi u Vijetnamu. To je stvarno uvredljivo! Reakcionarniji pogled na svjetsku revoluciju ne mogu ni zamisliti. Pa ipak, niste skočili na ovu priliku da napadnete taj stav. Da li je to zato jer vam nisu platili da ga napadnete?"

Novinar: "Slušajte, ja sam samo novinar. Moja moć je ograničena. Ne bi bilo nikakve koristi od napada na tu izjavu. Ne mogu promjeniti sve stavove našeg vodstva. Ja sam samo mali čovjek sa malim idejama."

Student 2: "Kod nas ovdje stvari ne stoje tako. Ne rangiramo ljude prema njihovoj partijskoj funkciji, već prema njihovom doprinosu društvu."

Novinar (sad već ljut): "Definirao sam vam apstraktni humanizam vrlo konkretno, no od vas nisam dobio nikakav odgovor, već samo neke trivijalnosti. Sad ste jako tihi o robnoj proizvodnji. Ili ne možete obraniti svoje stavove?"

Profesor: U pravu ste. Napadamo robnu proizvodnju i smatramo je dijametralno suprotnom socijalizmu. Ali možda nismo dovoljno snažni da poguramo naše društvo prema socijalzmu. Bez obzira na to, možemo reći da vi gradite kapitalizam. Zahtjevamo marksističku kritiku klase koju gradite i klase koju predstavljate. Ne, ne želimo više ove isprazne takozvane socijalističke propagande. Sistematski ste dijelili i neutralizirali moć radničke klase, a čineći to ste stvorili moć i privilegije za sebe. Ono što oportunistički prepoznate kao prihvatljivo, to proglasite socijalizmom.

Zovite to što ste stvorili kako god želite, ali nemojte to zvati socijalizmom. Mi ovdje smo za stvarnu moć u rukama radničke klase, i ako je to značenje samoupravljanja, onda smo za samoupravljanje. Ali ako je samoupravljanje ništa drugo već fasada koja pokriva stvaranje kompetativno profitno orjentiranog mehanizma birokratske uprave - zašto ne nazvati to pravim imenom, kapitalističke klase, onda smo protiv toga. Ne, vi niste socijalist i ne stvarate socijalizam. Možda vas ne možemo zaustaviti. Ali ćemo pokušati sagraditi stvarno kritičko sveučilište kako bi pomogli radničkoj klasi da razumije to što radite u njeno ime. Da, vi ste avangarda, ali ne radničke klase. Objavite to ako želite!

Disidenti i zatvor

(odlomak)

Jelka Kljajić-Imširović

U ovom političkom autobiografskom tekstu autorka piše o svom viđenju šezdesetosmaškog studentsko-disidenstkog miljea u Beogradu u periodu posle pubune'68, i opisuje državnu represiju kroz koju je prošla zbog pripadnosti ovom miljeu. Tekst je originalno objavljen u časopisu Republika, a ovde ga prenosimo u skraćenoj verziji.

Disidenti

Zaoštravanje represije odlučujuće je uticalo, po mom mišljenju, da se unutar studentskog pokreta pojave i ideje, bolje reći razmišljanja, o mogućnostima i strategijama otpora na "duže staze". U krugu ljudi u kojem sam se kretala (družila), uglavnom studenata, ali ne samo studenata, smatrali smo da su revolucionarna teorija društva i revolucionarna radnička partija dve bitne pretpostavke i istovremeno činioci transformacije savremenog represivnog klasnog društva u istinsko socijalističko društvo. O kolikom broju ljudi je reč? Po mom sećanju, a dopuštam da ono nije sasvim pouzdano, u tom krugu - koristim namerno ovaj termin, a ne, recimo, pojam grupa - nije bilo više od dvadesetak ljudi.

Naša idejno-teorijska stanovišta temeljila su se na Marksovom delu i marksizmu, stvaralačkom marksizmu, kako se tada govorilo, tj. marksizmu bitno različitom od sovjetskog, dijamatskog "marksizma". Razume se, postojale su i značajne razlike u shvatanjima, i oko nekih bitnih marksističkih sadržinskih pretpostavki, i oko pojedinih marksističkih teoretičara i revolucionara. Na primer, za mene su dela Roze Luksemburg bila relevantnija za razumevanje i vremena u kojem je ona živela i naše savremenosti nego dela Lava Trockog. Za Pavluška Imširovića ona je bila veoma značajna ličnost kao revolucionarka, ali ne i kao teoretičarka revolucije. U skladu sa onom Lenjinovom ocenom da je Roza "i pored svih svojih zabluda bila orao revolucije".[1]

Jedna od tema o kojoj se u takvom marksističkom "kružoku" često razgovaralo bila je praxis-filozofija. "Glavnu reč" u diskusijama imalo je nas pet-šest tada mladih sociologa. Za nas, kao i za većinu i dalje buntovnih nastavljača studentskog pokreta, praksisovska kritička filozofija bila je najznačajnija marksistička kritička misao u našem društvu. Pa ipak, misao koja je, po našim mišljenjima, zasluživala ozbiljnu kritiku. Milan Nikolić i ja izneli smo neka svoja kritička razmišljanja i analize praksisovske filozofije na Korčulanskoj letnjoj školi 1971. Suština naših kritičkih prigovora bila je, prvo, da najveći deo teorijskih radova praksisovaca ostaje u ravni akademske filozofije i, drugo, da se njihove kritike savremenog društva, posebno jugoslovenskog, kreću u ravni isuviše opšte, bolje rečeno nedovoljno konkretne kritike. Takav karakter kritike društva, po mom mišljenju, bio je logična konsekvenca teorijsko-metodološkog koncepta u kojem se misao revolucije definiše kao filozofija. A upravo je tako misao revolucije definisana u programskoj najavi časopisa Praxis (1964). Ono što je tu pripisano filozofiji, tj. da bude "bespoštedna kritika svega postojećeg, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja", može se ostvariti, smatrala sam, samo u okvirima kritičke teorije društva. Mislila sam, pri tom, na shvatanje kritičke teorije društva kakve su u svojim studijama izneli Maks Horkhajmer i Herbert Markuze (1973 - *Tradicionalna i kritička teorija*, *Filozofija i kritička teorija*).

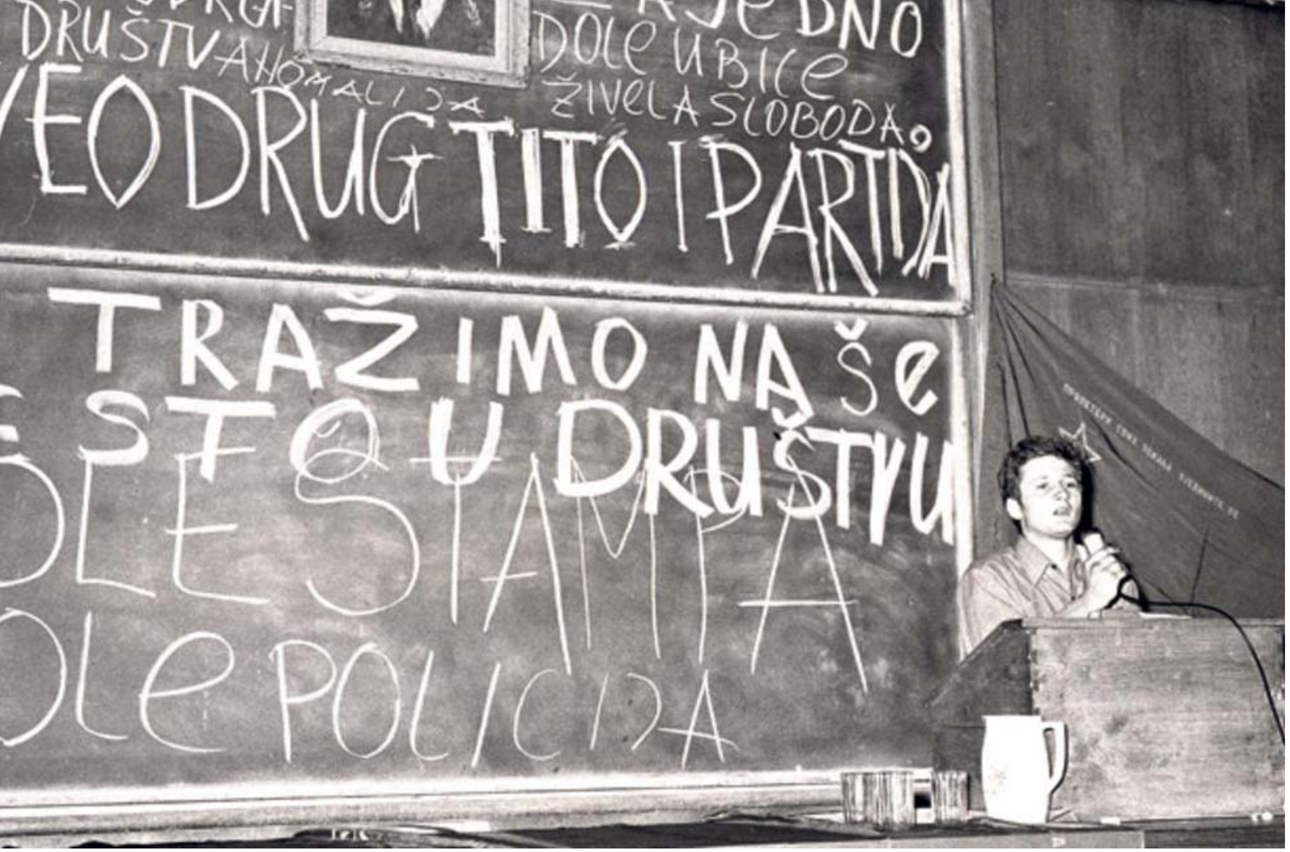
Najistaknutiji predstavnici Frankfurtske škole nakon Drugog svetskog rata napustili su takav koncept kritičke teorije. Njihova kritička misao o savremenom društvu postajala je sve više kritička filozofija. U tom smislu povukla sam paralelu između Frankfurtske škole i jugoslovenske praxis-filozofije. Frankfurtski teoretičari objašnjavali su svoje napuštanje prvobitne zamisli kritičke teorije time što se savremeno represivno društvo, u kojem je radnička klasa integrisana u sistem, više ne može objašnjavati u kategorijama Marksove kritike političke ekonomije. U praxis-filozofiji ne poriče se eksplicitno ključni značaj kritike političke ekonomije, ali je oblast ekonomije na periferiji kritičkih razmatranja. Neke ključne ekonomske pojave i odnosi, kao i u kasnijoj Frankfurtskoj školi, javljaju se u okviru filozofske teorije otuđenja i postvarenja. Slično važi i za Marksovu tezu, i ne samo Marksovu, o proletarijatu kao društvenom subjektu revolucije. Pomenula sam i da se neki stavovi praxis-filozofa mogu shvatiti i kao negacije ove teze.[2] U svojoj "korčulanskoj" kritici praxis-filozofije govorila sam i o razlikama koje postoje unutar ove struje kritičke marksističke misli u terminološko-pojmovnom određenju društava čije se političke oligarhije pozivaju na marksizam i socijalizam. Neki autori govorili su o administrativnom, birokratskom, državnom socijalizmu (R. Supek), neki o "etatističkom socijalizmu", "despotskom socijalizmu", pa čak i "despotskom komunizmu" (Lj. Tadić). I neki drugi autori koristili su, iako ređe, ove izraze. U kritičkim tekstovima pojedinih praksisovaca govorilo se i o "staljinističkom socijalizmu".

Izraz samoupravni socijalizam upotrebljavao se i sa i bez navodnika (kao uglavnom ideološka konstrukcija i kao društvo kojem kritička misao teži). Za većinu autora, koji su svoje kritičke radove objavljivali u časopisima Praxis i Filozofija i sve češće i u Sociologiji, ovakva određenja su bila, s razlogom po mom mišljenju, neprihvatljiva. Isticali su, neki decidirano, da danas ne postoji kriza socijalizma, vec kriza pojma socijalizma (D. Grlić, M. Životić...). S. Stojanović i M. Kangrga smatrali su da se može govoriti o novom tipu klasnog društva. S. Stojanović definisao je to novo klasno društvo kao etatizam. M. Kangrga kao političko (građansko) društvo. Kada je u pitanju novi tip klasnog društva, onda je logično, smatrala sam, da se ono uopšte ne označava kao socijalističko. Nazivati društvo u kojem su stvoreni i u kojem se reprodukuju klasni odnosi znači i obesmišljavanje same ideje i angažmana za socijalizam. I, na kraju, pomenuću još jedan prigovor koji sam te davne godine uputila praksisovcima. Reč je o vezivanju staljinizma za sovjetsko društvo. To su, po nekom mom uvidu, činili, što eksplicitno što implicitno, i praksisovci koji su staljinizam smatrali negacijom socijalizma, i oni koji su ga, uz oštre kritike, ipak svrstavali u nekakav socijalizam. Bez analize staljinizma KPJ, smatrala sam, nema ni konkretne kritičke analize jugoslovenskog društva.[3]

1 U studentskim pobunama širom sveta 1968, i godinama nakon toga, Če Gevara je bio uzor revolucionara, za mnoge najveći. Za razliku od zapadnih zemalja, u Jugoslaviji nisu bili revolucionarni uzori ni Mao Cedung ni Kastro.

2 Imala sam u vidu, pre svega, neka razmišljanja profesora Lj. Tadića o humanističkoj inteligenciji i društvenoj kritici kao supstitutu naprednih društvenih kretanja u društvima u kojima je proleterska avangarda postala konzervativna politička elita, i gde je radnički pokret izgubio vitalnost istorijskog subjekta.

3 Moje izlaganje na Korčulanskoj letnjoj školi pod nazivom *Prilog kritici jugoslovenske praxis-filozofije*, u pisanoj formi, i na srpskohrvatskom i na nemačkom, završilo je u arhivama SDB-a. Tekst mi je oduzet uz mnoštvo drugih stvari prilikom hapšenja. Rekonstrukciju svoje tadašnje kritike izvršila sam na osnovu beleški o praxis-filozofiji koje su bile okosnica mog izlaganja na jednoj od sesija Otvorenog univerziteta (koliko se sećam, bilo je to 1977). Na Korču-

Kako se razmišljalo i da li se i šta činilo na stvaranju Revolucionarne radničke partije? Pomenula sam već da je jedna od ključnih parola studentskog protesta, i kod nas i u svetu, bila "studenti - radnici". Za buntovne studente, i ne samo studente, i posle '68. bila su samorazumljiva i pitanja i interesovanja za mogućnosti i pretpostavke revolucionarnog radničkog pokreta. Kritika ideoloških shvatanja vladajuće garniture, u kojima se ona, tj. vladajuća partija, predstavljala kao istinski zastupnik interesa "vladajuće radničke klase" (već u to vreme se sve češće dodavalo i "radnog naroda i naroda i narodnosti"), bila je takoreći "dnevna tema" u razmatranjima i razmišljanjima u okviru alternativne, kritičke javnosti.

Partijsko-državnom vrhu, koji je u kritičkoj javnosti kvalifikovan najčešće kao jezgro nove vladajuće klase (koja je nazivana još i upravljačkom klasom, etatističkom klasom, partokratijom, birokratijom...) često su u različitim formama upućivana pitanja: kako to da pripadnici "vladajuce klase" sve češće ostaju bez posla, zašto štrajkuju, zašto masovno odlaze u Nemačku i druge bogatije zapadne zemlje, s kojim pravom ovdašnji vlastodršci zahtevaju za naše radnike veća prava u tim zemljama nego što su ih imali ili ih imaju radnici u našoj zemlji? Sećam se da

lanskoj školi i neposredno nakon toga reakcije na Milanovo i moje izlaganje bile su različite. Navešću, bez komentara, neka reagovanja. Rudi Supek, neposredno nakon naših izlaganja, u "zvaničnom" delu programa, okvalifikovao je naša istupanja kao neprimerena, bezrazložna i staljinistička u suštini. Gajo Petrović, ne sećam se da li istog dana ili sutradan, naš istup ocenio je kao pledoaje za dijalog o otvorenim pitanjima unutar kritičke marksističke teorije i prakse. Izvan "zvaničnog" programa Korčulanske škole izrazito negativan odnos prema, pre svega, mom izlaganju imao je Lj. Tadić. U jednom užem krugu, druženju zapravo, rekao je da je konsekvenca mog insistiranja na konkretnoj kritici jugoslovenskog društva reduciranje kritičke misli na akcione pamflete i parole. Pozvao se, pri tom, na odgovore koje je Adorno davao buntovnim studentima Slobodnog univerziteta u Berlinu. Drugi njegov prigovor (koji me je zaista zaboleo) bio je da su moju i Milanovu kritiku vlasti iskoristile za još jedan napad na praksisovce. Gotovo sam sigurna da se sećam imena čoveka koji je u *Politici* objavio tekst čija je suština otprilike da su studenti napali profesore-praksisovce na Korčuli. Ali, nisam sasvim sigurna i neću navesti ime tog tada mladog čoveka. Većina reagovanja bila je pozitivna, ili u smislu saglašavanja sa nekim stavovima, ili, još češće, u smislu u kojem je govorio G. Petrović. Većina mojih profesora, beogradskih praksisovaca, smatrala je da diskusiju treba nastaviti u okviru Filozofskog društva, na tribini i sl.

su na jednoj od tribina na Filozofskom fakultetu (...) sva ova pitanja postavljena jednom sindikalnom gradskom funkcioneru (Đorđe Lazić). Suočen sa mnoštvom ovakvih pitanja i potpitanja u jednom trenutku je ekonomsku emigraciju počeo da objašnjava "prirodnom težnjom za pečalbom". Na to sam ja upitala kako to da samo radnici "vole pečalbu" a ne i političari, sindikalni funkcioneri... Za štrajkove je tvrdio da nisu u našem društvu oblik klasnih sukoba. Objašnjenja su mu bila konfuzna, kao i druga oficijelna tumačenja uostalom.[4] Za mene, kao i neke druge učesnike te tribine, sve veći broj štrajkova, sve veća nezaposlenost i odlazak naših radnika u inostranstvo ukazivali su na zaoštravanje klasnih odnosa u društvu i na začinjanje radničkog pokreta.

Sve negde do proleća 1971. ja sam perspektive revolucionarne promene vezivala pre svega za spontano razvijanje i revolucionisanje radničkog pokreta. Ili, preciznije rečeno, mislila sam da radničku klasu njen društveni položaj spontano vodi ka pokretu za radikalnu promenu društva o kakvoj su govorili buntovni studenti i kritički socijalistički intelektualci. Do tada sam retko razmišljala o nekoj novoj radničkoj partiji. I kada sam o tome počela intenzivnije da razmišljam, bila sam prilično skeptična. Imala sam u vidu činjenicu - u mojoj percepciji činjenicu - da su u revolucijama XX veka sve veće i(li) uticajnije radničke partije imale i izrazito negativnu ulogu, ulogu sputavanja i gušenja radničkog pokreta. Mislila sam na zapadne socijaldemokratske partije koje su uoči Prvog svetskog rata glasale u parlamentima za ratne kredite, tj. za rat, na ulogu nemačke socijaldemokratije, naročito njenog vođstva, u gušenju Novembarske revolucije saveta i ubistvu Roze Luksemburg i Karla Libknehta, na boljševičko gušenje Kronštatskog ustanka i zabranu radničke opozicije Šljapnikova i Kolontajeve...

U krugu ljudi koji su smatrali da je revolucionarna radnička partija nužan činilac revolucionarne promene društva o problemima koje sam pomenula često se i dugo raspravljalo. U diskusijama tog tipa nije bilo ničeg tajnovitog. To važi i za diskusije tipa reforma - revolucija, revolucija - sila, radnički pokret - partija... U takvim situacijama diskutanti nisu obraćali pažnju da li, na primer, u studentsku sobu ulaze cimeri, cimerke, gosti. Diskusije su poprimale "drugi tok" ako se pre toga razgovaralo o staljinističkom karakteru SKJ, odnosno KPJ prema SKP(b), načinu na koji je J. Broz došao na čelo KPJ, stradanju istaknutih funkcionera KPJ u sibirskim gulazima. U svim diskusijama najkonspirativnija je bila, zapravo, ideja o revolucionarnoj radničkoj partiji ovde i sada. U konkretizaciji te ideje do kraja 1971. nije se odmaklo dalje od teorijskih razmišljanja i rasprava o ciljevima i mogućoj, poželjnoj i društvenoj situaciji primerenoj organizaciji. Zapravo, ta ideja je utoliko "konkretizovana" što se smatralo da bi Inicijativna grupa za RRP trebalo da bude prvi, mali korak ka stvaranju nove partije. Ali, ni takva grupa nije postojala. Sem ukoliko se taj pojam ne shvati tako široko da se pod njim podrazumeva skup ljudi koji, takoreći svako na neki svoj način, teži, želi, misli o tome kako osnovati RRP. A među tim ljudima bilo je i onih koji su o tome sistematičnije i "duže" razmišljali, i onih za koje je to iz bilo kojih razloga bila samo "na trenutak" inspirativna ideja. Jedna verzija o ciljevima i organizacionim formama buduće RRP postojala je na papiru Milana Nikolića, "potpisana" sa IG RRP. Bila je to i jedina verzija u pisanom obliku. Bilo je tu i ideja i stavova o kojima se prethodno raspravljalo, sa kojima su i neki drugi ljudi bili saglasni, ali, pre svega, bio je to Milanov tekst. Dakle, ne ni tekst pisan po ovlašćenju "grupe", niti tekst prihvaćen kao politička platforma "grupe".[5] Umesto o grupi, pravilnije je - kao sto sam vec pomenula - govoriti o kružoku ili krugu ljudi, koji je, po svojim intencijama, tek trebalo da preraste u inicijativnu grupu za revolucionarnu radničku

4 Političari i partijski i partijini intelektualci izbegavali su da govore o štrajkovima, koje su inače, kad baš nisu mogli izbeći da o tome nešto ne kažu, nazivali obustavama rada. O štrajkovima u jugoslovenskom društvu među prvima su pisali, u drugoj polovini 60-ih godina, Nebojša Popov i Neca Jovanov.

5 Milan mi je taj svoj tekst pokazao negde u jesen 1971. "Izgrdila" sam ga (nisam bila jedina) što s tim "šetka" po gradu, ali sam tekst pročitala i na marginama ispisala (trudila sam se, namerno, da "izmenim" rukopis) primedbe i napomene u kratkoj, šturoj formi, ponegde samo u formi znaka pitanja. Neke primedbe bile su suštinskog karaktera. U to vreme sam već bila donela odluku, tj. prelomila nekako u sebi, da je formiranje revolucionarne partije neophodno. Neke rezerve su i dalje postojale, i dalje nisam znala kako, ali - odluka je bila tu.

partiju. Da li bi se to i dogodilo, da do hapšenja nije došlo, spada u domen onih priča o tome "Šta bi bilo kad bi bilo". Sudeći po žaru, ozbiljnosti i znanju nekih ljudi iz našeg "revolucionarnog debatnog kluba" mislim da bi se to u nekoj doglednoj budućnosti, ipak, dogodilo, odnosno počelo događati. Najverovatnije, po mojoj proceni, bez nekog većeg uspeha.

Hapšenje i zatvor

Govor Branka Pribićevića, predsednika UK SK BU, profesora na FNP, najavio je novu fazu obračuna. Negde krajem novembra ili početkom decembra, koliko se sećam, on je održao zastrašujući govor o "trockističkim trojkama" na Beogradskom univerzitetu. Po prvi put nakon Drugog svetskog rata trockisti su pomenuti kao realna opasnost, tj. neprijatelji države, sistema, samoupravljanja... U prvih nekoliko godina nakon rata trockizam i trockisti su pominjani u političkim govorima i raznim partijskim dokumentima, ali kao stvar prošlosti. Ko god je išta znao o istoriji partije (KPJ) i šire, staljinizmu, znao je i da iza verbalnih napada na trockizam slede hapšenja. Otprilike u to vreme izašlo je i reprint izdanje Proletera, partijskog glasila između dva svetska rata. Tada sam ga samo prelistavala (u zatvoru temeljno iščitala) i bilo mi je više nego jasno da prema onima koje vlast osumnjiči za trockizam neće biti milosti. (I B. Pribićević "zglajzao" je sa partijsko-političkih funkcija kao liberal.)

Mogla sam reći, sebi i drugima, da nisam trockistkinja, ali, posle Pribićevićevog govora, znala sam da i ja mogu biti uhapšena. Nisam imala iluzija o tome da vlast koja je najavila oštar obračun sa trockizmom ima sluha za takve nijanse kao što su biti trockista i uvažavati Trockog i trockiste kao ljude koji su se, rečju i(li) delom suprotstavljali staljinizmu. Nisam imala iluzija ni o tome da vlast, zbog svojih potreba, neće prikačiti etiketu trockizma i ljudima koji prema Trockom i trockizmu nemaju neki profilisan stav. Nisam znala, niti sam mogla znati, koliko će "trockista" organi gonjenja, po političkom nalogu, isfabrikovati. Nije mi bilo jasno ni zašto se baš u vezi sa "trockistima" govori o trojkama.[6]

Uskoro nakon Pribićevićevog govora usledio je prvi pretres stana i saslušavanje koje se manje ili više eksplicitno "vrtelo" oko trockizma. Radilo se o jednom profesoru sociologije. Ime nije pominjano u javnosti, pa ga ni ja neću navesti. Bilo je to negde pred Novu 1972. godinu. Sedmog januara 1972, za Božic dakle, uhapšeni su Milan Nikolić i Pavluško Imširović. Saslušavana je i Svetlana Vidaković, tada Milanova devojka. Od nje sam i saznala da su moji drugari uhapšeni i da su šanse da budu pušteni nikakve. Sutradan je to već bilo sasvim jasno. Naime, u to vreme je, po ZKP-u, čovek mogao da bude zadržan u pritvoru 24 sata a da protiv njega ne bude doneseno rešenje o pokretanju istrage. I Milanu i Pavlušku u takvom rešenju stavljana je na teret "osnovana sumnja" da su počinili krivična dela iz člana 117, stav 1, KZ SFRJ ("udruživanje protiv naroda i države") i član 118, stav 1 i 2 ("neprijateljska propaganda" - laički rečeno "obična" i "u sprezi sa inostranstvom"). U to vreme baš ništa određenije nisam znala o glavi XV KZ (krivična dela protiv naroda i države), ali sam takoreći "u letu" saznala da nema "neprijateljskog udruživanja" bez bar tri osobe. Zaključak je bio neumoljiv - hapšenje bar još jedne, treće osobe, sledi uskoro. Posle nekoliko dana kidnapovan je iz studentske sobe u "Penezići" Pavluškov prijatelj i moj drugar, ruski student Vladimir - Volođa (nažalost, prezimena se ne sećam). Ekspedovan je u SSSR. KGB i SDB su, očigledno, dobro sarađivali. Nesrećna Volođina majka, kojoj su, bez sumnje, "napunili uši" pričama o sinovljevoj "neprijateljskoj delatnosti" došla je u Beograd. Ali, Volođu su već bili odveli. Istog dana i ona se vratila nazad. Jedan Volođin kolega, sudanski student, ispričao mi je istog dana,

na ne baš dobrom srpskohrvatskom jeziku, šta se i kako događalo. Bilo mi je i krivo i zao što nisam videla Vladimirovu majku. Volođa, student, koliko se sećam, Rudarskog fakulteta, došao je u Beograd kao brežnjevljevski komsomolac. U trenutku kada je nasilno odveden bio je, po svojim ubeđenjima, sovjetski disident. Ne znam da li zbog zakonskih propisa ili nečeg drugog, tek Volođa nije bio uključen u ovdašnju "neprijateljsku trockističku trojku".

Nakon Pavluškovog i Milanovog hapšenja, a naročito nakon Volođinog odvođenja, iz dana u dan sve jasnije mi je postajalo da ulazim u sve uži krug za "izbor" trećeoptužene. Sve do hapšenja nisam bila sigurna da ću baš ja biti ona treća. Da sam "kandidatkinja u užem izboru" zaključivala sam po intenziviranju praćenja. Od '68. često sam slušala priče o praćenju i izbegavanju, tj. eskiviranju neželjenih pratioca. To je jedna od tipičnih disidentskih priča. Te, uglavnom "muške priče", pomalo su me iritirale. Moj stav je bio "njihovo je da nas prate, naše je da ih ignorišemo". Znam, meni je bilo lakše da to kažem nego mnogim drugim ljudima. Em me, uverena sam, veoma dugo DB-ovski doušnici i nisu pratili (nisam bila "značajna osoba" sa njihovog stanovišta), em mi je bilo prilično lako, s obzirom na moju izrazitu kratkovidost, da "ignorišem" ono što ne zapažam. Dve-tri nedelje pred hapšenje nije mi polazilo za rukom, uprkos principijelnom stavu, da ignorišem uhođenje i uhode. Portir ženskog bloka u "Penezići" počeo je da obaveštava moje prijatelje i poznanike da nisam u sobi, i kada sam izašla. A mene je obaveštavao o tome ko me je tražio, nekad navodeći ime, a nekad opisujući osobu (osobe). Do pre nekih mesec dana on bi morao da pogleda u knjigu stanara da bi proverio ima li me tu i u kojoj sam sobi. U studentsku sobu u kojoj sam stanovala sa dve cimerke počele su da dolaze cimerkine kolege sa studija koje pre toga nisu dolazile. I manje ili više te "kolege" su zapodevale razgovore na političke teme sa mnom, i pokazivale upadljivo interesovanje za "moje" knjige. Kažem pod navodnicima moje zato što je tu bilo i mnogo knjiga mog drugara kod kojeg je, nakon verbalne hajke na trockizam, najpre izvršen pretres, bilo je tu i Pavluškovih knjiga koje sam, nakon njegovog hapšenja prenela kod sebe da bi ih sačuvala, bilo je tu i nekoliko Volođinih knjiga koje su mi dale njegove kolege. Nisam smatrala da je opasno imati toliko i takve knjige

6 Ni danas mi to nije jasno. Moguće je da je priča o trojkama trebalo da potencira "duboku ilegalu i konspirativni karakter naših trockista", tj. da ih u očima javnosti učini što je moguće opasnijim. Moguće je da su tadašnji tužitelji ponavljali neke ranije (predratne) modele napada na trockiste ili "trockiste". Možda je tu bilo i samoprojekcija, tj. pripisivanja "trockistima" nekih formi ilegalnog delovanja predratne KPJ... Ali, moguće je i da su nalogodavci napada na trockizam imali u vidu i činjenicu, na osnovu obaveštenja od SDB-a, da bi za iole veći broj osoba optužba za "neprijateljsko trockističko udruživanje" bila teško "dokaziva" na iole uverljiv način. I njima je, pretpostavljam, moralo biti jasno da je vreme "dahauskih procesa", na primer, stvar prošlosti. U prilog ovakvog tumačenja govori činjenica da vlasti nisu uspele, iako su pokušale, da izmontiraju drugu "trockističku trojku".

i časopise, jer, na kraju krajeva, knjige koje nisu bile moje već su prošle kroz policijsku trijažu. Bilo mi je jasno da su gosti mojih cimerki zapravo policijski doušnici. One su mi se, nakon posete, izvinjavale. I njima je bila jasna svrha posete. Uverena sam da one ni na koji način nisu bile svesno umešane u doušničke rabote. Nisam smogla snage da takve "tipove" isteram iz sobe. Kako isterati cimerkinog gosta ili goste? "Gosti" su navratili nekoliko puta, u različitom sastavu. Da se neko koga sam lično poznavala ponašao tako kao ovi "gosti" najurila bih ga iz sobe "samo tako".[7] Praćenje je, na kraju, poprimilo i formu direktnog zastrašivanja. Neko je, dok sam u noćnim satima radila u domskoj čitaonici, izigravao manijaka. Kada sam konačno shvatila da "buka" koju sam povremeno čula ne dolazi od udara granja u staklene zidove čitaonice i kada sam u mraku ugledala nekakvu mušku spodobu "srce mi je sišlo u pete". Pokupila sam papire sa stola, bolje reći zgrabila, i izjurila. Portira na portirnici nije bilo. Neko je za mnom trčao do prvog sprata. Još "dugo" čula sam "tapkanje u mestu". Tek kada sam se "kao bez duse" svalila u svoj krevet shvatila sam da se ne radi o nekakvom "običnom manijaku". Bio je to, sigurna sam, ili portir-doušnik, ili neki njegov "pajtaš". On, ma ko bio, i nije nameravao ništa drugo da mi učini sem da me "propisno" zastraši. Kada sam to "skontala" bila je to mala uteha za pretrpljeni strah.

Dva dana nakon toga, u rano jutro, dvojica DB-ovaca "upala su" u moju studentsku sobu. Sa njima je bio i "moj omiljeni" portir. Bilo je to 21. januara 1972. Hapšenju je, po običaju, prethodio pretres stana, tj. u mom slučaju studentske sobe. Iako sam bila bunovna, jednog od DB-ovaca iz cuga sam prepoznala. Bio je to u studentskim krugovima "čuveni" Panta (Pantelić). Pre toga nikada u životu nisam ga videla. Ali, po opisima drugih, nepogrešivo sam znala da je jedan DB-ovac upravo Panta. Kada sam ugledala svoje egzekutore "srce mi je lupalo kao ludo", u stomaku nekakva "ledena nervoza", a ipak, osetila i sam neku vrstu olakšanja. Olakšanja zato što mi je sada bilo jasno da sam ja "treći čovek". Nije više bilo neizvesnosti. Pretres je bio temeljan. Izdvojili su i "konfiskovali" gomilu knjiga i časopisa. Zaplenili su i moje dnevnike iz gimnazijskih i studentskih dana. Ni jedna jedina reč iz tih dnevnika nije iskorišćena u istražnom postupku, ali mojih dnevnika nema više. Pretpostavljam da su već odavno reciklirani. Nikada više nisam vodila dnevničke beleške.

Nakon pretresa, Pantelić i Krivokapić (student prava, kako mi se predstavio) odveli su me u SDB. Najpre su oni pokušali da me saslušavaju. Panta strogo, Krivokapić u blagom tonu. Da li je bila u pitanju podela uloga ili različitost karaktera, ne znam. Pitali su me uglavnom za knjige. Postavljali su mi i pitanja vezana za Pavluška i Milana... Na njihova pitanja odgovarala sam pitanjem da li sam uhapšena. Na to su mi oni rekli da se to još ne zna i da mnogo toga zavisi od mene. Saslušavali su me i neki drugi u drugim prostorijama. Slična pitanja - isti odgovori. Jedan čovek osornog držanja - po načinu na koji se njegov prethodnik u saslušanju odnosio prema njemu zaključila sam da je značajnija "zverka" - izdrao se na mene i pretećim glasom mi rekao da sam uhapšena. Tražila sam advokata. Vičući je izašao iz kancelarije. Dugo nikog nije bilo. Odspavala sam na fotelji. Već je bilo veče kada su me dvojica otpratila do kola i odvezla u Gradski SUP. Tamo sam bar sat-dva provela u nekoj podzemnoj prostoriji. Na kraju, ošamućenu od umora priveli su me istražnom sudiji. Bio je to Svetislav Stevović. On i nije pokušavao da me saslušava. Pitao je za lične podatke - generalije, kako se to kaže u sudskoj terminologiji - i izdiktirao ih sekretarici. Dvojica uniformisanih policajaca "strpala" su me u maricu i odvezla

u CZ. Pretres, ovog puta lični, oduzimanje kaiša, pertli sa čizama, revers za pare... Dali su mi dva odvratna gruba ćebeta i "ekspedovali" me u samicu. Pred samicom mi policajac reče da cigarete mogu da unesem, ali ne i šibicu. Objasni mi da se šibica stavlja iznad vrata ćelije i da dežurni stražar u toku dana na svakih sat vremena pušačima pali cigaretu. Bilo je to prvo pravilo zatvorskog života koje mi je saopšteno. U hladnoj ćeliji, bez svetla, jedva sam nazrela krevet, tj. zatvorskim žargonom rečeno, palaču.

Prvih deset dana u zatvoru je najteže. Bar 4-5 dana nisam mogla da jedem. Nepodnošljiv mi je bio smrad amonijaka koji je dolazio iz otvorenog WC-a. Samice su projektovane tako da zatvoreniku zagorčaju život. U njima uopšte nema električnog svetla. Nema ni radijatora. Dnevno svetlo je slabo. Ćelijsko prozorče, nešto ispod tavanice, premreženo nekom žicom, "gleda" na zatvorski hodnik, a hodnik na visoke zidove zatvorskog dvorišta. Ali, vremenom se čovek navikne. Kada su mi stigli prvi paketi sa posteljinom i odećom, a zatim i knjigama, samica mi više nije izgledala strašno. Prijatelji su me pretplatili i na novine. Uz pomoć advokata, divnog čoveka i sjajnog profesionalca, izborila sam se i za hemijsku olovku. Saznanje da me prijatelji nisu zaboravili i da me roditelji podržavaju mnogo mi je značilo. Prva očeva poseta bila je za mene izuzetno bolna. I on i ja jedva smo zadržavali suze. Ponajviše zbog toga što je on bio s jedne, spoljne, a ja sa druge, unutrašnje strane velikih zatvorskih vrata sa rešetkama. Drugi put je već bilo lakše. Čovek se i na to navikne.

U samici sam bila nešto malo više od tri meseca, do podizanja optužnice. Kasnije još deset dana, ali po kazni. Kao žena imala sam privilegiju da šetam sama po zatvorskom dvorištu. Bila sam, naime, jedina žena u samici, u povećem nizu samica poređanih duž jednog dugog hodnika. Zaista to smatram privilegijom. Mnogo teže bi mi palo da sam morala da držim ruke iza leđa i da me neko u toku šetnje nadzire. Ta privilegija je bila, naravno, puka slučajnost. Ali, imala sam i jednu značajnu i ne slučajnu privilegiju. Ni u samici ni kasnije, u grupnoj sobi, nikad me niko

7 Dvojici mojih kolega sa sociologije, Marku Vukoviću i Dušku Stuparu, otvoreno sam rekla da ih smatram saradnicima DB-a. Nakon toga, druženja su prestala. Duško Stupar "dogurao" je do zamenika ministra MUP-a Srbije. Sa te funkcije otišao je zbog "nekih propusta", navodno davanja nekih "poverljivih materijala" Dragiši-Buci Pavloviću u vreme čuvene Osme sednice CK SKS. Danas je, koliko znam, biznismen u Rusiji. Obojica su, mogu to reći mirne savesti, profitirala na studentskom protestu '68. I jednom i drugom pomagala sam oko spremanja ispita sve dok mi se nisu "otvorile oči". Marko mi se svim i svačim, u nekoliko navrata, prilikom slučajnih susreta, zaklinjao kao i prvi put kada sam ga "napala" da ne radi za SDB. "Ocinkario" mi ga je Stupar početkom 80-ih godina. Rekao mi je da mu je on lično, odavno, našao mesto u SDB-u Beograda. A zamenik ministra unutrasnjih poslova Srbije dao mi je časnu reč da sa mojim hapšenjem nema ništa. Možda oni zaista i nisu imali "veze" sa mojim hapšenjem, ali nesporna je njihova uloga, veća ili manja, u represiji koja je usledila nakon studentskog protesta.

nije udario. Stražar koji je izmlatio zatvorenika u samici do moje zato što je razmestio "krevet" pre vremena nije ni zamahnuo palicom na mene. Nije to bilo zato što sam žena. U grupnoj sobi videla sam da je jedna mlada devojka bila "modra" od batina. Po mom mišljenju, zatvorskim stražarima i nadzornicima bilo je naloženo da ne tuku "političke". Bilo je vike, pretnji silom, ali ne i fizičkog nasilja. Naravno, iznosim ovde svoje mišljenje i svoje iskustvo.

Od hapšenja pa do podizanja optužnice - dakle, dok sam bila u samici - i istražnog sudiju i tužioca najviše je zanimalo, kao DB-ovce pre toga, otkud mi knjige i časopisi oduzeti prilikom pretresa. Shvatila sam, s razlogom mislim, da je to pitanje trebalo da bude uvod u dalju "istražnu priču". Ali, činilo mi se tada da oni i nemaju nikakav drugi dokaz protiv mene sem tih knjiga.

U rešenju o pokretanju istrage kao "dokaz" mog "neprijateljskog udruživanja i neprijateljske propagande" navođeni su naslovi trockističkih, sa i bez navodnika, knjiga, brošura, časopisa, letaka... U žalbi na pomenuto rešenje navela sam da su neki od tekstova koji su okvalifikovani kao trockistički zapravo antitrockistički. Tako je okvalifikovan jedan neveliki tekst pod nazivom "Istina o Kronštatu" koji sam ja prevela a u kojem se Trocki, zbog svoje uloge u gušenju Kronštatskog ustanka, naziva, između ostalog, i ubicom. Tako je okvalifikovana i jedna knjiga, zapravo zbornik ruskih autora, pod nazivom *Anarhizam, trockizam, maoizam*, koja se u srpskohrvatskom prevodu pojavila negde krajem 60-ih godina. I na prvom saslušanju insistirala sam na tome. I sudija i tužilac gledali su me "belo". Izgleda da sam ih do podizanja optužnice uspela da "ubedim" da druga knjiga nije trockistička. Nije pominjana ni u optužnici ni na suđenju. Ali od "Istine o Kronštatu" nisu odustajali. Valjda zbog toga što bi bilo baš "zgodno da je taj tekst trockistički" - em sam ga ja prevela, em je prilikom pretresa nađen u nekoliko primeraka. Tužiočeva pitanja o tome otkud mi ova ili ona knjiga bila su nabijena agresijom. Na moj odgovor da imati knjige nije neprijateljsko delo uzvratio je tvrdnjom da je posedovanje neprijateljskih dela neprijateljska delatnost i da samo osoba koja zna da je kriva neće da odgovara na takva pitanja. U hipu sekunde, instinktivno, prihvatila sam njegovu terminologiju i njegov "savet" i rekla da ću reći otkud knjige, ukoliko mi se dokaže da su "neprijateljske". (Dobro da nisam imala Mein Kampf.) Tužilac se užurbao, nervoznim pokretima tražio je nešto "neprijateljsko". Zakačio se za neki trockistički bilten i rekao mi "evo vidite, ovo je ilegalno". Da li se reč ilegalno u biltenu pominjala ili ne, ne znam. Na moj odgovor da ilegalno ne znači isto što i neprijateljsko jer, rekoh, i KPJ je pre rata bila ilegalna, tužilac, ne po dobru čuveni Stojan Miletić, najpre je pocrveneo i zapenušio a potom, doslovce, poskočio, čak i izjurio iz prostorije u hodnik. Ni moj branilac, pa čak ni istražni sudija, nisu mogli da prikriju osmeh. Ja sam ga začuđeno posmatrala. Više ga se nisam plašila. S. Miletić bio je mali Visinski, bez ovlašćenja koja je Visinski imao.[8] Na pitanja o literaturi, postavljana u različitim varijantama na nekoliko saslušanja, odgovarala sam otprilike isto, s tim što sam se uglavnom zadržavala na onome da

8 Stojan Miletić, nakon našeg suđenja unapređen je u zvanje zamenika republičkog javnog tužioca.

knjige nemaju veze sa krivičnim delima koja mi se pripisuju.

Zasto sam bila tako "tvrdoglava"? Između ostalog i zato što nisam mogla dati nikakav, po mom poimanju, logičan odgovor a da ne pomenem neko ime. Odgovorila bih ja njima da sam knjige kupila u knjižarama, ali sam znala da bi me lako "uhvatili u laži". Zapravo, mogla sam i tako pa neka oni dokazuju da nisam. Ali, jednostavno se toga nisam setila.[9] Pored pitanja o poreklu literature, postavljeno mi je i pitanje o Milanovom tekstu (nije mi rečeno da je Milanov) koji je potpisan sa IG RRP. Ali, nisu na tome insistirali.[10] Rekla sam da taj tekst prvi put vidim. Bila je to moja prva laž u toku istražnog postupka. Druga laž ticala se pitanja o mom prisustvu na jednom velikom međunarodnom skupu, uglavnom istočnoevropskih disidenata, u Esenu, početkom juna 1971. Mislim da me je istražni sudija "pročitao", ali nije mogao i da dokaže da sam bila.[11] Time je istražni postupak uglavnom okončan. Svega, mislim, 4-5 saslušanja, a možda i manje. Nije bilo ni suočenja sa optuženima iz "grupe". Usledila je i optužnica koja je bila proširena i sistematizovana verzija rešenja o pokretanju istrage. Nisam se mnogo uzbuđivala zbog nje. Više me je brinulo što su me, takoreći, odmah po uručenju optužnice, premestili u grupnu sobu. Dok sam čitala optužnicu osećala sam se, po ko zna koji put, kao da sam "ubačena" u neki teatar apsurda.[12]

U grupnoj sobi ima svetla, WC je zatvoren. Kreveti imaju nekakve madrace. Ali, nisam brinula zbog "komfora", vec zbog drugih zatvorenica. U sobi je bilo smešteno obično 10-15 žena. Nikada pre toga nisam imala nikakav bliži kontakt sa osobama optuženim ili osuđenim za "običan" kriminal. Sve što sam iz silne zatvoreničke literature, koju sam do tada pročitala, znala o odnosu "kriminalaca" i "političkih" govorilo mi je da sam bezbednija u samici nego u grupnoj sobi. A ni zatvorenice mi, na prvi pogled, nisu ulivale poverenje. Simpatična mi je bila samo Zeleni-

9 P. Imširović poručio mi je preko mog advokata da kažem da sam knjige dobila od njega. Užasnula sam se i od same pomisli na to. Nisam tada znala da je on na pitanje odakle mu "inkriminisana literatura" odgovorio cinično da mu je "neki čovek na stanici dao kofer da ga na trenutak pričuva dok kupi kartu a onda se više nije pojavio". A u koferu "ispostavilo se, sve same knjige".

10 Na suđenju je veštak izneo svoj stručni sud da je rukopis na marginama tog teksta moj. Naivno je verovati da je on to učinio tek na suđenju u toku tzv. dokaznog postupka. Ali, i on je "sirot" imao problema u dešifrovanju reči i sklopova reči. Nakon ocene da je rukopis ispisan, čitak itd. pročitao je da na jednom mestu piše "naučna umetnost". I ja i svi branioci "zakačili" smo se za to.

11 U Esenu sam bila. Iz Beograda je krenulo nas četvoro, iz Zagreba troje. Samo je Pavluško za to optužen. "Nesrećne" vozne karte propale su mu kroz pocepan džep sakoa i tu ostale sve do pretresa. Da sam priznala da sam bila, istražni sudija i tužilac ispleli bi od toga mnogo veću laž, a kazna bi najverovatnije bila veća. Istražni sudija, inteligentan i pronicljiv čovek, po "nosu" mi je video da lažem. Rekao mi je "pogledajte me u oči i dajte časnu reč da niste bili u Esenu". Učinila sam to, kao što rekoh, ne baš ubedljivo. Uz svu iskrenost i, eventualno, retoričku ubedljivost, ne bih mogla ni sudiju, a kamoli tužioca da uverim da je svako od "nas" koji smo bili u Esenu bio to u svoje ime, a ne u ime neke "grupe".

12 Jedino što me je u vezi sa optužnicom pogodilo bio je jedan tekst u NIN-u pod naslovom "Tajne naših trockista". Nisam sigurna koji ga je novinar napisao. Ne mogu da ga pronađem u nekoj svojoj maloj "zatvoreničkoj dokumentaciji". Ali, i danas se sećam da je tu "trockisticka trojka" maltene otvoreno optužena za "planiranje gradske gerile". I to sve na osnovu toga što je kod Milana prilikom pretresa nađena i jedna knjiga na tu temu.

ka, koja mi je s vrata rekla da ja “koji sigurno nisam krao, nisam se kurvao, a ni ubio” mora da sam “studentkinja”. Zaključila je to, naravno, po knjigama. Ubrzo se ispostavilo da je ona godinama prosjačila u Studentskom gradu. Prisetila sam se njenog simpatičnog načina prošnje, pred raspust, kada je studentima dovikivala “kolege, hoćemo li na matematiku”. Oduševila se kada sam se toga setila. “Led” je bio probijen. Druge zatvorenice gledale su me kao “čudo”, ali ne neprijateljski. Za dan-dva manje-više sve su mi ispričale svoje lične priče. Bar pola zatvorenica, koje sam tih 6-7 meseci upoznala, i nisu trebale da budu u zatvoru. “Moja” Zelenika dospela je u zatvor zbog uzimanja para za “gledanje u dlan”. Jedna druga, takođe starija žena, zbog krađe 200 gr kafe u samoposluzi. Ta nesrećnica jedva je hodala - tuberkuloza u poodmaklom stadijumu. Nekoliko žena bavilo se prostitucijom, doduše usput i džeparenjem, na “štajgu”. Iako sociološkinja po obrazovanju, tada sam prvi put čula za “štajg”.

Bilo je naravno i žena optuženih za ozbiljnija krivična dela. Najviše sam se plašila neke Silvije, optužene za ubistvo jedne babe. Ispostavilo se da smo Silvija i ja postale “duša” transformacije skupa zatvorenica “naše” zatvoreničke sobe u neku vrstu čudne, zanimljive i uglavnom snošljive, čak ugodne, zatvoreničke “zajednice”. Bilo je i konflikata i svađa, ali bez težih posledica. Silviju sam naučila da čita i piše. Zavolela je Lorkinu poeziju. U dugim večerima, nakon gašenja svetla, žene su pažljivo slušale moje tiho recitovanje pesama D. Maksimović, Lorke, Nerude... Silvija je pričala zanimljivim i sočnim narodskim jezikom “skaske strave”. Za Novu 1973. pevale smo i pesme poput one “Ščepaj ga, ne daj ga, jer je muškarac”, zatvoreničku “himnu” “Na Sing Singu zastava se vije”, ali i, po mojoj želji, “Internacionalu”. U trenutku dok smo pevale “Internacionalu” u sobu je uleteo jedan bahati nadzornik koji inače “očima nije mogao da me vidi”. Ko zna zbog čega ga je iznerviralo baš pevanje ove internacionalne radničke “himne”. Udario je pendrekom prvu ženu na koju je “naleteo”. Stala sam između njih. Urlao je, pretio da ću ja videti “svog boga” kada mi stigne pravosnažna presuda, ali udario me nije. Ne zato što sam ja bila neka “snaga”, već, kao što sam pomenula, zato što nije smeo. Uspeo je da prekine naše zatvoreničko novogodišnje “slavlje”. Ali, nijedna žena me nije osudila zato što smo pevale “Internacionalu”. Sve smo svojski osuđivale nadzornika. Eto, takva je bila naša zatvorenička zajednica.[13]

Sudanija

Suđenje je počelo početkom jula. Možda zvuči patetično, ali osećala sam se “super”. Bila je prekinuta monotonija zatvoreničkih dana. Videla sam moje optužene drugare. Konačno sam oca i sestricu mogla normalno da zagrlim i poljubim. Uspele su da mi priđu, u nekakvoj čekaonici, i neke drugarice. U sali za suđenje bilo je puno meni dragih i znanih lica. Sa stanovišta optuženog (optužene) samo prisustvo takvih ljudi u sudnici mnogo znači. Znači i da na “slobodi” još postoji otpor, doživljava se i kao konkretna solidarnost, kao znak podrške i ohrabrenja, barem u smislu osude vinovnika represije.[14]

Sudeći sudija na našem procesu, u okviru petočlanog sudskog veća, bio je Milivoje Đokić. Tužilac je, što je inače pravilo u sudskim postupcima, ostao isti. Prvooptuženog M. Nikolića branio je tada najpoznatiji beogradski advokat za “političke delikte” Srđa Popović. Imširovićev advokat bio je doajen advokature, stari beogradski advokat Savo Strugar. Tu je bio i moj branilac Vitomir Kneževic. Kao trećeoptužena, kako to već nalaže sudska procedura, bila sam “zapostavljena” cela dva dana. Vrlo kratko sam, na početku procesa, sedela na optuženičkoj klupi. Od trećeg dana bila sam stalna članica “ekipe” na optuženičkoj klupi. Dva dana je moj otac pažljivo pratio suđenje, a mog imena takoreći nigde. Krajem drugog dana suđenja presreo je u hodniku tužioca i upitao ga zašto sam ja uopšte optužena kada me niko ni za šta i ne tereti. S. Miletić

13 Jedna politička zatvorenica, Ljubica Živković, pričala mi je, na osnovu svojih iskustava u KPD “Požarevac” da su joj “kriminalke” pravile probleme. Nisam sigurna kako bih se ja snašla u ogromnoj prostoriji sa 50-60 žena samo u spavaonici. Verovatno bih se osećala kao “izgubljen slucaj”.

14 Jedna od konsekvenci sistema selektivne represije, pa čak i masovnije, jeste i to što lica koja su na direktnom udaru represivnih mera nikada ne ostaju bez neke vrste podrške. Sigurna sam da bi nama, i ne samo nama, bila izrečena daleko veća kazna da je sala bila prazna ili, kao što se događalo krajem četrdesetih i sve do sredine pedesetih godina, “napunjena” policajcima u civilu.

Izricanje presude 1972. godine. S lijeva na desno stoje Jelka Kljajić, Pavluško Imširović i Milan Nikolić.

odbrusio je mom ocu da sam ja “zapravo najopasnija, zato što sam uništila dokaze”. Tužilac je tokom celog suđenja bio u “svom elementu”. Imširoviću je bar pet-šest puta zapretio pokretanjem novog krivičnog postupka. Tako je reagovao i na njegovu završnu reč odbrane. To se još nekako i moglo očekivati od ostrašćenog službenog branioca poretka. Ali, u jednom trenutku, S. Miletić “prevazišao” je čak i samog sebe: optužio nas je, sve troje, da smo, ni manje ni više, povezani sa Jelićevim ustašama. Ne mogu da se prisetim šta ga je “inspirisalo” za takvu izjavu, ali ta njegova optužba ostala mi je trajno u sećanju. Nekoliko sekundi, doslovce, ostala sam bez daha. Tišinu je prekinuo moj advokat. Tužilac se nije dao “privesti sebi”. Urlao je na V. Kneževića, obraćajući mu se sa ti i nazivajući ga Vandom (Vanda je bila u to vreme popularna bugarska proročica).[15] Predsedniku sudskog veća nije bilo lako. Ali, nisam tada mnogo o njemu razmišljala. Registrovala sam samo da je korektniji od istražnog sudije.

Za mene lično najbolniji trenutak u toku suđenja bio je kada se u sudnici pojavio jedan moj učenik u svojstvu svedoka optužbe. Bio je to jedini svedok u toku celog procesa protiv “opasne neprijateljske grupe”. Nekoliko meseci, uglavnom zbog para, u očekivanju univerzitetske stipendije, radila sam naime u Centru za stručno usavršavanje radnika PK “Beograd”. Na jednom od predavanja, nakon Milanovog i Pavluškovog hapšenja, kako je na suđenju konstatovano, “govorila sam o socijalnim nejednakostima, dala dotičnom učeniku jedan letak o tome i pozivala druge učenike na sastanke i tribine na Filozofski fakultet”. Nesrećni učenik dao je svoju izjavu najpre u potpuno birokratskom žargonu. Izgovorio je reči “neprijateljska propaganda”, “pozivanje”, “letak”... Kada se opustio i počeo da govori svojim rečima utisak koji se mogao steći o mom predavanju bio je drukčiji. Moja rekonstrukcija predavanja od pre šest-sedam meseci bila je sadržajnija, razume se, od učenikove. Ali, koga je to uopšte interesovalo u prilično nadrealnoj atmosferi sudskog procesa? Da ne bude zabune, jesam pomenula na kraju časa, koji sam uvek zamišljala i koncipirala kao dijalog, da su studenti u protestu ‘68. bili protiv društvenih nejednakosti, da je taj problem jedna od ključnih tema o kojoj raspravljaju studenti na svojim zborovima, tribinama, o kojoj se piše u studentskoj štampi.

15 Iz ovog rada vidi se da sam na neki način “fascinirana” tužiocem. Neke sociološke napomene u vezi sa ovakvim tipom karaktera i vršenja uloga već sam navela. Da imam književnog dara, S. Miletić bi bio jedan od ključnih likova u nekoj mojoj zatvorskoj drami apsurda. U vezi sa tužiocem pomenuću samo još jedan detalj. Kada smo mu jedna moja drugarica i ja, bar šest-sedam meseci nakon mog izlaska iz zatvora, dobacile “Ua, tužilac!”, vijao nas je po ulicama Starog grada bar stotinak metara.

Ali, nisam učenike pozivala da dolaze na bilo kakve skupove. Jesam citirala neke statističke podatke iz jednog teksta o socijalnim nejednakostima, koji je na jednom od brojnih studentskih zborova deljen. I jesam jedan primerak tog teksta dala upravo dotičnom učeniku. I to je sve. Da kažem još samo da su u tom "letku" bili sadržani uglavnom statistički pokazatelji o socijalnim nejednakostima u našem društvu. Da sam znala da će i jednog mog učenika DB maltretirati zbog mog predavanja verovatno bih "preskočila" celu lekciju o klasnoj i slojnoj strukturi društva. U kontekstu ključne teze optužnice, da smo mi, optuženi, neprijateljska trockistička grupa, izjave mog učenika imale su sasvim sporednu ulogu. Pre suđenja istraga je, očigledno, imala problema ne samo da me "uklopi u grupu", već i da dokaže da sam se bavila "neprijateljskom propagandom". Svedočenje mog učenika bilo je jedan od "ubedljivijih" sporednih dokaza za neprijateljsku delatnost optuženih. Drugi "dokazi" sličnog tipa i funkcije bile su rečenice, neretko i reči, iz privatnih pisama, uglavnom Milanovih, upućenih njegovoj devojci. Okosnica za osudu bile su - Milanova izjava da je on napisao tekst ispod kojeg je pisalo IG RRP i da ga je pokazao samo Pavlušku (koji je to poricao), i činjenica da je beleške na marginama tog teksta sudski veštak dešifrovao kao moje (što ja na sudu nisam priznala). I presuda je bila tu, kako-tako "sklepana".

Dvadeset prvog jula 1972. Okružni sud u Beogradu doneo je presudu u kojoj se konstatuje da su optuženi izvršili krivično delo udruživanja protiv naroda i države iz čl. 117, st. 1 u vezi sa članom 100 KZ. Milan Nikolić i Pavluško Imširović osuđeni su na po dve godine strogog zatvora a ja, Jelka Kljajić, na godinu i šest meseci strogog zatvora. U presudi nije bilo, kao u optužnici, terećenja za neprijateljsku propagandu. U presudi "neprijateljska grupa" nije okarakterisana kao trockistička, već samo kao neprijateljska. U obrazloženju presude pominjali su se, između ostalog, i Trocki i trockisti i trockizam, ali osuđena trojka nije kvalifikovana kao trockistička.

Dosuđene kazne nisam doživela kao velike. Samo u jednom trenutku, prilikom izricanja presude u sudnici, kada mi se učinilo da je sudija rekao da je Pavluško osuđen na pet godina strogog zatvora, bila sam "ošamućena". Otćutala sam sudijino pitanje da li sam razumela presudu. Zašto mi presude nisu izgledale strašno? Jednostavno zato što sam mislila da će biti, u društvenoj situaciji kakva je bila, i veće. I ne samo zbog toga. Za krivično delo udruživanja protiv naroda i države minimalna propisana kazna je pet godina strogog zatvora. I u rešenju o pokretanju istrage i u odgovoru na moje žalbe o pritvoru ta "stavka" o minimumu kazne se naglašavala, ili kao puka konstatacija u vezi sa jednim od krivičnih dela koja mi se pripisuju ili, još gore, kao ključni razlog zbog kojeg mi se ne može dopustiti da se branim sa slobode. Ni sebe, a ni svoje drugare, nisam doživljavala kao puke žrtve represivnog režima. Smatrala sam da čovek koji se na bilo koji način suprotstavlja takvom režimu, treba da računa s tim da postoji velika verovatnoća da će biti i osuđen. Razume se, ako se režim pre toga ne promeni. U prvih desetak dana u samici "odrezala" sam sebi kaznu od pet godina, a mojim drugarima godinu-dve više. Nisam se ni nadala tome da će oni koji su nas uhapsili odustati od optužbi, a nije mi ni padalo na pamet da sud može izreći kaznu ispod zakonski propisanog minimuma. Kada mi je moj advokat rekao da zakonom propisana minimalna kazna za određeno krivično delo nije, po pravilu, odlučujuća pri odmeravanju kazne, nisam mu poverovala. Ne zato što nisam imala poverenja u njega već zbog toga što sam bila uverena da me on samo teši. Ni danas mi nije jasna logika izricanja kazni ispod zakonski propisanog minimuma. Kada o dosuđenoj mi kazni nisam razmišljala iz perspektive represivni režim-optužba, već iz ugla šta sam stvarno činila i koliko je to što sam činila stvarno bilo opasno po režim, kazna mi je izgledala isuviše visoka. U samici su mi se često "vrzmale" u glavi misli što bar ne napisah nešto, sa stanovišta režima, subverzivno. Kada sam, nakon izlaska iz zatvora, saznala za "slučaj" Lazara Stojanovića, tj. za činjenicu da je osuđen zbog svog filma "Plastični Isus", "zavidela" sam mu.

Iako u presudi nismo "figurirali" kao trockistička trojka, za režimske medije smo to i dalje bili. Kao i samo hapšenje i suđenje i to je bilo po političkom nalogu. Ne mislim da se radilo o nekom direktnom nalogu u smislu "moraš pisati tako i tako", ali podobni autori su nepogrešivo osećali kako o sudskom procesu i osuđenima treba pisati.

(...)

Dok sam bila u zatvoru, u periodu između izricanja prvostepene presude i čekanja pravosnažne presude, tj. presude Vrhovnog suda Srbije, u oktobru 1972, smenjeni su sa političko-partijskih funkcija partijski liberali. Neki su, što pre što kasnije, dali ostavke. Ne mogu reći da sam saosećala sa njima, ali tom unutarpartijskom obračunu nisam se ni radovala. Iz mog ličnog ugla posmatrano, oni su dok su bili na vlasti bili uglavnom izvršioci Brozovih političkih naloga. Unutarpartijske razlike očigledno su postojale, ali su "prljave" poslove, tj. represivne mere protiv aktivista i kritičara društva nakon studentskog protesta '68, sve do svog silaska sa vlasti, obavljali i liberali. Znala sam, tj. pretpostavljala, da će posle smene "liberala" biti još gore. I bilo je. Nije to bilo teško pretpostaviti. Svako ko je iole pratio ono što se događa na političkoj sceni znao je da iza svih represivnih mera stoji zapravo konzervativni partijski vrh na čelu sa J. Brozom.[16]

Jelka Kljajić Imširović (1947-2006), sociološkinja, pripadnica beogradskog radikalnog šezdesetosmaškog kruga, sebe je zvala anarhistkinjom iako je bila pod najvećim uticajem Roze Luksemburg. Feministkinja i antiratna aktivistkinja. Autorka knjige: *Od staljininizma do samoupravnog nacionalizma* (Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1991.)

16 Nisam očekivala ni da će smenjeni liberali postati opozicionari. Retko ko je to od njih očekivao. Posle Đilasa, retko ko je iz vrhova vlasti postao disident. Koliko ja znam, samo D. Ćosić. Nije to postao ni A. Ranković, ni Slavka Dabčević-Kučar, ni Mika Tripalo. Nisu to postali ni M. Nikezić, L. Perović, K. Popović...

Tri godine u Jugoslaviji

Lorraine Perlman

Topla dobrodošlica koju smo dobili od brojnih Jugoslovena septembra 1963, doprinela je da naše preseljenje u Beograd bude konačno. U roku od nekoliko dana smo pronašli sobu u kući vozača autobusa i njegove porodice na periferiji Zemuna, velikog predgrađa koje se nastavlja na Beograd sa druge strane reke Save. Fredi se privremeno zaposlio kao spiker u medijskoj kući koja se bavila produkcijom dokumentarnih filmova o turističkim atrakcijama u Jugoslaviji. Snimao je glas za tekstove koji su opisivali predele predstavljene u filmovima: parkove i posleratne skulpture, manastire i priobalna sela. Za samo nekoliko radnih sati, primio je platu jednaku trostrukoj američkoj plati i taj je novac rešio naše tadašnje finansijske probleme.

Upisali smo se u institut za jezike i svako jutro provodili pohađajući časove i slušajući trake srpsko-hrvatskog jezika. Naše kolege bile su poreklom iz centralne Afrike, zapadne Evrope i SSSR-a. Bila je to druželjubiva grupa i ponekad bismo se sastajali mimo časova. Jedan od dvojice sovjetskih kolega bio je željan sastanaka sa ciljem diskutovanja, ali bilo je jasno da drugi nije odobravao takve van-nastavne kontakte. Bili smo šokirani Viktorovom sumnjičavom rezervisanošću i možda nismo dovoljno cenili hrabrost sa kojom nam je Dimitri sam dolazio u posete.

Jugoslovenska inovacija radničkog samoupravljanja bila je visoko cenjena na Zapadu i želeli smo da se upoznamo sa njenim principima i načinom funkcionisanja. U Zemunu se nalazilo nekoliko fabrika i nije bilo teško pronaći informisane ljude koji bi nam dali odgovore na neka pitanja. Brzo smo saznali da jugosloveni nisu delili zapadnjački entuzijazam po pitanju radničkog samoupravljanja, smatrajući ga markentiškim trikom koji je služio da se zamaskiraju konvencionalni odnosi radnik – rukovodstvo. Iznenadili smo se kada smo saznali da su štrajkovi česti. Iako se o njima nikada nije izveštavalo u štampi, pojava tih autentičnih radničkih aktivnosti bila je opšte poznata. Sindikati su oruđe vlasti ("šefa") i iz tog razloga se svaki štrajk u Jugoslaviji odvijao izvan institucionalnog okvira.

Iako smo kod porodice Katić u Zemunu živeli samo dva meseca, oni su nas upoznali sa mnogim jugoslovenskim običajima i gledištima. Njihova kuća bila je jedna od četiri ili pet jedinica smeštenih oko dvorišta. Njen izgled je očigledno poticao iz srpskih sela. U našem dvorištu nije bilo kokošaka, ali smo ih mogli čuti u susednim domaćinstvima. Jedan poljski klozet služio je svim ukućanima. Kao i u Parizu, jednom ili dva puta nedeljno odlazili smo u javna kupatila kako bi se istuširali.

Kada smo se doselili u sobu kod Katića, naše poznavanje srpskog jezika bilo je skoro nepostojeće. Jedan od komšija, stariji čovek bez zuba, na sebe je preuzeo zadatak da nam pomogne oko vokabulara kad god bi nas sreo. Uperio bi prstom u predmet i izgovorio reč. Naučio nas je brojanju i bio je zadovoljan kako napredujemo. Nažalost, varijacija izgovora koju smo naučili od našeg bezubog prijatelja, nije uvek odgovarala konvencionalnom izgovoru.

Uz naše jezičke nedostatke, naši domaćini iz radničke klase, smatrali su nas zaostalim i u pogledu kulinarskih sposobnosti. Lokalne prodavnice su se dosta razlikovale od danskih i francuskih i ponekad nam je bilo teško da pronađemo sastojke za jela koja smo umeli da spremamo. Nismo umeli da tražimo meso u mesari, a pijace na kojima je većina zemunaca pazarila, su nam bile nepoznate. Jednoga dana kada smo otvarali konzervu tunjevine, čitava porodica Katić je stajala oko stola. Otvarač za konzerve je bio deo naše opreme za kampovanje, a takav rekvizit se tada nije mogao naći u njihovoj kuhinji. Nije da nikada do tad nisu bili videli konzerviranu hranu, ali su sa prezirom gledali na hranu koja nije bila sveža i koja je prezervirana dolazila iz metalnih pakovanja. Ipak, bili su znatiželjni da vide šta će izaći iz konzerve i da li ćemo to pojesti bez dalje pripreme. Kada smo konačno postali zvanični studenti instituta za jezike, običavali smo da jedemo u studentskim menzama u Beogradu gde bismo imali obilan, ako ne i gurmanski ručak.

Tokom trogodišnjeg boravka u Jugoslaviji, hranili smo se izuzetno dobro. Većina jugoslovenskih jela nam se sviđala. Sa porodicom Katić smo imali dva nezaboravna obroka. Prvi je bio ubrzo nakon našeg dolaska, jedne nedelje krajem septembra. Gospodin Katić nam je jasno stavio do znanja da smo pozvani da ručamo sa njima, ali nismo znali povodom čega. Obukli smo nedeljnu garderobu i čekali. U kasno prepodne stigoše jedna velika svinja i mesar. Popodne je prošlo u komadanju zaklane životinje. Učestvovao je veliki broj ljudi i niko od njih nije nosio nedeljnu garderobu. Topili su mast, prali creva za kobasice i pripremali butkice za dimljenje. Kasno poslepodne smo svi seli uz gozbu na kojoj je glavno jelo bila svinjeća jetra.

Drugom prilikom smo se pridružili porodici Katić i njihovoj mnogobrojnoj rodbini i prijateljima na svadbi u selu udaljenom 75 milja od Zemuna. Gospodin Katić je sredio da se za tu priliku vozimo gradskim autobusom, čiji je šofer, naravno bio on. Ne mogu da se setim da li je bilo do mehaničkog kvara na autobusu ili do lošeg stanja puta, ali na jednoj deonici je dvadeset i nešto zvanica moralo da izađe iz autobusa i pešači uzbrdo. Muškarci su autobus gurali do vrha.

Na svadbi se jelo, plesalo i pilo. Ceremonija venčanja mora da je prethodila ili usledila nakon poslepodnevnih događaja. Jeli smo napolju za dugačkim stolovima. Praseće pečenje, glavno jelo, bilo je pripremljeno na otvorenoj vatri. Frediju, koji nikada nije voleo meso, se više svidela gibanica (jelo od testa i sira) i druge poslastice.

Za muziku su se pobrinuli lokalni muzičari koji su, kako je veselje odmicalo, bili zasipani izdašnim prilozima, obično u vidu novčanica koje bi im bile zalepljene za čela (i koje bi zahvaljujući znoju ostajale na istom mestu do kraja pesme). Plesala su se kola, a priključivali su im se muškarci, žene i deca svih uzrasta, pa čak i Fredi i ja. Stariji bi izvodili svaki korak i svaki okret, ali tako reći minijaturno. Jedva da su odvajali stopala od zemlje i čuvajući snagu uvrtali se vrlo malo. Ali ritam su održavali bez greške i utančano. Rečeno nam je da ples mladim ženama daje priliku da pokažu svoju izdržljivost, a seoskim đuvegijama da procene snagu potencijalne mlade. Nadam se da ples ipak nije služio tako nerafiniranoj svrsi, ali istina je da je mlada (premda već odabrana) plesala najsrčanije od početka do kraja. A ona nije bila jedina neumorna žena koja je plesala među svatovima.

Fredy Perlman, Velimir Morača i nepoznata studentica sa Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 1964. ili 1965 godine

Mladi ljudi u Beogradu imali su drugačije i ne tako iscrpljujuće kriterijume u potrazi za supružnikom. Upoznavanja su se odvijala tokom popodneva na šetalištu u centru grada. Na ulici, zatvorenoj za vozila, koja je vodila od Terazija do parka Kalemegdan, svakog popodneva mogle su se videti reke ljudi.

U svako doba dana reke ljudi mogle su se videti i na železničkoj stanici – većina ih se doseljavala u grad da živi. Fredi je zapazio da se pred nama odvija migracija sa sela ka gradu. Daleko od toga da je Zemun bio selo, ali u novembru smo se i mi pridružili prilivu u Beograd, iznajmivši sobu u modernom stanu. Fredi je upisao postdiplomske studije na Ekonomskom fakultetu, a ja sam našla dva posla u oblasti muzike – jedan je bio sviranje, drugi podučavanje.

Na nama je bilo da sebi obezbedimo vize. Kako se u nama sličnoj situaciji do tada našlo svega nekoliko prethodnika, radnici različitih službi su se pozivali na najrazličitija pravila. Birokrata jedne službe nas je uveravao da treba da se vratimo u Sjedinjene Države i da se tamo prijavimo za dobijanje vize. Nakon što smo pokušali da ukažemo na besmislenost tog predloga, nastavili smo potragu za drugom službom, koja se nalazila u blizini. Tu su nam vize na godinu dana bile izdate odmah. Pitali smo se da li je to ta jugoslovenska radnička samoupravna ekonomija u praksi.

Većina naših jugoslovenskih prijatelja i poznanika bila je rođena i odrasla u Beogradu, ali su gotovo svi imali rodbinu koja je i dalje živela na selu. Veze sa selom bile su deo njihovog samoodređenja. Često su nas pozivali u posetu njihovim roditeljima, babama, dedama, tetkama i stričevima. Tokom brojnih poseta, putovali smo u sela koja nisu bila povezana putevima. Za nas je proleće bilo godišnje doba blata. Spavali smo u krevetima od slame i pomagali u ručnom ljušćenju kukuruza. Uvek bi nas služili ukusnim jelima (ponekad bi zaklali životinju u čast naše posete). Jasno je bilo da naši seoski domaćini provode mnogo radnih sati obavljajući težak manuelni posao koji bi mašina uspela da obavi za kraće vreme i zbunjivalo nas je što ne postoji veća zainteresovanost za tehnologiju koja bi ih poštedela rada. Uviđajući da i muškarci i žene sa velikim ponosom obavljaju svoje poslove, Fredi je ipak smatrao da je seoski život težak i nedarežljiv.

Kao student ekonomije, zabrinut dijagramima razmene dobara na nacionalnom nivou, Fredi je imao patronizujući pogled na prosečno zalaganje seljaka. Napori i vreme koje su ulagali (koje nikada nisu merili) da bi doneli svoje proizvode na gradske pijace, naveli su ga da formira podcenjujući stav spram njihovog načina distribucije i razmene. Nismo bili dobro informisani o pokušajima kolektivizacije, ali kada je video kako seljaci motikama okopavaju duge brazde njiva na kojima bi traktori bili efikasniji, Fredi je osetio da sa pravom kritikuje seljačko oklevanje da se odreknu kontrole nad svojim privatnim zemljištem.

Kasnije bavljenje Kosovom i Metohijom (Kosmet)[1] smekšalo je njegove stavove i postao je saosećajniji prema seljacima koji su se opirali planovima koje su nametale birokrate. Leta 1965, Fredi je sa prijateljem i kolegom sa fakulteta, Velimirom Moračom, otišao u posetu njegovoj porodici u selu u Crnoj Gori. Ta poseta ga je impresionirala. Prvo zbog izolovanosti: od železničke stanice se išlo peške deset milja uzbrdo. Zatim zbog samoodrživosti tih seljaka-pastira: jedini proizvod koji su kupovali bila je so. I konačno zbog jake nezavisnosti: Moračin stric je odbio da jede iz tanjira iako su u poseti bili gosti iz grada. Fredi je citirao njegovo snažno odbijanje modernog posuđa: „Budalaština! Šta će meni kog vraga jebeni tanjir?"

Urbani jugosloveni su takođe slobodno iznosili svoje kritike, iako generalno nisu previše ulazili u detalje kada su u pitanju bili državne politike i pojedinci iz vlasti, barem ne javno. Disidenti su bili izloženi velikom riziku da postanu politički zatvorenici. Morača, koji je postao Fredijev blizak prijatelj, proveo je osam godina u zatvoru zbog svojih ubeđenja. Često su ljudi nazadnost i društvene probleme objašnjavali činjenicom da su „tri stotine godina Srbi živeli pod turskim jarmom". Drugo poluozbiljno objašnjenje za probleme zemlje moglo se čuti u formi često citirane šale: „Ko je izmislio naučni socijalizam? – Marks i Engels. – Zar nije trebalo prvo da ga testiraju na pacovima?". Novine su retko napadale zvaničnu politiku, ali su kritikovale neke njene aspekte i često su objavljivale pisma ogorčenih čitalaca. U pozorištu smo pak mogli čuti dublje, ali i apstraktnije kritike. Malo naših jugoslovenskih poznanika je oklevalo da kritikuje vlast, ali svi su bili obazrivi spram moći koju je imala vlast.

Jedina Fredijeva kritika vlasti koja je dospela u medije, bilo je pismo negodovanja upućeno beogradskim novinama kada je naišao na ekser u supi iz kesice. Tada je već bio dobro upoznat sa konvencionalnim klišeima kojima se veličao jugoslovenski socijalizam i vešto ih je iskoristio.

Ni turska okupacija, ni socijalizam nisu bili navođeni kao izvori jugoslovenskog poimanja muške supremacije; po svoj prilici njeni koreni bili su urođeniji. Fredi, koji je uvek bio osetljiv na diskriminaciju u ophođenju i izražavanju, primetio je da muškarci iako su snažno branili muške povlastice, prihvatali veliki deo kućnih poslova, naročito ukoliko su njihove supruge radile izvan kuće. Nekima od svojih prijatelja ukazivao je na taj raskorak između principa i prakse. Objasnili bi da je situacija u *njihovoj* kući drugačija, da je *njihovoj* supruzi potrebna pomoć i dalje tvrdeći da su obaveze kupovine, podizanja dece, kuvanja i čišćenja u stvari obaveze žena. Nekoliko godina kasnije u tekstu koji je napisao u Kalamazuu, bavio se drugim raskoracima između ideologije i prakse. Jedan od njih bio je primer radnika koji, dok verbalno osuđuju pobunjeničke akcije u jednom dahu, preduzimaju drastične korake kako bi zaštitili sopstvene interese u sledećem. Drugi primer je nametnuo temu koja je ostala u središtu njegovih kasnijih tekstova (u tom slučaju izvanrednim principima protivreči sramotna praksa): politički agitator čiji cilj je sloboda, ali koji jednom kada dospe na vlast (a ponekada i ranije), pravda svirepost u ime višeg dobra.

Pre kraja naše prve godine u Beogradu, Fredi je već tečno govorio srpski i mogao je da čita udžbenike za fakultet. U naredne dve godine je

1 Autonomna pokrajina unutar Srbije, čiji je glavni grad Priština. Većina stanovništva su Albanci koji su zadržali plemenske veze, govore sopstveni jezik i muslimanske su veroispovesti.

još bolje savladao jezik, ali ipak ne bez gramatičkih grešaka. Ljudi iz pojedinih krajeva Jugoslavije ignorišu pravila deklinacije, te bi novi poznanici često pretpostavili da je Fredi poreklom iz nekog od tih krajeva.

Ipak, među sobom smo razgovarali na engleskom, a i neki od naših prijatelja su govorili engleski. Jednom ili dva puta mesečno smo čitali drame sa Džonom Riklefom, Polom Pinjonom (koji je tada radio u Beogradu kao tehnički prevodilac, a kada nije radio, komponovao je muziku), Polovom ženom Jasnom i jednom ženom iz Australije (koja je godinu dana živela u Beogradu kako bi se upoznala sa zemljom svojih roditelja).

U mnogo prilika bili smo u mogućnosti da posećujemo sjajne koncerte svetski poznatih umetnika (Kogan, Rihter, Riči), a Fredi je odgledao mnogo operskih izvedbi u kojima sam ja učestvovala kao violinistkinja u orkestru.

Jedan od Fredijevih poduhvata koji je ostao nedovršen bio je prevod istorije Srbije na engleski. Na tom projektu je radio sa prijateljem. Mislim da je previše vremena od njihovih nedeljnih okupljanja otišlo na hranu i diskutovanje, a premalo na prevođenje.

Između 1963. i 1966, takođe smo putovali i van Jugoslavije. Leta 1964, pet nedelja smo proveli u Italiji u poseti Veneciji, Raveni, Rimu, Napulju i Firenci. Kada je 1965. Beogradska opera išla na turneju po istočnoj Nemačkoj, Fredi je putovao sa trupom i po nedelju dana smo proveli u istočnom Berlinu i Lajpcigu. Oboje smo, nezavisno jedno od drugog, uglavnom na kratko, posetili Budimpeštu, Sofiju i Bukurešt. Kada sam ja leta 1965. otišla u Sjedinjene Države, Fredi je putovao po Jugoslaviji. U Sarajevu je imao kratki susret sa prijateljima iz *Living Theatre* (koji su te godine nastupali širom Evrope). Takođe je putovao i u Pariz kako bi obnovio tamnošnja prijateljstva.

Većinu boravka u Beogradu, Fredi se posvetio studijama i bio je savestan đak. Barem dvoje njegovih profesora sa Ekonomskog fakulteta bilo je visoko kotirano u vladinim krugovima. Jedan profesor je bio predsednik Narodne banke i na predavanja ga je dovozio šofer u Mercedesu. A jedna profesorka je bila supruga podpredsednika zemlje. Oboje se pojavljuju u *Letters of Insurgents*.

Na prvoj godini studija, Fredi je pohađao predavanja na kojima su predstavljani marksistički principi ekonomske analize kojima se proučavala jugoslovenska ekonomija. Na drugoj godini predavanja su bila uže usmerena. Tu su bila i dva strana predavača: jedan je bio mađarski matematičar koji je studente podučavao kako da konstruišu i primene ulazno-izlazne matrice; drugi je bio sovjetski ekonomista koji se bavio najnovijim tehnikama menadžmenta. I jedan i drugi su koristili udžbenike američkih akademika.[2]

Fredijeva magistarska teza, „Struktura zaostalosti“, koju je završio proleća 1965, bila je statističko-ekonomska analiza odabranih faktora u određenom broju zemalja na različitom nivou industrijskog razvoja. U njoj je koristio dijagrame za proučavanje potrošnje, izvoza i reinvestiranja u pet osnovnih sektora. Taj rad ni na koji način ne nagoveštava Fredijeve kasnije kritičke poglede na industrijalizaciju. Jedna od pretpostavki rada glasi: „razvijena ekonomija je slika zaostale ekonomije u budućnosti... ka socijalizmu mogu voditi različiti putevi, ali ka industrijalizaciji vodi samo jedan put: to je široki autoput kojm se može kretati aprilskom svežinom ili avgustovskom vrelinom; njime se može ići peške, jahati na konju ili voziti buldožerom; ko ne može da ga sledi, neće dospeti tamo gde put vodi“ (strana 97). Sama destinacija se ne dovodi u pitanje u ovom radu.

Profesorska komisija kojoj je predstavio svoju tezu, bila je zadovoljna njenim kvalitetom, iako su na javnoj odbrani neki od njih imali prigovor na neke od Fredijevih opservacija o Jugoslaviji. Predsednica komisije, supruga podpredsednika zemlje, komentarisala je izuzetnu tečnost srpskog jezika druga Perlmana.

Umerene „zvanične“ analize koje je nudio Ekonomski fakultet su za Fredija bile sve manje i manje interesantne i sa većim zadovoljstvom je pratio predavanja Miloša Samardžije, profesora ekonomije Pravnog fakulteta, sa kojim se i upoznao. Ovaj nekadašnji konsultant vlade imao je istančano poznavanje Marksa i marksističkih teoretičara i bio je ubeđeni zagovarač industrijalizacije. Nije propitivao ciljeve jugoslovenskih vlasti, ali njegove pragmatične opservacije u kombinaciji sa njegovim razboritim marksističkim pogledima rezultovale su oštrim kritikama jugoslovenskog sistema.

Doktorska teza koju je Fredi predstavio Pravnom fakultetu gde mu je Samardžija bio mentor, bila kontroverznija od magistarske. U njoj je osudio određene ekonomske prakse jugoslovenskih vlasti i investicione odluke koje su bile u vezi sa Kosmetom. Za izučavanje perspektiva razvitka Kosmeta koristio je analize prvobitne akumulacije kapitala Preobraženskog i zaključio da bi ostale jugoslovenske republike trebalo da izgrade industrijska postrojenja na Kosmetu. Ukoliko bi tu podbacile, zaostalost bi porasla. Fredi je vredno radio na ovoj studiji i sakupio mnogo materijala kako bi odbranio svoje zaključke: statističku studiju prihoda po glavi stanovnika Jugoslavije od 1945; dokumentaciju transfera radne snage iz poljoprivrede; intersektorna poređenja između republika. Smatrao je da su njegovi predlozi razumni i da bi podaci koje je sakupio i pažljivo analizirao modernim matematičkim metodama trebalo da ubede racionalne ljude zainteresovane za ekonomski razvoj svih krajeva zemlje. Uznemirilo ga je Samardžijino upozorenje da se pred komisijom ne zadržava previše na implikacijama svoje teze. Samardžija je nagovestio da ti ljudi ne odobravaju disertacije – koliko god dobro bile dokumentovane i temeljno argumentovane – čiji zaključci pozivaju jugoslovenske vlastodršce da promene svoju politiku. Juna 1966. Fredi je odbranio tezu pod nazivom „Uslovi razvoja privredno zaostalog područja s posebnim osvrtom na Kosovo i Metohiju“ i Pravni fakultet Beogradskog univerziteta ga je nagradio titulom doktora.

Poslednje godine u Beogradu, dok je još uvek bio student Pravnog fakulteta, Fredi je bio takođe i član komisije za ekonomsko planiranje koju je zapošljavala regionalna administracija na Kosmetu. Zadatak komisije bio je da iznese pro-

2 Za vreme ovih predavanja Frediju nije smetalo što se koriste američki udžbenici. Međutim, kasnije, po povratku u Sjedinjene Države gde se sreo sa zapadnjačkim zagovornicima naučnog socijalizma koji su insistirali na superiornosti sovjetskih ekonomskih principa i praksi u odnosu na zapadnjačke, pozivao se na iskustva iz Jugoslavije kako bi ih suprotstavio njihovim tvrdnjama. Smatrao je da savremeni zagovornici naučnog socijalizma bezrezervno brane američke principe poslovanja.

gram za razvoj. Šef komisije bio je Samardžija; učestvovali su i drugi postdiplomci Pravnog fakulteta. Fredi je više puta putovao u Prištinu, ali pošto je većinu vremena provodio u kancelarijama, nije uspevao da se približi svakodnevnom životu u toj oblasti, niti da se upozna sa ne-administrativnim stanovništvom albanskog porekla.

Za njega je taj „posao“ (za koji je bio dobro plaćen) bio interesantan, ali ne naročito zadovaljavajući. Shvatio je da se komisija bavi uglavnom rečima, apstrakcijama i da njeni predlozi nisu uticali na promenu situacije stanovništva na Kosmetu. Nekoliko godina kasnije Fredi će kritikovati legitimitet komisije za planiranje kao takve.

Većina Fredijevih kolega sa fakulteta se pripremala za birokratsku karijeru i malo su imali interesa za pokretanje promena u ekonomskoj politici. Jedan od kolega (koji nije bio član komisije za Kosmet) je već bio zaposlen u novosadskom preduzeću, a postdiplomske studije je upisao na zahtev svojih nadređenih. Šest meseci nakon završetka njegovih studija, svratili smo do Mišine kancelarije. Osim lepog nameštaja koji ga je okruživao, soba je bila prazna. Ispijajući tursku kafu koju nam je donela žena koja je bila zaposlena da kuva i služi kafu, pitali smo Mišu da nam kaže nešto o svojim dužnostima. Uz samo tračak smetenosti, objasnio je da njegovi zadaci još nisu definisani; ali uveravao nas je da će mu pre kraja godine direktori preduzeća bez sumnje dati neke projekte. Kada smo otišli, izvadio je novine iz fijoke stola i nastavio sa svojim poslovnim aktivnostima.

Iskustva Velimira Morače su nam dala mračniji pogled na jugosovensku realnost. Iako je barem jedan od njegovih najbližih rođaka bio poznati partizan u Drugom svetskom ratu, stavovi mladog Morače u pogledu raskida Jugoslavije sa Svojetskim savezom (1948), doneli su mu zatvorske kazne od ukupno osam godina. Tokom tih godina pročitao je sva Marksova i Lenjinova dela i na tim i drugim tekstovima vežbao fotografsko pamćenje. Sredinom šezdesetih je izašao iz zatvora. Živeo je i radio u Subotici, ali je putovao u Beograd kako bi studirao na Ekonomskom fakultetu.

Ovaj nekadašnji politički zatvorenik koji je pokušavao da shvati društvo u kojem je živeo, bio je Fredijev model za Jarostana u *Letters of Insurgents*. Dezorijentisanost koju Jarostan opisuje u pismima Sofiji, Morači je bila dobro poznata. Iskustva Jarostanove ćerke Vesne, verno prate sudbinu Moračine istoimene ćerke. Ova inteligentna i rodoljubiva desetogodišnjakinja bila je zbunjena podeljenošću stavova svoga oca: šta li je to učinio da zasluži zatvorsku kaznu u zemlji zasnovanoj na tako plemenitim principima? Vesnina smrt se dogodila nakon što smo napustili Jugoslaviju, pa je Fredijev opis iste u *pismima* hipotetički. Morača je 1970. ponovo uhapšen i umro je u zatvoru. Sudbina ovog prijatelja – naročito tragični događaji koji su se odigrali nakon našeg odlaska – imala je veliku ulogu u određivanju Fredijeve ukupne ocene jugoslovenskog sistema. Moračinu beskompromisnu prirodu, njegovu posvećenost ekonomskoj jednakosti i njegove otvorene kritike, vlast nije mogla tolerisati. Sa potpunom jasnoćom, Fredi je u Morači video individuu koju je uništila država.

Naše napuštanje Jugoslavije 1966. bilo je naglo, ali nije bilo u vezi sa političkom represijom. Jugoslovenski lekari savetovali su me da se vratim u Sjedinjene Države nakon bolesti i hirurške intervencije. Da ja nisam bila bolesna, verovatno bismo još jednu godinu ostali u Beogradu. Ali koškanja i antiratne akcije su doprinele da Sjedinjene Države deluju interesantnije nego četiri godine ranije, i vrlo verovatno bismo se vratili ubrzo nakon okončanja Fredijevih studija na Beogradskom univerzitetu. Naš boravak u Beogradu je protekao uz dobrodošlicu i bio je cenjen, tako da kada smo se nakon tri godine opraštali od prijatelja, aktivnosti i samog grada, već smo osećali nostalgiju i gubitak.

Izvor: Lorraine Perlman, *Having Little, Being Much: A Chronicle of Fredy Perlman's Fifty Years*. Detroit, Michigan: Black & Red, 1989.

Praxis: pokušaj nepoštedne kritike

Juraj Katalenac

Jugoslovenski socijalizam je bio jedinstveni politički eksperiment, ne samo zato što je 1948. rekao Staljinu ’ne’ i uveo sistem radničkog samoupravljanja, već i zbog jedinstvenosti ’leve opozicije’ i kritike političke elite koja se tamo pojavila. Za razliku od zemalja iza ’gvozdene zavese’, Jugoslavija je imala viši prag tolerancije za političku kritiku – naročito kada je dolazila od intelektualnih krugova ili opozicije unutar Saveza komunista.[1] Kada se Aleksandar Ranković, načelnik državne bezbednosne službe i istaknuti unitarista povukao, prostor za slobodno izražavanje se proširio, dopuštajući kulturnim pokretima poput crnog talasa,[2] i novog vala i *underground* muzičke scene da procvetaju.[3] Međutim, jasno je da su postojale granice te tolerancije. Savez nije tolerisao pokrete i inicijative koje su nastale kao reakcija na realnost radnog života, poput borbi na radnom mestu i drugih klasno zasnovanih borbi.

Pojavljivanje filozofskog časopisa *Praxis* (1964–1974) i Korčulanske ljetne škole (1963–1974) predstavljalo je važan politički razvoj pošto su oni faktički predstavljali ’levu opoziciju’ unutar Jugoslavije. Neki ’na Zapadu’ su ga smatrali egzotičnim, jer je nekoliko eseja prevedeno i objavljeno na engleskom. Iz tog razloga, *Praxis* okružuje mnogo nejasnoća. Na primer, Wikipedia i Marxist Internet Archive sadrže mnogo pogrešnih informacija. Digitalni arhiv Memory of the World[4] je pokušao da to ispravi postavljanjem većine brojeva *Praxisa* i drugog raznovrsnog materijala na Internet. Uprkos tome, ostaje jezička barijera, jer njegova ’internacionalna izdanja’ nisu obuhvatila ogroman deo sadržaja koji je napisan i objavljen.

1 Komunistička partija Jugoslavije je na VI kongresu, održanom 1952, promenila ime u Savez komunista Jugoslavije. Do preimenovanja je došlo zbog novog narativa o radničkom samoupravljanju i naglašavanju odumiranja države.
2 ’Crni talas’ je krovni termin za jugoslovenske filmove nastale tokom kasnih ’60-ih i ranih ’70-ih, koje je karakterisao crni humor i kritika Jugoslavije. Za one koji bi o tome želeli da saznaju više, preporučio bih knjigu *Surfing the Black: Yugoslav Black Wave Cinema and Its Transgressive Moments*, Gala Kirna, Dubravke Sekulić i Žige Testena (Jan van Eyck Akademie, 2011).
3 Jugoslovenski punk i new wave bili su poznati po kritici Jugoslavije. Na primer, Paraf je napravio pesmu ’Goli otok’, naslovljenu po jugoslovenskom gulagu za staljiniste, kao i pesme u kojima je ismevao jugoslovenske slogane i policiju, dok je U.B.R. napravio pesmu ’Revolucija je kurba’ sa stihovima: „Revolucija je kurba / Diktatura proletarijata je laž in utopija“.
4 https://www.memoryoftheworld.org

U ovom eseju ću izneti *Praxisovu* priču i objasniti zašto je bio i ostao važan događaj u istoriji Jugoslavije i njenih država-naslednica.

Šta je bio Praxis?

Praxis je bio akademski časopis koji je objavljivalo Hrvatsko filozofsko društvo (HFD). Njegovi osnivači su bili: Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki;[5] svi članovi HFD-a i profesori na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Danilo Pejović je napustio urednički odbor 1966. nakon što se priključio hrvatskoj nacionalističkoj frakciji u Savezu komunista, a u godinama koje su usledile redakcija se proširila. Prvi broj *Praxisa* je objavljen 1964, a poslednji 1974.

Oni su u prvom broju objasnili svoja stanovišta i postavili ciljeve. Ovaj broj se fokusirao na koncept prakse/praxisa, kroz koji su elaborirali svoju kritiku jugoslovenskog socijalizma, etatističke dogme, i odsustvo akademske i/ili političke kritike. U uvodnom tekstu, „Zašto Praxis?", izjavljuju kako žele časopis:

„/.../ koji neće biti filozofski u onom smislu u kojem je filozofija samo jedno posebno područje, jedna naučna disciplina, strogo odvojena od svih ostalih i od svakodnevnih problema čovjekovog života. Želimo filozofski časopis u onom smislu u kojem je filozofija misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećeg, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja."[6]

Iza pojma „nepoštedne kritike" nalazila se ideja da niko nema pravo na monopolizaciju kritike i misli. Ili, drugim rečima, da bi trebala da postoji sloboda i otvorenost ka kritici socijalističkog razvoja, ili njegovog odsustva, u Jugoslaviji. Za njih, prvenstveno je zadatak marksista bio da kritički raspravljaju o problemima svoje zemlje, sa naglaskom na socijalistički internacionalizam, i snažno odbacivanje svake vrste nacionalizma. U tom smislu, izjavili su:

„problemi Hrvatske ne mogu se danas raspravljati odvojeno od problema Jugoslavije, a problemi suvremene Jugoslavije ne mogu se izolirati od velikih pitanja suvremenog svijeta. Ni socijalizam ni marksizam nije nešto usko nacionalno, pa marksizam ne može biti marksizam, ni socijalizam – socijalizam, ako se zatvara u uske nacionalne okvire."[7]

Izjavili su kako nisu zainteresovani za „očuvanje istine" i „konzerviranje Marksa", već za širu diskusiju koja bi omogućila i nemarksistima da učestvuju.

Odmah u uvodnom tekstu, „Zašto Praxis?", izjavljuju da stanovišta izražena u člancima objavljenim u časopisu pripadaju isključivo autorima, a ne čitavoj redakciji, jer nisu ideološki homogena grupa.

U svojoj knjizi *Praksa/Istina* (1986), Gajo Petrović je napisao kako je misija *Praxisa* bila da oslobodi Marksa „Staljinovog mulja", da otkrije i oživi, i dalje razvija njegovu autentičnu misao. Za njih je koncept praxisa bio središnji koncept Marksove misli, zbog čega je i nazivaju filozofijom prakse. Glavna briga ove filozofije bio je čovek kao biće prakse. Prema Petroviću, kada je govorio o praksi, Marks nije mislio na čovekovu ekonomsku i političku aktivnost, politiku neke 'socijalističke' vlade ili političke partije, već pre:

„Praksa kao specifično ljudski vid postojanja, koji razlikuje čoveka od svih drugih bića. Jer kroz slobodnu stvaralačku aktivnost čovek stvara i oblikuje sebe i svoj ljudski svet, i istorijsku aktivnost koja proističe iz ove sile."*[8]

Dalje, na nekoliko mesta u njihovom uvodnom tekstu Petrović navodi da Praxis vidi Marksovu misao kao „misao revolucije". U skladu sa tim, oni značenje revolucije razumeju na pravi način – revolucija nije samo najviši oblik prakse, već i njena suština.

Korčulanska ljetna škola

Pored časopisa organizovana je i Korčulanska ljetna škola. Ideja za oba, časopis i letnju školu, nastala je na simpozijumu 'Progres i kultura' održanom u Dubrovniku 1963, na kojem su učestvovali zapadni akademici, poput Eriha Froma, Anrija Lefevra, i Lusjena Goldmana. Naredne

5 Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života: Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* (Split: Kultura & Rasvjeta, 2002), 31.
6 „Čemu Praxis?" Praxis 1, 1964, 4.
7 Ibid. 5.
8 Gajo Petrović, *Praksa/Istina* (Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske "Kulturni radnik", 1986), 33. [Za navode obeležene zvezdicom nisu nađeni izvorni tekstovi, već su prevedeni sa engleskog jezika – prim.prev.]

Studenti na Korčulanskoj ljetnoj školi (Korčula, 1968)

godine je objavljen prvi broj *Praxisa* i održana je prva Ljetna škola. Važni doprinosi Ljetnoj školi završavali su u *Praxisu*, a neki će se pojaviti i u njegovom internacionalnom izdanju.

Internacionalni članovi *Praxisovog* uredničkog odbora i stalni učesnici Korčulanske ljetne škole bili su: Kostas Axelos, Alfred J. Ayer, Hans Dieter Bahr, Zygmunt Baumann, Norman Birnbaum, Ernst Bloch, Thomas Bottomore, Umberto Cerroni, Robert S. Cohen, Marvin Farber, Eugen Fink, Erich Fromm, Lucien Goldmann, André Gorz, Jürgen Habermas, Erich Haeintel, Agnes Heller, Leszek Kolakowski, Karel Kosik, Henri Lefebvre, Lucio Lombardo Radice, György Lukacs, Serge Mallet, Herber Marcusce, Stefan Morawski, Enzo Paci, Howard L. Pasons, David Riesman, Ivan Varga, Marx Waroffsky, Kurt Wolff, Georg Henrik von Wright, Aldo Zanardo i Julius Strinka.[9] Naravno, i drugi ljudi su učestvovali u Ljetnoj školi i pisali za časopis; ovo nije zamišljeno kao sveobuhvatni spisak. Luka Bogdanović je u svom radu „Zašto Praxis? Ili: o istorijskom poreklu časopisa Praxis" objasnio da su „*Praxis* i Korčulanska ljetna škola postali mesto susreta, sukoba i razmene između filozofa sa Istoka i Zapada".[10]

Korčulanska ljetna škola je bila osmišljena kao:

1. „Profesionalna obuka ljudi zaposlenih u visokoškolskim i srednjoškolskim ustanovama, različitim institutima i društvenim organizacijama, kao i u žurnalizmu, filozofskim i sociološkim disciplinama;
2. Razmena naučnih iskustava i razmišljanja iz svih oblasti aktivnosti u zemlji; i
3. Razmena razmišljanja i iskustava između stranih i domaćih naučnika u oblasti, i trendova evropske i svetske filozofske i sociološke misli, kako bi svi bili u toku sa bitnim tokovima misli u svetu i svesni najnovije literature u tom polju."*[11]

Dakle, Korčulanska ljetna škola je imala akademski karakter od početka. Ovo se može videti i u temama Ljetne škole:

„1963 – Progres i kultura (Dubrovnik), 1964 – Cilj i perspektive socijalizma, 1965 – Šta je istorija? /.../, 1967 – Stvaralaštvo i Prosvetiteljstvo, 1968 – Marks i revolucija, 1969 – Moć i čovečanstvo, 1970 – Hegel i naše vreme /.../, 1971 – Utopija i stvarnost, 1972 – Sloboda i jednakost, 1973 – Suština i granice građanskog sveta, 1974 – Umetnost u tehnološkom svetu."*[12]

Nakon 1974. „staljinistička birokratija" je zabranila Ljetnu školu.[13] Prema Kangrgi, Gradsko vijeće Korčule je sa 'državnog nivoa' dobilo

9 Kangrga 86.
10 Luka Bogdanić, „Čemu Praxis? Ili o historijskom porijeklu i mjestu Praxisa", u: Aspekti praxisa i refleksije: Uz 50. obljetnicu, ur: Borislav Mikulić i Mislav Žitko. (Zagreb : Filozofski fakultet u Zagrebu, 2015), str. 26.
11 Kangrga 347.
12 Ibid. 349-50.
13 Ibid. 350.

Cijelo uredništvo Praxisa, kraj 1964. godine u Studentskom centru u Zagrebu

naredbu da zabrani Ljetnu školu, i ne dozvoli nikakve dalje aktivnosti tog tipa. Vijeće je ovu odluku prihvatilo, mada je izrazilo zabrinutost – privatnim kanalima, ne javnim – zbog gubitka vansezonskih turista.

1964–1968

Čak i pre nego što je objavljen prvi broj *Praxisa*, pojedinci koji su činili njegovo jezgro predstavljali su 'opoziciju' u Jugoslaviji, a posebno u Socijalističkoj republici Hrvatskoj. Mnogi od njih pisali su za časopis *Pogledi* (1952–1954), koji je uređivao Rudi Supek, i učestvovali u njegovom objavljivanju. Ovaj časopis je objavio nekolicinu zanimljivih i važnih tekstova, poput „Filozofije u SSSR-u od Oktobarske revolucije do 1938." Gaja Petrovića (1952), ili „Problema ideologije" (1953) Milana Kangrge – koji je iscrtao obrise mnogih ideja koje će definisati *Praxis*. Rani zameci *Praxisa* mogu se naći u Bogdanićevom korišćenju Kangrginog citata: „Praxis /.../ nije samo industrija, eksperiment, ekonomija, proizvodnja, već totalitet ljudskog postojanja, totalitet njegovog izraza, njegovo suštinsko određenje."*[14]

14 Bogdanović 31.

Prvi broj *Praxisa* postavio je agendu za ono što će uslediti. Upozorio je na raskorak između proklamovane teorije i postojeće prakse. Tvrdio je da filozofi moraju da se uključe u praksu i kritiku umesto što samo pišu o čisto apstraktnim temama.

Tekstovi objavljeni u drugom broju *Praxisa* su bili napadnuti tokom VIII kongresa SKJ 1964. Konkretno, na meti se našao Miroslav Pečujlić, zajedno sa Gajom Petrovićem, Mihailom Markovićem, Borisom Ziherlom i Maksom Baćom, zbog komentara u diskusiji o ulozi filozofa-komuniste u kritici političara. A kada se, kao i drugde, dogodila 1968, to je stvorilo kritički i radikalni studentski pokret.[15]

Studentski protesti u Beogradu 1968. bili su najveća pobuna protiv vlade u istoriji socijalističke Jugoslavije. Studenti, koji su pokušavali da dođu do gradske skupštine kako bi predali svoje zahteve, 2. juna 1968. sukobili su se sa policijom. U svom dokumentu, „Rešenje studentskih protesta", kao probleme koji se moraju rešavati naveli su „društvenu nejednakost, nezaposlenost, postojanje snažnih birokratskih snaga

15 Videti Fredy Perlman "Birth of a Revolutionary Movement in Yugoslavia" (prevod objavljen u ovom broju Antipolitike).

i lošu situaciju na jugoslovenskim univerzitetima".[16] Njihovi zahtevi bili su „odlučno delovanje protiv bogaćenja na nesocijalistički način, smanjivanje nekvalifikovanog birokratskog kadra i zapošljavanje mladih stručnjaka, demokratizacija svih društvenih i političkih organizacija, naročito Saveza komunista, ravnopravno učestvovanje studenata u univerzitetskim telima, i slobodan pristup univerzitetu."[17]

Događaji u Zagrebu su bili inspirisani događajima u Beogradu. Studenti su počeli da se okupljaju u studentskim domovima 3. juna kako bi izrazili podršku akcijama i zahtevima studenata u Beogradu. Pokret u Zagrebu je kulminirao protestom 5. juna u Studentskom centru. Članovi Saveza, kao i profesori, poput Vanje Sutlića, Gaja Perovića i Milana Kangrge, obratili su se demonstrantima. Studenti su zahtevali da čuju mišljenje poslednje dvojice. U autobiografskoj knjizi *Šverceri vlastitih života* (2002), Kangrga se priseća kako je apelovao na studente da se ponašaju 'civilizovano' i u skladu sa svojim društvenim statusom, jer „mi nismo rulja, mi smo akademici".*[18] Pozivao je studente da ne protestuju napolju, već da ostanu u Studentskom centru i diskutuju. Plašio se da bi ih, ukoliko izađu van, policija pretukla. Izjavio je da su njihovi zahtevi u potpunosti opravdani.

Svetozar Stojanović, beogradski član *Praxisa*, govorio je kako je 1968. *Praxis* morao da odluči da li će živeti u skladu sa svojom teorijom i primeniti je u praksi.[19] Nažalost, većina članova *Praxisa* ostala je nezainteresovana za ta dešavanja. U Zagrebu su samo Petrović, Kangrga i Mladen Čaldarević pokazali izvesno interesovanje, što nije bilo dovoljno, naročito kada se u obzir uzme uloga koju je Petrović odigrao u pacifikovanju studenata u ime Pera Pikera, sekretara gradskog vijeća. Možemo reći da je u Zagrebu *Praxis* bio na istoj strani sa Savezom komunista: protiv buntovnih studenata. Za razliku od njih, *Praxisovi* beogradski saradnici su bili ravnopravni učesnici, i priključili su se samoinicijativno.

Da zaključimo, u vrelini 1968. *Praxis* je odlučio da svoju teoriju pretpostavi političkoj praksi, iako su njihove ideje, kritika i zahtevi bili u skladu sa onima studenata, koji su pokušali da ih sprovedu u praksi. Na stranicama nekoliko narednih brojeva *Praxisa* pokušali su da izbegnu sukob sa vladom analizirajući studentske pokrete i 'Novu levicu' širom sveta, ali ne pominjući šta se dogodilo u Jugoslaviji.[20] To je bio pragmatičan potez. Prema Klasiću, priključivanje studentskom pokretu ili zagovaranje njegovih ideja bi značilo kraj njihovog časopisa. Takođe, te godine je na Korčulanskoj ljetnoj školi došlo do incidenta koji je pokazao jaz između studenata i profesora. Grupa studenata, predvođena Šimom Vranićem, posetila je Korčulansku ljetnu školu i odlučila da ispiše revolucionarne slogane na zidovima korčulanskih kuća. Ovo je razljutilo gradsko vijeće, koje je zapretilo prekidanjem Ljetne škole, što je rezultiralo Praxisovom osudom studenata.

Kritika Jugoslavije

Hrvatski nacionalistički pokret poznat kao 'Hrvatsko proljeće' pojavio se 1971, zahtevajući veću liberalizaciju ekonomskog i političkog sistema. Ovaj pokret zauzima centralno mesto u savremenom hrvatskom nacionalističkom identitetu i mitologiji.

Praxis je od početka zauzeo jak antinacionalistički stav, zbog čega nije pružio podršku 'Hrvatskom proljeću', kao ni bilo kojem drugom nacionalističkom pokretu u Jugoslaviji, niti je podržavao unitarističke/centralističke snage. Ova epizoda je podstakla *Praxis* da produbi svoju kritiku jugoslovenskog društva i socijalizma. U *Praxisu* #3–4, objavljenom 1971, istraživali su ono što su nazvali 'Trenutak jugoslavenskog socijalizma', iznoseći višeslojnu – ekonomsku, političku, kulturnu i filozofsku – kritiku Jugoslavije. Neki od eseja o toj temi su takođe objavljeni u brojevima 5 i 6 te godine, a neki su prevedeni na francuski i engleski, i objavljeni u „internacionalnom izdanju".

Praxis nije imao 'ideološku liniju' oko koje su se svi slagali i koju su zastupali. Autori su

16 Hrvoje Klasić. Jugoslavija i svijet 1968. (Zagreb : Ljevak, 2012), 123.
17 Ibid.
18 Kangrga 142.
19 Klasić 208.

20 Zapravo, Praxis je 1968. najpre objavio dvobroj u kojem su sabrani dokumenti pobune iz te godine, ali nakon što su „dobili po prstima", usledilo je povlačenje i distanciranje od iste.

Herbert Marcuse, Korčula, 1968.

usvajali različita gledišta i stavove prema dnevnim pitanjima i temama. Raznolikost mišljenja i sloboda izražavanja su bile definišuća odlika časopisa. Stoga ćemo istražiti najreprezentativnija i najvažnija stanovišta izneta u 'njihovoj' višeslojnoj analizi i kritici Jugoslavije.

Rudi Supek je pisao kako se samoupravljanje, zajedno sa Pokretom nesvrstanih,[21] pokazalo kao najefikasniji instrument jugoslovenskog socijalizma. Izneo je kritiku etatističkog socijalizma koja je istovremeno minimalistička i maksimalistička. Minimalistička u smislu da ukazuje na 'put socijalizma' u Jugoslaviji, u distanciranju od negativnih aspekata socijalizma u drugim zemljama; i pluralističkog pristupa marksističkoj analizi političkih i društvenih pitanja. Maksimalistička kritika usredsredila se na tvrdnju da je etatizam ukorenjen u Marksovoj teoriji odumiranja države i njegovoj teoriji otuđenja, koja je u stvarnosti radničko samoupravljanje. Da princip samoupravljanja nije pogrešan sam po sebi, već da je ono što je pogrešno jeste činjenica da nije dovoljno razvijen i integrisan u širi društveni sistem. Nije marksistički, prema njemu, već demokratsko-liberalan ili prudonistički.

Prema njemu, radničko samoupravljanje je postalo „tema dana" u pokretu, među levim intelektualnim krugovima i među 'progresivnom' liberalnom buržoazijom zbog sledećeg: a) razvoj moderne sociologije i socijalne psihologije doveo je do otkrivanja „ljudskog faktora" u proizvodnji, i iz toga sledeći, bez marksizma došlo se do zaključka da bi radnici trebalo da učestvuju u procesu donošenja odluka na nivou preduzeća; b) sindikati su kroz kolektivne ugovore dobili pravo da učestvuju u procesima donošenja odluka u svojim preduzećima; c) stvaranje „intelektualnog proletarijata" kroz rast trećeg sektora, „preduzetni sindikalizam" i samoupravljanje su postali sredstvo demokratizacije i „normalizacije" ekonomskog upravljanja; d) postojanje potrebe za alternativom državnom socijalizmu; e) visokorazvijene zemlje sa snažnom tradicijom etatizma i centralizacije moraju da nađu 'put u socijalizam' putem participatorne i direktne demokratije; f) ideja radničkog samoupravljanja je preteća i ofanzivna sila u razvijenim zemljama, koja zove na akciju umesto da čeka da oslobođenje dođe iz Drugog i Trećeg sveta, i; g) marksistička ili socijalistička inteligencija je brzo postala svesna snage samoupravljanja.*[22]

Kontradiktornosti jugoslovenskog samoupravljanja, prema Supeku, bile su: a) to što je pojedinim samoupravnim organizacijama dozvoljena puna autonomija, što je u tržišnoj ekonomiji dovelo do nejednakosti u prihodima i drugih nejednakosti; b) potpuna sloboda tržišnih robno-novčanih odnosa (postojala je ideologija „socijalističkih robno-novčanih odnosa" i „socijalističkog tržišta"); c) preovladavanje duha buržoaskog liberalizma – individualističko i „atomističko" razumevanje društvene organizacije; d) to što je ta vrsta političke demokratije oblikovala ekonomski život Jugoslavije. Jugoslavija je kombinovala horizontalno samoupravljanje u ekonomskoj sferi sa vertikalnim etatističkim strukturama moći, zbog čega je sistem samoupraljanja zavisio od autoriteta države.

Sa druge strane, Ljubomir Tadić je naglašavao ambivalentnost radničkog pokreta i revolucionarne socijalističke teorije prema državi, smatrajući da je duboko ukorenjena u marksizam. Istakao je kako, za razliku od marksizma,

21 Pokret nesvrstanih je naziv za grupu država koje su se usprotivile blokovskoj podeli sveta tokom Hladnog rata. Pokret je oformljen 1961. u Beogradu, i Jugoslavija je imala vodeću ulogu u njegovom stvaranju i politici.

22 Rudi Supek. "Protuvurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma"; Praxis 3-4 (1971): 350.

Herbert Marcuse, Korčula, 1968.

anarhizam ima jasan antietatistički stav od početka.

Prema njemu, problemi Jugoslavije bili su: a) unutrašnja organizacija društva i države, tj. odnos između centralizacije i decentralizacije, i b) klasično pitanje oblika države. Baveći se potonjom tačkom, koristio se delima Pjera-Žozefa Prudona i Aristotela. Tadićev odgovor na ovo bio je federalizam, sa njegovim načelom slobode. U središtu tog načela stajalo je uverenje da za manje kolektive mora biti rezervisano više slobode nego za veće.

Tadić je zaključio da je Prudonova teorija „radničke demokratije" moguća jedino u decentralizovanom društvu. Prudon je razvio ideju mutualizma, tj. ideju pravde shvaćene kao uzajamnosti, razmene, sredine, balansiranja ili ravnoteže.[23] U „radničkoj demokratiji" politika je posledica ekonomije.

Politička posledica mutualizma je federalizam. Politička federacija proizilazi iz industrijskog i zemljoradničkog udruživanja, zbog čega radnici nemaju potrebu za državom i trebalo bi da prihvate načelo konkurencije. U ovoj šemi konkurencija je izraz spontanosti društva, znak njegove dinamičnosti. Ona ne bi trebalo da bude uništena, već izbalansirana. „Moć decentralizacije" počiva na svojini izmenjenoj prema načelu pravde (uzajamnosti), koja se suprotstavlja „državnoj moći monopola i koncentracije" kapitala.[24]

U eseju naslovljenom „Birokratski socijalizam", Gajo Petrović razlikuje tri koncepta socijalizma. Prvi vidi socijalizam kao društveni sistem koji negira kapitalizam. Uvezan sa ovim shvatanjem socijalizma je drugi koncept koji ga vidi kao pokret koji stvara socijalizam. Treći koncept se razlikuje od prethodna dva po tome što predstavlja teoriju koja ispituje mogućnosti napredovanja socijalizma. U tom smislu, on je teoretski dodatak prvog i drugog koncepta. „Birokratski socijalizam" razume samo prvi koncept, a za Petrovića birokrata je „čovjek koji nezavisno od svojih 'subjektivnih' uvjerenja i individualnih svojstava pripada onom društvenom sloju čija je 'objektivna' društvena pozicija određena njegovim odnosom prema 'birou'."[25] Petrović ističe da je birokratsko shvatanje socijalizma sistematizovano Staljinovom „kanonizacijom" socijalizma kao „niže faze komunizma", koji bi trebalo da nastane nakon perioda poznatog kao „diktatura proletarijata". Ova „kanonizacija" nam donosi sledeću 'šemu':

kapitalizam → diktatura proletarijata → niža faza komunizma (socijalizam) → viša faza komunizma (puni komunizam)

Zametak ove 'šeme' je postavljen u Marksovoj *Kritici Gotskog programa*, a kasnije su ga razvijali Lenjin i drugi. Petrović kritikuje ovu teoriju zbog izdvajanja diktature proletarijata kao perioda između kapitalizma i socijalizma:

„Diktatura proletarijata doista je diktatura proletarijata, samo ako ona već predstavlja početnu fazu socijalizma i komunizma. /.../ Ako se diktatura proletarijata shvati kao posebno prijelazni period koji nije ni kapitalizam ni socijalizam, ona se može tumačiti i kao period neograničenog teorora i nasilja."[26]

Šta je suština komunizma? Petrović piše da je prema Marksu, komunizam „stvaranje praktičnog humanizma". Za Petrovića, komunizam je tranziciono društvo između kapitalizma i humanizma. Komunizam je komunistički koliko i humanistički:

„Po Marxu komunizam je 'reintegracija ili

23 Ljubomir Tadić. "Radnička klasa i država"; Praxis 3-4 (1971): 449.
24 Ibid.

25 Gajo Petrović. "Birokratski socijalizam"; Praxis 3-4 (1971): 487.
26 Ibid. 484.

povratak čovjeka u sebe', 'ukidanje čovjekova samootuđenja'. A ukidanje otuđenja znači 'povratak čovjeka iz religije, porodice, države itd. u njegovo ljudsko, tj. društveno postojanje.' Komunizam, dakle, nije samo jedna nova društveno ekonomska formacija, on je ukidanje primata ekonomske sfere i prisvajanje ljudskog života u njegovoj punini."[27]

U svom predstavljanju 'komunizma', on pominje Lasala koji je smatrao da je raspodela na osnovu „rada" „pravedna". To upoređuje sa stanovištima Marksa i Engelsa, koji su smatrali da načelo raspodele na osnovu izvršenog rada pripada buržoaskom društvu, u njegovoj potrazi da nametne univerzalnu meru različitim tipovima izvršenog rada, i tako uprkos formalnoj jednakosti predstavlja narušavanje prava i jednakosti. Štaviše, Petrović je savršeno svestan da će u prvoj fazi socijalističkog razvoja biti nemoguće ukinuti nepravdu koju predstavlja raspodela prema radu, ali veruje da će kasnije uslovi za prevazilaženje uskog buržoaskog prava i ostvarenje načela raspodele u skladu sa potrebama biti ostvareni.

U poređenju sa Tadićem i Petrovićem, koji su teorijski i filozofski kritikovali 'postojeće stanje stvari' u Jugoslaviji, Veljko Cvjetičanin dotakao se konkretnih problema jugoslovenskog socijalizma. Jugoslovenska ekonomija je doživela postepeno usporavanje tokom 1960-ih i 1970-ih, što je dovelo do rasta svih oblika potrošnje i nezaposlenosti (ekonomija je morala da raste 9% na godišnjem nivou kako bi apsorbovala novu radnu snagu). Pritisci koje je ovo stvorilo na ekonomiju doveli su do rizika od sloma, naročito kada se uzme u obzir uloga koju je igrao dug. Kao odgovor na to, prihodi ostvareni od rada su opali, i preko 30% prihoda je obezbeđivano izvan radnog vremena. Sve to je vodilo većem društvenom raslojavanju; vladajuća srednja klasa koja je zauzimala položaje u administraciji društva se nalazila u usponu, dok je radnička klasa bila u opadanju. Situacija je bila još gora za seosko stanovništvo, koje je činilo 45% stanovništva.

Jaz između ekonomskih performansi i društvene stvarnosti izazvao je ideološku krizu. Od trenutka kada je komercijalizacija počela da pušta korenje, za jugoslovenski socijalizam bilo je sve teže i teže da vrši integrativnu ulogu koju je nekada vršio. Posledično urušavanje jugoslovenske socijalističke ideologije i identiteta omogućilo je pojavu nacionalizma u širećoj praznini koja se stvorila.

Praxis je polagao mnogo vere u samoupravljanje kao proces koji bi mogao da razvije socijalizam u Jugoslaviji, kao i u ostatku sveta. Ako se nakratko vratimo *Praxisu* 2, iz 1964, Mihailo Marković je napisao da:

„Istinsko samoupravljanje pretpostavlja postojanje dovoljnog broja racionalnih, socijalizovanih i humanih ličnosti koje shvataju celinu društvenog procesa, koje su svesne relativne povezanosti ličnih, grupnih i opštih interesa i koje se rukovode izvesnim idealima opšteljudskog značaja."[28]

Štaviše, on tvrdi da nerazvijena društva ne poseduju takvu populaciju, zbog čega je potrebna revolucionarna elita koja bi (čak i silom) motivisala mase, kako bi osigurala „progres". Ta ista elita bi trebalo da usmeri pažnju ka ostvarenju samoupravljanja i polako se samoukine. Ovde bi trebalo pomenuti da je i Svetozar Stojanović imao koncept 'etatističke klase', u smislu vladajuće klase koja se suprotstavlja radničkoj klasi.[29] Ipak, u slučaju Jugoslavije, Stojanović nije imao problem da prizna kako „nema stvarnog dokaza da je kod nas započeo istorijski proces odumiranja države i prevazilaženja politike kao otuđene društvene moći kojom dominira profesionalna grupa",[30] i nastavlja, „zaista je naivno verovati da će država odumreti dok vlada Partija".*[31] Politička kriza 1960-ih i 1970-ih bila je ukorenjena u nemogućnosti radikalne „destaljinizacije".

Praxis je takođe objavio kritiku ovog broja časopisa napisanu od strane Stipe Šuvara, viđenog hrvatskog političara, koja se pojavila u *Praxisu* 5 (1971). Šuvar je napisao da reforma Saveza komunista ne bi urodila plodom ako samoupravljanje ne funkcioniše kao proizvodni odnos.[32] Prema njemu, samoupravljanje je osvojilo umove, ali nije uspelo kao proizvodni odnos. Naravno, to je bila posledica ograničenosti samoupravljanja: nerazvijene materijalne baze, manjka samoupravnih struktura za radnike u proizvodnji i druge, neuspeha da se integrišu samoupravne ekonomske jedinice, tendencije ka vladavini elite umesto vladavini masa, i raskoraka između samoupravljanja u radnim organizacijama i u političkom sistemu:*[33]

„U našoj zemlji radnička klasa još uvek nema ekonomsku moć, ta moć pripada onim društvenim silama i društvenim slojevima, koji su – svojim načinom života, položajem u društvenoj podeli rada, udelom u podeli društvenog bogatstva – ne samo odvojeni od te klase, već joj često i objektivno suprotstavljeni."[34]

Bilo je potrebno samo da Jugoslavija snažnije pogura samoupravljanje, i sistem bi ispravio sve svoje mane.

Savez komunista nije blagonaklono gledao na kritičke brojeve *Praxisa* objavljene 1971, naročito zbog političkih promena koje su se dešavale u pozadini – poput rasta nacionalizma. Nakon dugih filozofskih i političkih debata, medijskih napada i 'razgovora' sa viđenim lokalnim liderima Saveza, *Praxis* je morao da odustane i prestane sa objavljivanjem. Ipak, zadržali su univerzitetske poslove, nisu bili krivično gonjeni, niti zatvarani. Prestali su da objavljuju časopis jer je Savez prestao da ga finansira – što je do tada činjeno iz javnih fondova.

Raspad...svega

Postoji manjak informacija o aktivnostima pojedinih članova *Praxisa* nakon što je prestalo objavljivanje. Znamo da je aprila 1981. *Praxis International* objavljen u Oksfordu. To je uglavnom bilo delo 'beogradske frakcije', koju je podržao jedino Supek. Ostatak Praxisa – sa Kangrgom kao najglasnijim – nije se složio sa objavljivanjem časopisa istog ili sličnog imena, jer je to umanjilo šanse da *Praxis* u dogledno vreme ponovo bude objavljivan u Jugoslaviji.

'Jezgro ekipe' *Praxisa* u Zagrebu se, nakon što je povučena finansijska podrška, uglavnom povuklo u svakodnevnicu i nastavilo sa univerzitetskim poslovima. Neki su nastavili da pišu za druge publikacije, ali ne onako kako su pisali za *Praxis*. Petrović i Supek su umrli 1993. Kangrga je ostao politički aktivan tokom 1990-ih. *Feral Tribune* je 1997. objavio knjigu njegovih eseja i novinskih kolumni naslovljenu *Izvan povijesnog događanja: dokumenti jednog zbivanja*, u kojoj otvoreno kritikuje autoritarni režim tadašnjeg predsednika Franje Tuđmana i njegove Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). *Feral Tribune* je objavio i njegovu autobiografiju *Šverceri sopstvenih života* u kojoj iznosi priču o časopisu *Praxis*, ali i sopstvenu oštru kritiku jugoslovenske i 'postjugoslovenske' (tj. hrvatske i srpske) političke elite, nacionalizma, i svojih bivših kolega i drugova. Naravno, poput svake autobiografije ova knjiga se mora uzeti sa 'zrnom soli', jer se na trenutke pretvara u staračku govoranciju. U knjizi takođe izjavljuje da je bio zagovornik Socijalističke radničke partije (SRP), male stranke okupljene oko jugonostalgije, koju je predvodio Stipe Šuvar. Ipak, važno je naglasiti *Praxisov* avangardni status intelektualne sile koja je promovisala (neo)liberalizam Evropske Unije kao opoziciju hrvatskom nacionalizmu. Ovo naročito važi za drugu generaciju praksisovaca, sa autorima poput Žarka Puhovskog.

Za razliku od Kangrge, koji je ostao snažan kritičar, kako hrvatskog tako i srpskog nacionalizma, srpski članovi *Praxisa* otišli su u drugom pravcu.

Ljuba Tadić je bio jedan od osnivača Demokratske stranke (DS) decembra 1989; njegov sin Boris Tadić bio je predsednik Srbije (2004–2012). Zajedno sa Mićunovićem, drugim osnivačem DS-a, koji je 3. febuara 1990. postavljen je za njenog predsednika, osnovao je i drugu stran-

Jürgen Habermas, Korčula, 1968.

27 Ibid. 485.

28 Mihailo Marković. "Socijalizam i samoupravljanje"; Praxis 2 (1964): 172.

29 Marcel Van der Linden. Western Marxism and the Soviet Union. (Leiden-Boston : Brill, 2007), 202.

30 Stojanović, Svetozar. "Od Postrevolucionarne diktature ka socijalističkoj demokratiji." Praxis 3-4 (1972): 385.

31 Ibid. 386.

32 Stipe Šuvar. "Tri riječi o 'Trenutku jugoslavenskog socijalizma'" Praxis 5 (1971): 678.

33 Ibid. 679.

34 Ibid. 680.

ku, Demokratski centar, 1996. godine. Trivo Inđić je bio savetnik Saveznog ministra za obrazovanje i kulturu Savezne republike Jugoslavije[35] (1992–1994), i ambasador SR Jugoslavije u Španiji (2001–2004). Postao je politički savetnik srpskog predsednika Borisa Tadića 2004. Mihailo Marković bio je jedan od autora ozloglašenog Memoranduma SANU,[36] i jedan od glavnih zagovornika srpske nacionalističke politike Slobodana Miloševića. Svetozar Stojanović je služio kao specijalni savetnik bivšeg predsednika SR Jugoslavije, Dobrice Ćosića (1992–1993). Bio je jedan od glavnih kritičara Miloševićeve politike i učestvovao je u zbacivanju njegovog režima 2000. godine. Kasnije ga je predsednik Srbije Vojislav Koštunica postavio u Savet za inostrane poslove u Ministarstvu inostranih poslova Srbije.

Tužan, ali ne toliko neočekivan kraj ove priče.

Ipak, trebalo bi napomenuti da su iz beogradske grupe Praxis-a, Miladin Životić, Zagorka Golubović i Nebojša Popov tokom 90-ih aktivno učestvovali u anti-ratnom i antinacionalističkom pokretu, a Popov je nakon 2000. godine podržavao radničke borbe protiv privatizacije. Sve ovo, doduše, sa levo-liberalnih pozicija.

Završne reči

I, „zašto je Praxis važan“?

Za mene su oni bili zaista važno otkriće tokom intelektualnog ’sazrevanja’, otkriće koje je otvorilo mnoga vrata. Svaki autor je imao jedinstvene diskusije i stil pisanja, ali svi su delili zajedničke karakteristike: intelektualnu ljubopitljivost, otvorenost, poštovanje i sposobnost da se ’slože da se ne slažu’. Pored toga, svi su bili autentični intelektualci koji nisu bili ograničeni na doprinos *Praxisu*, već su objavljivali i u brojnim drugim publikacijama, akademskim i neakademskim, napisali brojne knjige, i prevodili i priređivali najvažnije autore svog vremena. Oni su bili most između Istoka i Zapada, i održali su živim plamen intelektualnog života i diskusije. Plamen koji je odavno ugašen, i na čije mesto su došli mediokriteti. Takođe su izneli sopstvenu, ’levu’, kritiku Jugoslavije, što je neverovano važno.

Ipak, poput svih nas, patili su od raznih kontradiktornosti i problema.

Pre svega, ograničili su se na apstraktnu kritiku i akademsku aktivnost. Uprkos Stojanovićevom pozivu da „primene svoju teoriju u praksi“, *Praxis* se 1968. svrstao uz Savez komunista kako bi obezbedio svoje postojanje, i ovaj strah za sopstvenu egzistenciju ih je udaljio od šireg političkog angažmana. Ovo je delimično bilo posledica toga što su sebe posmatrali kao ’socijalističku inteligenciju’, i nisu videli potencijal za promenu bez takve vrste svog uključivanja – kao ’inteligencije’, kao elite. Zbog čega su pazili da ne ugroze sopstveni društveni položaj.

Pored toga, mada su njihove kritike bile „trn u oku“ mnogim jugoslovenskim političarima i samom Savezu komunista, bili su zaista zastareli i plitki na nivou marksizma-humanizma. Nemam nameru da se ovde upuštam u – uglavnom precenjene i beskorisne – diskusije marksističke akademije, strukturalizma protiv humanizma, ali želim da uporedim radove *Praxisa* sa radovima poznatijih marksista-humanista poput Raje Dunajevskaje i S.L.R. Džejmsa. Dok je *Praxis* kritikovao Jugoslaviju kao ’etatistički i birokratski socijalizam’, sledeći teorije koje je razvio Bruno Rici, radovi Raje Dunajevskaje, razvijeni u slično vreme, išli su dublje i utabali put za daleko rigorozniju i marksističkiju kritiku. Ponovo, bitnija od toga kojoj se teorijskoj interpretaciji Sovjetskog Saveza i Jugoslavije priklanjate je činjenica da njihova analiza nije išla daleko kao druge analize tog perioda, i da je ostala verna ekonomskim i političkim koordinatama radničkog samoupravljanja koje su razvili Edvard Kardelj i Boris Kidrič nakon ’razlaza Tito–Staljin’. Naravno, *Praxis* je bio svestan radova Dunajevskaje i Džejmsa, sa kojima su bili u prepisci i razmenjivali knjige, a Dunajevskaja je i pisala za *Praxis*. Štaviše, ona je sa Markovićem čak razvila neku vrstu prijateljstva, koje se okončalo

35 Savezna republika Jugoslavija je ime koje su Srbija i Crna Gora koristile posle raspada socijalističke Jugoslavije. Država je kasnije preimenovana u Srbija i Crna Gora.

36 Memorandum Srpske akademija nauka i umetnosti je nacrt dokumenta koji je napisao šesnaestočlani komitet SANU između 1985. i 1986. Dokument protestuje protiv decentralizacije koja je vodila dezintegraciji Jugoslavije i diskriminaciji Srba u novom jugoslovenskom ustavu. U Memorandumu se takođe tvrdi da je razvoj Srbije potkopavan od strane drugih delova Jugoslavije. Ovaj dokument je denunciran zbog svog nacionalizma, i mnogi autori i istraživači ga vide kao ključni trenutak u raspadu Jugoslavije.

Korčula 1968.

njegovim nacionalističkim zaokretom.

Njihova teorijski ograničena i plitka kritika Jugoslavije, koja je zagovarala slična rešenja sa različitih stanovišta, bila je objavljivana u *Praxisu*. Ovo je uključivalo poziv na višepartijski sistem i političku liberalizaciju, kao i produbljivanje radničke vlasti unutar sistema samoupravljanja. Ipak, nikada nisu dovodili u pitanje prirodu samoupravljanja, niti prirodu jugoslovenske ekonomije koju su karakterisali tržišni odnosi i razmena vrednosti.

Njihovi pozivi na višestranački sistem bili su proizvod njihovih ograničenja, tj. toga što su bili ’socijalistički intelektualci’. Bili su univerzitetski profesori, i većina je imala duboku i dugotrajnu zainteresovanost za nemački klasični idealizam. Ova fascinacija filozofima poput Hegela dovela ih je u marksističko-humanistički tabor, ali takođe pomaže da se objasne njihova teorijska ograničenja, mere koje su zagovarali, kao i naglasak koji su stavljali na pojedinca umesto na društvenu klasu. Ili, Stojanovićevim rečima: „U žiži marksističkog humanizma leži ne čovek uopšte (realistička i kolektivistička deformacija marksizma) nego pojedinac /.../.“[37]

Ova ograničenja su oblikovala njihove političke živote tokom turbulentnih 1990-ih. Kako su bili protivnici nacionalizma, većina se pridružila (neo)liberalnom taboru, neki su ostali verni levici u vidu modernizovane zapadnoevropske socijaldemokratije, dok su neki prigrlili nacionalizam svojih novih država iz straha od ’nacionalizma drugih’. Ishod koji je neverovatno tragičan kada se uzme u obzir da su bili levi intelektualci u ’socijalističkoj’ zemlji koji su težili da se uhvate u koštac sa aktuelnim pitanjima. Oni obezbeđuju važan uvid u intelektualne i političke diskusije svog doba.

Praxis je bio pokušaj ’nepoštedne kritike’, kritike koja je uništena sopstvenim ograničenjima.

37 Svetozar Stojanović, „Sloboda i demokratija u socijalizmu“, Praxis 2 (1964), str. 204.

Kako (ne) kritizirati

Demistificiranje antiimperijalističkog naratiza o raspadu Jugoslavije

Our baba doesn't say fairy tales – Atena

"Facilis descensus Averni: Noctes atque dies patet atri ianua Ditis; Same revocation gradius superasque escape ad auras, Hoc opus, hic lab or est"

Tekst koji slijedi predstavlja pokušaj promišljanja događaja vezanih uz raspad Jugoslavije. Cilj i sadržaj vezani su uz probleme za koje primjećujemo da opterećuju javnu sferu grčkog pokreta. Namjera nije da se izloži nekakva "istina". Ona je kamen spoticanja od kojeg se odavno odustalo. Namjera je radije iznijeti specifičnu verziju nečega za što smatramo da predstavlja ulog u oblikovanje primjera i problema, koji bi nam u ovom trenutku mogli biti od koristi. Kada tvrdimo da imamo za cilj biti od koristi u sadašnjici, govorimo o ulogu u komunizam kao teorijskom istraživanju i praktičnom procesu, koji teži potpunom ukidanju vrijednosti kao društvenog odnosa,[1] njegovu homogenizirajuću i disciplinirajuću funkciju, te ukidanju kapitalističke države. Također, iz iste perspektive i s istim ciljem, postavljaju se i pitanja historiografije, povijesti i logike. Koncept povijesti direktno je vezan uz značenje i formu subjekta koji tu povijest čita, te zauzvrat, s društvenim silama koje oblikuju sam subjekt: sile kapitalističkog društva i njegovih kontradikcija.

Povijest je retrogradni fenomen. Povijesni događaji su nesuvisli odjek prošlih događaja koje sadašnji subjekt retrospektivno interpretira. Narativ je oblikovan kao priča za djecu, proizveden kao entitet unutar simboličkog polja sadašnjice koji gleda unatrag i pridaje značenje odjecima iz prošlosti. Povijesni materijal je po sebi kaotičan, nedostaje mu koherentnosti. Ako je termin "rizomatike" Deleuzea i Gauttaria ikada koristan, onda je to upravo ovdje. Povijest se ponovo rađa. Logička putanja tisuće logičkih putova različitosti i sličnosti povijesnih događaja, odabrana je na temelju logike formirane u sadašnjem trenutku. Povijest je uvijek narativ koji završava u svojem vrhuncu - u sadašnjici. Ali on tu ne staje, već naprotiv, započinje. Povijest je paradoksalno brdo koje započinje na svojem vrhu i širi se prema svojoj bazi. Ono što povijest odabire čitati iz sveukupnog povijesnog materijala, više govori o povijesnom procesu, nego o priči o istom. Povijest nije tek priča o klasnoj borbi. Pisanje povijesti jest sama klasna borba.

1 Koncept vrijednosti se koristi u jednom znatno drugačijem smislu od općenitog ahistorijskog antropološkog koncepta vrijednosti. Vrijednost se tu odnosi na jednu specifičnu socijalnu relaciju koja se ozbiljuje kada je sve unutar društva posredovano novčanim odnosima. Novčani odnosi nemaju isključivu funkciju medijacije, već radije kreiraju specifičnu "automatiziranu" dinamiku koja dominira društvom u cjelini, mada su različite grupe njome zahvaćene na različite načine. Porijeklo naše kritike je marksističko, a njezin je predmet ne samo klasa, već i novčani odnosi per se.

1. Povratak na marksizam klasne borbe

Gotovo čitava bibliografija, a posebice članci, pripisuju raspad Jugoslavije nacionalnim tenzijama ili vanjskim intervencijama. Naravno, zahvaljujući čudnovatoj prirodi „istine", svaka od ovih analiza sadrži djelić istine. Istina je da su se zbile vanjske intervencije – kako NATO-a i Rusije, tako i unutrašnje nacionalne tenzije. Ipak, ove analize zanemaruju dugotrajni put koji je vodio Jugoslaviju prema njenom raspadu, tj. njezine unutarnje kontradikcije u organizaciji i proizvodnji, te njihove konačne ishode. Ovdje pod pojmom "proizvodnje" ne mislimo tek na ekonomsku dimenziju, već i na reprodukciju državnog kapitalizma, te u njemu prisutne klasne borbe. Dakle, većina analiza koja se temelje na pretpostavci o nacionalizmu i vanjskim intervencijama, previđa dugi tijek Jugoslavije prema svojem rasapu, kao i dominantnu ulogu klasne borbe u evoluciji svake društvene formacije. One, primjerice, ne uspijevaju objasniti zašto su nacionalne tenzije do 1971. bile odista minimalne. Ako su jugoslavenski ratovi uistinu bili ratovi nacionalnog utemeljenja i nacionalnih konflikata, treba odgovoriti na pitanje što je to što konstituira i dezintegrira nacionalnu zajednicu, pošto je to razlog zašto su se ti narativi iznova javljali. Što to znači "htjeti" nacionalnu državu?

A. Opći trendovi jugoslavenske ekonomije

Jugoslavija je paradoksalni slučaj kojeg sačinjava mnoštvo faktora. Jedna od stvari koju se, primjerice, obično zanemaruje jest pitanje povećanja vanjskog duga od 1970ih. Element koji iznova izostaje iz analize jugoslavenskog slučaja jest kontradiktorni tijek klasne borbe. Razlog tome je što se u Jugoslaviji, kao socijalističkoj zemlji[2], smatralo kako je radnička klasa već emancipirana, te da je država načelno i bezrezervno "slobodna". *Zaboravlja se, dakle, kako klasna borba nije sudar dvije sociološki definirane skupine. Ona je, naprotiv, perzistentna karakteristika novčanog odnosa koja istovremeno daje pristup društvenom proizvodu, a istovremeno je i prepreka pristupu tom istom društvenom proizvodu.* Klasna borba se dakle pojavljuje kao kontradikcija samog novca. Posljedično, reprodukcija kapitalističkih odnosa također je dio klasne borbe utoliko što borba nastoji razdvojiti pristup društvenom produktu od rada i novca. Osmosatno radno vrijeme, fiksne plaće neovisne o uspješnosti poslovanja, jesu rezultat borbe temeljene na toj logici. Ono što želimo reći jest da se klasna borba ne kreće samo odozdo – već, naprotiv, kreće se dijalektički iz oba smjera. To bi značilo da su kapitalističke i novčane relacije, relacije eksploatacije koje potrebuju koherenciju. Kapitalistički odnosi su odnosi klasne borbe *par exelance*. Klasna borba nije samo na ulici u trenucima prosvjeda, već i ujutro kad se budimo za odlazak na posao, kad ostajemo bez novca, ili kad trebamo otići na posao kako bi zadobili pristup društvenom proizvodu. Stoga, klasna borba nije nešto *a priori* dobro; ona je sredstvo kojim se reproduciraju kapitalistički odnosi.

Zbog notornog su "samoupravljanja" u Ju-

2 Držimo se analize Moishea Postonea iz „Vrijeme, rad i društvena dominacija". Postone upućuje na to kako su socijalističke države itekako imale tržišnu ekonomiju, iako su takvoj ekonomiji nedostajali neki od tržišnih mehanizama. One su, u biti, bile specifične kapitalističke države, podložne odnosima i dinamikama „vrijednosti", ali bez „automatskih" tržišnih mehanizama prisutnih u Zapadnom svijetu.

goslaviji od 1965. radnici uspjeli skratiti radno vrijeme, uspjeli su izbjeći znatna ulaganja u produktivnost, a povećati ulaganja u sebe same. Već od 1965. su se plaće utrostručile. Godine 1968. prosječna je plaća u dolaru iznosila 88 USD, a do 1979. je već dosegla 318 USD. Plaće su rasle brže od radne produktivnosti, potrošnja usluga i proizvoda također je rasla, dok je istovremeno jugoslavenski proizvod gubio konkurentnost na međunarodnom tržištu. Negativna bilanca uvoza i izvoza u 1970ima postojano je rasla. Od 660 milijuna USD 1969. godine, do 7.2 milijardi USD 1979. godine. Ta je situacija, u kombinaciji s tipičnom jugoslavenskom dinamikom radničke klase, stvorila lančanu reakciju: vanjski je dug naglo rastao, a time i inflacija, te, posljedično, i pritisak radnika na samoupravne tvrtke za povećanjem plaća radi balansiranja posljedica inflacije. Tako je vanjski dug postojano rastao s 0.5 milijarde USD godine 1970. do 15 milijardi USD 1981. godine. Njegov je tijek bio stabilan do 1989. godine. U isto su vrijeme plaće ostale na stabilnih 5% iznad godišnjeg rasta inflacije. Također, povećanje agro-ekonomske produktivnosti diljem svijeta dovelo je Jugoslaviju, među ostalom, do uvođenja konkurentnijih i jeftinijih agrikulturnih proizvoda, što je uzrokovalo masovnu nezaposlenost u ruralnim područjima. Opća globalna ekonomska klima – postepeno odumiranje svjetske "vrijednosti ukupne proizvodnje", te naftna kriza, dovela je jugoslavensku ekonomiju do nepovratnog potonuća. Mladi su poljoprivrednici bili pod velikim pritiskom da nađu posao, plaće su smanjene. Međutim, klasna je borba – moć radnika u tvornicama i institucijama općenito – ipak održala plaće na relativno stabilnim razinama. Nezaposlenost se kretala od 5.5% godine 1961. do 14% 1979. godine. Direktna je posljedica bila da je, kako je inflacija rasla, vanjski dug oštro rastao. Pošto je Jugoslavija teško ovisila o uvozu dobara i goriva uvezenih u njezinu čvrstu valutu, proces "prosječnog profita" slomio je njezinu ekonomiju. Jugoslavenska je vlada 1978. pokušala zaustaviti taj tijek ponovnim pokretanje centraliziranog ekonomskog planiranja. Ipak, ponovo uvođenje takvih mjera nije dovelo do znatnijih promjena. Razlog leži u činjenici da je ono što je utjecalo na tijek ekonomije bila kombinacija klasne borbe i tehnologije proizvodnje, faktora koji su se reflektirali na indekse produktivnosti i na "internacionalnu konkurentnost Jugoslavije", kao i na internacionalnu ekonomsku klimu recesije. Ta je situacija u konačnici dovela do suprotne situacije u 1980ima. Iako su nominalne plaće nastavile rasti, realne su plaće pale na 20-30 USD mjesečno 1989. godine. Upravo zbog inflacijskog trenda dinara, troškovi života su tijekom 1980ih porasli za 74,8%. Inflacija je bila na razini od 203%. Stopa rasta jugoslavenske ekonomije tijekom 1980ih bila je negativna, s kratkim pauzama od 0.5% rasta. Pošto su doveli do slabljenja unutarnjeg tržišta, kombinacija tih faktora i mjera štednje 1980. godine, koje su nastojale spriječiti kolaps ekonomije – prije svega rezovi u zdravstvu – u konačnici će dovesti do pogoršanja problema.

B. Lokalne različitosti

Valja još uočiti i pojedinačne lokalne ekonomske nejednakosti unutar zemlje. Unutar okvira gore navedenih općih trendova, federalne su republike imale različite stope ekonomskog rasta. Ukratko, Slovenija, Hrvatska i Srbija su unutar Jugoslavije bile u privilegiranijoj poziciji, dok su Crna Gora, Bosna i Makedonija bile četiri puta siromašnije od prosjeka. Na Sloveniju i Hrvatsku, s 1/3 od ukupne populacije federacije, otpadalo je oko polovicu ekonomske aktivnosti. Nasuprot tome, Crna Gora, Makedonija i Bosna, koje su imale isti udio populacije, ekonomski su zaostajale, prije svega s ruralnim razvojem. Pošto je svaka federalna ekonomija bila u drugačijoj poziciji u ekonomskoj podjeli rada unutar federacije, pojedinačne su se ekonomije suočavale s različitim problemima. Odviše industrijalizirane Slovenija i Hrvatska imale su preslabu poljoprivrednu proizvodnju, u odnosu na sveukupnu i visokorazvijenu industriju - što za izvoz, što za unutarnje tržište (56% jugoslavenske industrije u totalu). One se, stoga, nisu pretjerano suočavale s problemima pritiska ruralnog stanovništva u gradovima. Nezaposlenost je u Hrvatskoj i Sloveniji bila relativno niska tijekom 80ih, s prosjekom od 5-6%, dok se na ostalim područjima poput Kosova, Crne Gore i Bosne, prije svega ruralna nezaposlenost, povećala na razinu od 25%, a u nekim slučajevima i do 50% (Kosovo). U Srbiji su ti faktori bili više manje u okviru prosjeka. Srbija je također imala veliku industrijsku proizvodnju (oko 34% ukupne proizvodnje) i veliku poljoprivrednu proizvodnju (52,6%). Međutim, tijekom 1980ih bila je u kategoriji demokracija visoke-nezaposlenosti, s 20t +%. Srbija je također trpjela pritisak nezaposlenih susjednih ruralnih zemalja, koji su činili 41% populacije federacije. Općenito govoreći, srpska makroekonomska situacija reflektirala je opće trendove jugoslavenske federacije.

Nacionalistički narativi tijekom 1950ih i sredinom 70ih u Jugoslaviji uglavnom nisu bili prisutni. Ipak, od 1970., kada je započela inflacija, lokalne su vlasti počele smanjivati ekonomsku aktivnost među onim pokrajinama koje su pokušavale, unutar granica koje je nametnuo Beograd, zadržati lokalnu kontrolu nad ekonomijom i relativno autonomnom vanjskom politikom (valja ovdje napomenuti da su u kontekstu decentraliziranog ekonomskog planiranje, lokalne vlasti imale autonomne bankarske sustave od 1965). U nedostatku drugih veza koje održavaju društvenu reprodukciju stabilnih ekonomija, nacionalistički narativi postaju njihov nadomjestak, ali ih u isto vrijeme i vraćaju nazad. Trgovina među republikama pala je na 20% u usporedbi s ukupnom ekonomskom aktivnošću, s time da je postojao jedinstven porezni sustav. Za naglasiti je kako je Srbija svoj problem pokušala riješiti, kako preko povećanja financijskih resursa iz bogatijih zemalja putem oporezivanja, kako preko zatvaranja svojeg poljoprivrednog tržišta.

Kako se kontinuirano nezadovoljstvo akumuliralo u ekonomski najsnažnijim republikama, one će se izdvojiti iz problematične federacije. Iz tog su razloga motivi za rat u Sloveniji i Hrvatskoj bili odvojiti se od federacije, te potom izvršiti etničko čišćenje unutar njih: srpsko je stanovništvo bilo "neprijatelj", te se smatralo se kako će stvarati potencijalne probleme u budućnosti. Nasuprot tome, srpska je motivacija bila održavanje federacije ujedinjenom. Zato su njihove etničke osude bile građene s paralelnim ratom koji je pokušao silom zadržati države unutra federacije. Hrvatsko je etničko čišćenje za cilj imalo dislokacije (vidi masivno preseljenje najmanje 200 000 Srba tijekom hrvatske "operacije Oluja") – očito bez izbjegavanja incidenata sadističkih egzekucija. Svaki je pojedinačni nacionalni umišljaj imao drugačije karakteristike. Tako su, s druge strane, srpski nacionalisti – masakrom u Srebrenici – pokazali svoj duboko nasilni karakter; oni nisu htjeli tek prevladati ili okupirati, već su upravo ciljali na slamanje morala lokalnih pristalica suparničkih nacionalizama. Cilj je bio strah, predaja i rasap (pr. silovanje žena) oponentskog socijalnog tkiva. Slovenci, Hrvati i Bošnjaci vjerovali su da Srbija njih "tlači", dok su Srbi tvrdili kako "svi drugi žele razoriti Jugoslaviju". Jedna iluzija je hranila drugu, i na taj su se način obje ukazivale kao samo-ostvarena proročanstva. Te su priče precizno strukturirale širu ideološku strategiju pojedinačnih dijelova koji su definirali šire djelovanje, ali prije svega ponašanje „na terenu", tj. mržnju pojedinačnog vojnika s obje strane. Pri tumačenju takve mržnje ne može se primijeniti čisto "ekonomističko čitanje". Dapače, dok su kapitalistički odnosi izazvali konflikt i *formirali* nacionalne priče, te su mržnje stekle – kao i uvijek – molekularni karakter. Prošireni

tračevi među subjektima, te svako ubojstvo, linč ili silovanje, generiralo je nove umišljaje koje su naizgled djelovali kao “direktni odgovor” na akciju onog “drugog”. Tada nasilje – unutar granica opće strategije – *zadobiva autonomni karakter*.

C. Klasna borba i povijesna odgovornost

Kriviti klasnu borbu, nasuprot imperijalizmu, za raspad Jugoslavije, vjerojatno je za neke *a prima facie* apsurdno. Ipak, pažljivi će čitatelj uvidjeti da ovdje postoji čitav niz zanemarenih parametara. Prije svega, klasna je borba, istovremeno, i prepreka i način reprodukcije specifičnog kapitalističkog klasnog odnosa eksploatacije. U tom je smislu držanje plaća dovoljno visokim bio dobar način za uzrokovanje krize i dovođenje Jugoslavenskog državnog kapitalizma do točke kolapsa. S druge strane, radnička se klasa, kao klasa, uvijek nalazi unutar društvenog odnosa kapitala i njegove apstraktne dinamike, te je u konačnici određena njime i odnosom nadnice kojim se reproducira. Kad taj odnos dostigne točku rasapa, upravo zbog svojih unutarnjih kontradikcija, radnička klasa kao živuća klasa isporučuje zahteve, ali utoliko što se nalazi unutar odnosa kapitala, ima dva izbora: ili “salto mortale”, tj. rizik kojeg donosi građenja odnosa komunističke reprodukcije, ili, s druge strane, ponovnog povlačenja unutar odnosa-kapitala kao jedinog znanog primjera društvenosti, te redefiniranje parametara u toj poziciji. Tada nastupa *nasilna redefinicija i razrješenje prethodnih kontradikcija*. Radnička klasa u Jugoslaviji nije uspjela izgraditi te nove odnose. Prepreka je u ovom slučaju bila više od obične prepreke: ona je značila potpunu propast.

Međutim, koga da se krivi za društvenu nesposobnost radničke klase da barem eksperimentira s novim formama egzistencije kojim bi mogla prevladati odnos nadnica/novac/roba. Velika je to krivnja samog “socijalističkog režima” kao dugoročne teorijske hegemonije i političke/socijalne paradigme koja je stvorila taj odnos nadnica/novac/roba, koja je smatrala komunizam tek oblikom države, koja je mislila komunističke odnose jedino kao posredovane državnim novcem u okviru države, te ekonomiju kao oblikovanu izravno od strane racionalnih aktera - bilo javnih predstavnika ili radničkih samoupravljanih poduzeća, kojom isti mogu upravljati. Država i novčani parametri definirali su čitav horizont rasprave. Jedina je znana alternativa bio kapitalistički Zapad, kojeg se općenito smatralo lošim. A to je također bila država - autoritarna i “liberalna” u punom kapitalističkom smislu riječi. Nikad nije niti jedan teorijski ili grass root eksperiment postojao kao masovno iskustvo. To je bio teorijski i kognitivni društveni bazen koji je 1991. godine stajao na raspolaganju prosječnom Jugoslavenu za izgradnju priče, kako o tome “što problem jest”, kako i o tome “što je rješenje”. To je bio njegov kognitivni horizont, njegov episteme. Svi njegovi teorijski i društveni primjeri, svi “proto-ideološki elementi” bili su smjesta uronjeni u kapitalistički fetišizam, u neki oblik državnog ili monetarnog odnosa. Transnacionalna socijalistička država pokazala se kao najveća prepreka za silno potrebnu tranziciju prema samom komunizmu. To je činjenica koju je lijeva ideologija, u slučaju čitavog socijalističkog bloka, tek nedavno jedvice probavila. Jugoslavija je još jedan primjer povijesnih i praktičnih dosega socijalističke države-rada unutar granica jedne zemlje, te radničke klase kao klase za koju revolucija znači emancipaciju u vidu njezine totalne reprodukcije. Reprodukcija radničke klase uvijek nužno implicira odnose najamnog rada, a s njima i sve kategorije kapitala. Revolucija nije emancipacija od nečeg postojećeg, već predstavlja samo-dokidanje. To je potpuni prekid s dosadašnjim svijetom.

2. Rezultati reprodukcije kapitala i nacionalne ideologije.

Nacionalna ideologija reproducira kapital indirektno, te ju je stoga uglavnom teško analizirati. U literaturi je odnos između kapitala i ideologije, ili u potpunosti izravan, pa je kao takav smatran linearnim i neposrednim. Odnosno, smatra se da nacija služi interesima “buržoazije” i biva reproducirana “sadržajem” nacionalne ideologije. Ili se, s druge strane, smatra da je nacionalizam potpuno odvojeno stanje uma, različito od “ekonomskih interesa”, te da oni, u najboljem slučaju, imaju ponešto zajedničko. Potrebno je ovdje odgovoriti na dvostruko pitanje: Što su procesi koji formiraju nacionalnu ideologiju, njezine funkcije i njezin sadržaj, te zašto nacionalna ideologija reproducira kapitalističke odnose, čak i kad ne zahvaća klasne interese ili ekonomske pozicije direktno, već je umjesto toga klasno heterogen izraz [3]?

Navedeno pitanje treba biti odgovoreno na temelju dvostruke prirode kapitala u odnosu na rigidnu društvenu reprezentaciju koja čini zajednicu. To su simbolički proto-ideološki elementi (habitus) koji sačinjavaju sva uobičajena izravna iskustva, te koji u sekundarnom procesu nakon normalizacije/organizacije, klasificirajući sistem te zajednice, konstituiraju kulturu.

Odnos kapitala ne bi trebalo sagledavati samo u “ekonomskim terminima”. Taj je odnos poseban zbog svojeg dvostrukog karaktera. S jedne su mu strane svojstvene opipljive pojave, kao što su novac, roba, radna snaga, investicijski kapital itd. No s druge strane, tu su i apstraktne karakteristike, odnosno činjenica da je odnos kapitala upravljan od strane šire dinamike kontradikcija, koje operiraju na makro razini koja daleko nadilazi kontrolu, životni vijek i percepciju individua [4]. Dakle, opća kontradikcija i problemi uzrokovani dinamikom kapitala su specifični problemi koji zahtijevaju hitno rješenje – siromaštvo, ekonomska nestabilnost, nezaposlenost itd. Nasuprot tome, uzroke tih problema može se shvatiti samo na jednoj apstraktnoj teorijskoj razini vremena-prostora. Čak je i njihova praktična kontrola nemoguća. Kapital je dakle odnos koji nas suočava s rezultatima svoje aktivnosti, bez da je ikad u stanju da utječe na svoje uzroke. Ta slabost ne leži samo u dvije dimenzije samog odnosa kapitala, već isto tako i u činjenici da je sam odnos proizveden od strane svojih sudionika. Odnosno, ne postoji stajalište koje je iz njega izmješteno, a koje bi funkcioniralo kao izvanjska točka gledišta.

S druge strane, kapital je proizvodna snaga zajednice. Trgovci i vlasnici novca suočavaju se s mrežom razmjene koja bi trebala biti “pravedna”[3]. Unutar te zajednice, razni se elementi konsolidiraju i homogeniziraju putem podjele rada, ali također i putem općenitije proizvodnje oblika socijalnosti koje se proizvode „izvan odnosa rada“, ali i dalje u okviru zajednice kapitala. To su obilježja i iskustva “svakodnevnog života” (habitus / proto-ideološki elementi) - situacije koje su naizgled očevidne i samo-razumljive. Njih orkestrira prihvaćena kapitalistička cirkulacija, a smatra ih se “značajkama zajednice” – to su jezik, religija, navike. Mogli bi reći da se te značajke predstavljaju poželjnim, odnosno, “dobrima” iz perspektive naših, familijarnih, “razumljivih vrijednosti” [5]. Te značajke bivaju konsolidirane na čitav niz načina: putem njihovog opetovanog potvrđivanja, putem društvene podjele rada, pu-

3 Odnosi kapitala su pravedni samo formalno, te sve dok “ekonomija” “dobro” funkcionira. Kad se kapitalistička utrka ili eksploatacijski karakter rada dovedu na vidjelo, čak i na neplaniran način, obično se u javnoj raspravi javljaju etičke primjedbe kapitalizmu. Razlog zbog kojeg takve primjedbe obično imaju etički, dakle neučinkovit, ili čak reakcionarni karakter, nije predmet ovog teksta.

tem države i njezinih ideoloških mehanizama, te također intelektualcima i "opinion makerima" koji predstavljaju buržoaziju jednog društva. Ti mehanizmi organiziraju i re-kodiraju iskustva *svakodnevnog života* u strukturirane ideologije, u ovom slučaju, nacionalne ideologije. [6]

U Jugoslaviji je došlo do procesa propadanja kolektivnog identiteta, te posljedično do njegove zamjene uskim pojedinačnim identitetima. Sve dok nije bilo problema u reprodukciji kapitala, i sve dok te dinamike nisu dovele subjekte u konflikt, pojedinačne su kulture preživljavale i doživjele procvat unutar federacije. Sve do sredine 70ih, nacionalistički događaji bili su beznačajni, te je kolektivni identitet – jugoslavenski - bio oblikovan i dominirao kao ideologizirani habitus nad nacionalnim identitetima.[4] Ali taj je habitus, koji je bio mišljen i formiran da odgovara okviru posebnog oblika političke i ekonomske organizacije, bio napušten od strane subjekata, jednom kada je ispalo da ne funkcionira i ne odgovara nastajućim proturječnostima, *u svijetlu kontradikcija nastalih unutar federacije tijekom 70ih. Tako je društveni subjekt, kao osjećaj vlastite stabilnosti, u propadajućem svijetu, bio sastavljen u uskim nacionalnim okvirima. Ipak, takva ga je reorganizacija radikalno promijenila. Transformirala ga je – i retrospektivno ga, također, re-interpretirala kroz povijest na razini nacionalne povijesti.*

Dakle, ono što mi ovdje tvrdimo jest da su individualne komponente nacionalne ideologije proizvedene kretanjem kapitala i formacijom homogene zajednice, ali su *transformirane u nacionalne ideologije* za sebe u trenutku kad se *od njih očekivalo da zamijene i interpretiraju* fetišistički karakter društvenih kapitalističkih sukoba. Dakle, odnos kapitala se reproducira kroz nacionalnu ideologiju, *kroz odsustvo direktnih obilježja logike tog odnosa na nacionalnoj ideologiji. Ideologija je dakle kontinuirano oblikovana i podržavana od različitih oblika manifestacija kapitalističkih socijalizacija i podjele rada, koji su interpretirani post factum (Nachträglichkeit) u okvirima naročite artikulacije oko "centralnog značenja"* [7]. Neki su osnovni elementi poput "očigledne" organizacijske koherencije individualnih državnih formacija, postali nove osnovice. Njih su rasuti habitusi organizirali u jednu utemeljujuću izmišljotinu - nacionalnu ideologiju. Vidimo da su te osnovice već mistificirale dijelove kapitalističkog fetišizma, prikrivajući uzroke kapitalističke dinamike, a pritom bivajući njegovim derivatima. Dakle, diskurs koji je izgrađen bio je "ako postoji "individualna odgovornost" onda je netko kriv za stvari koje krenu po zlu - netko kontrolira 'sistem'- mi ćemo ga naći - *mi ćemo ga također eliminirati*. Mi ćemo preuzeti našu vlastitu moć i ekonomske odnose." Ovdje utemeljujuća nacionalna fantazija poprima svoju vlastitu dinamiku, relativno autonomnu od uvjeta iz kojih je proizašla, te ima realni utjecaj na materijalne odnose. *Ona je po sebi materijalni odnos* [8]. Nacionalna ideologija nije jezik ili religija, već specifična artikulacija tih karakteristika u određenom simboličkom sustavu koji proizlazi iz specifičnih *društvenih događaja / društvenih veza.*

Oni daju poticaj za eliminiranje bijesa i frustracije, žeđi za ispunjenjem želje usmjerene protiv neprijatelja koji se pokazao kao prepreka, bili to Bošnjaci, Hrvati, Srbi. Zamagljena kapitalistička dinamika koja gura prema konfliktu, proizvodi sljedeću shematski prikazanu sekvencu:

→ formacija heteronomnih i nejednakih grupa → homogenizacija različitih osobitosti unutar grupa te, u isto vrijeme, definicija / identifikacija tih osobitosti u heterogenom odnosu s osobitostima "Drugog" → *nacionalizam, rasizam i normalizacija razlike kao ideološke interpretacije i, istovremeno, kao rješenja problema Konflikta* → nacionalizam i rasizam neizbježno oblikuju svaku zajednicu i u suprotstavljenoj zajednici, tako da nacionalne i rasističke izmišljotine postaju strategije sa stvarnim povijesnim rezultatima; one su, kao što smo rekle, samoostvarujuća proročanstva, jer sile protivnike da djeluju antagonistički.

4 Za jugoslavenski se identitet može reći da je samo jedan od oblika nacionalizma. U određenom je trenutku to bila istina utoliko što je romantizaciju jugoslavenske prošlosti, kojoj bi nedostajale nacionalne karakteristike, trebalo izbjegavati (što često vidimo na hipsterskim internetskim portalima). Ali s druge bi strane bilo potrebno učiniti pažljivo razlikovanje, ne radi opravdavanja jugoslavenske države, nego radi ispravnog analiziranja njegovih problematičnih aspekata: nacionalne ideologije općenito tendiraju potpuno homogenizirati svoj unutarnji prostor. To nije bio slučaj s Jugoslavijom. Baš suprotno - lokalne kulture sa specifičnim nacionalnim narativima su procvjetale. Tako dolazimo do centralne kontradikcije i slabe točke jugoslavenskog, ali također i sovjetskog projekta: s jedne strane to nisu bile nacionalne države, a s druge su strane one podržavale lokalne nacionalne narative, s tipičnom buržujskom osnovom – nacija kao ahistorijski kulturni entitet. Problem je bio u tome što jugoslavenska država, čudom prilika, nije bila niti antinacionalna, niti nacionalna - na sličan način kao što socijalističke države nisu bile tipične kapitalističke države, ali također niti nekapitalističke. Ta kontradiktorna struktura zasigurno je doprinijela, u konačnici, propasti cijelog projekta.

3. Mržnja prema Bošnjacima.

Mržnja Srba prema bošnjačkoj populaciji ne može se jednostavno atribuirati sociološkim kategorijama poput "religijskih" ili "ekonomskih razlika". Te kategorije, ili ne nude dostatno objašnjenje, ili pak koriste posljedice procesa kao oruđe za interpretiranje procesa samog.

Bošnjačka je populacija bila najveća žrtva jugoslavenskih ratova. Mržnja usmjerena protiv nje može se objasniti, kao što smo ranije pokazali, relativnom autonomijom, te osobitim materijalnim posljedicama i dinamikom koju habitus poprima - izravno iskustvo bivanja postrojenim u organiziranu nacionalnu ideologiju. Tada se njegova dinamika samoreproducira na eksponencijalan način. Temelji se na sebi samoj. Glavni umišljaj srpskog nacionalizma bio je da opozicijski nacionalizmi žele uništiti Jugoslaviju, koja je bila isprepletena srpskim nacionalnim interesima. Srpski je nacionalizam htio – pod svojim nadzorom - zadržati Jugoslaviju ujedinjenom. Ta težnja, inicijalno oblikovana povijesnim i ekonomskim faktorima, uskoro je zadobila svoju vlastitu dinamiku tijekom rata. 'Drugi' je postao *personifikacija prepreke* zadovoljstvu, ispunjenju priželjkivane vizije srpskog nacionalizma. Ta je vizija, međutim, bila *oblikovana* tek kao žudnja [9] upravo zbog nemogućnosti ispunjenja uzroka početnog zaostatka, a što je rezultat dinamike kapitala. Taj je zaostatak *prije svega predstavljala ekonomska kriza, a zatim rat,* koji je postao centralni motiv oko kojeg se realnost oblikovala. U tom je kontekstu, frustracija razinom društvenog blagostanja i nestabilnošću, te odgovornošću za rat, stvorila glad za 'obnavljanjem' društvenog ekvilibrija i prosperiteta, tj. obnovom zadovoljstva državom i ekonomijom u novom nacionalnom kontekstu. Jednostavno rečeno: netko nam krade tu budućnosti - s tim nekim "Drugim" se sad trebamo obračunati. Način obračuna ovisi o materijalnom habitusu, te historijskom spremniku znanja, koji su se silovito reorganizirali u novu

fantaziju nacionalne ideologije.

Slika Bosne kakvu je vidio prosječni srpski nacionalist tog vremena, bila je malo drugačija od onog kako se percipiralo Hrvatsku. Ipak, ta je razlika u konačnici bila od znakovite važnosti. Hrvatska je, u očima Srba, bila neprijatelji, ali je kao takva bila "drugi" s malim početnim slovom. Hrvatska je možda htjela slomiti Jugoslaviju i postati nacionalnim neprijateljem, ali je pritom bila "ravnopravni", prihvatljivi neprijatelj. Ona je otprije smatrana odvojenom nacijom, sa svojom vlastitom poviješću i tradicijom, te je stoga u okviru širih nacionalnih narativa imala "mjesto u povijesti i pravo na postojanje." Hrvat je bio neprijatelj, ali nije bio vrijedan istrebljenja. "On je bio dostojni neprijatelj - onaj 'drugi', ali poput nas."

Nasuprot tome, u srpskim narativima koji su se širili Jugoslavijom, Bošnjaci nisu nikad imali status autonomnog subjekta, iako isprva nisu bili percipirani kao neprijatelji. Rašireno je mišljenje bilo da su oni "muslimanski Srbi" inferiornog zanemarivog statusa. Međutim, kad je dinamika kapitala u uvjetima oskudice dovela do krvoločnih žudnji i društvenih fantazija, Bošnjaci su postali *više od neprijatelja*. Oni su postali nepojmljivi neprijatelj, spreman na sve, izdajnik - misteriozni 'drugi' o kojem "mi" ne znamo puno, ali on zna o nama, jer je jednom bio poput "nas". Bošnjaci su postali "misterij": srpski nacionalisti su si umišljali kako oni žele uništiti Jugoslaviju, a da pritom nemaju niti "svoju vlastitu naciju". Tako okarakterizirani Bošnjak podsjeća na Židova Drugog svjetskog rata. Na apsurdan je način, netko istovremeno ekstremno bijedan („nema niti vlastitu naciju"), a s druge strane, krajnje vješt i neprijateljski raspoložen prema svemu. To što do sad nismo shvatili njihove "namjere" ide u prilog tvrdnji o njihovoj "lukavosti", tj. njihovoj sposobnosti skrivanja svojih namjera. Nacionalna fantazija sada ima svoj cilj: protivnik mora biti istrijebljen, ili u najmanju ruku - u potpunosti podčinjen.

Svaka nacionalna fantazija započinje iz svojeg izvora - kontradikcije kapitalističkih odnosa, te povlači sa sobom njegove izvorne tendencije: srpski nacionalizam nastojao je zadržati Jugoslaviju ujedinjenom, ali kako bi to učinio, mora istrijebiti onog koji ju je u kontekstu ovog diskursa, destabilizirao. A ako ne istrebljenje, onda barem totalna fragmentacija neprijateljeve društvene zajednice. Bitno je da on nije uništen kao neutralan pojedinac, već kao zajednica. To je razlog zbog kojeg nismo imali deportacija, već čišćenja i silovanja. Protivnik je bio u isto vrijeme pod-narod i nad-narod, s kojim se trebalo suočiti jedino s ekstremnim mjerama. [10]

4. Kritika modernog antiimperijalističkog subjekta ili 'ne-kritika'.

Jedna od vitalnih točki kriticizma jeste kritika modernog antiimperijalizma. To je tema burnih rasprava o tome zašto antirasističke, antifašističke i anarhističke organizacije biraju da stoje rame uz rame sa ljudima sa drugog kraja političkog spektra. Odgovor ovde ne može biti da oni "imaju pogrešnu analizu" jer to prethodi pitanju "zašto imaju tu analizu?". Interesantna je i opsesija ovim pitanjem antiimperijalizma.

Već do 1980. godine, svaka je stabilna točka oslonca iz Zapadnog svijeta, u konačnici, propala. U svijetlu kasnog kapitalizma, gdje se kapital i društvene promjene – kako na osobnom tako i društvenom nivou – ubrzavaju, svaka je stalna točka oslonca od društvenog značenja izgubljena. To u konačnici vodi do relativne likvidacije – ako ne i do propasti – simboličkih i kulturnih reprezentacija. Jednostavno rečeno, izgubljena su sredstva kojim su se ljudi do sada razumijevali. [11] Situacija je pogoršana nakon propasti SSSR-a, te kaotičnih promjena koje su, u čitavom svijetu, uslijedile u razdoblju 1991-2014. Veliku su narativi poraženi. Novo fragmentirano simboličko polje pretvara se u krizu nacije. Na toj se kontradikciji formira *prisutni impuls* potrebe za obnovom *velikih narativa*. Opsesivni antiimperijalistički subjekt predstavlja jedan od aspekata današnjeg tipa subjekta: prestravljeni subjekt koji pati od obične psihoze, subjekt koji pokušava pronaći imaginarnu stabilnost u nestabilnom svijetu. Glavna karakteristika tog procesa je pojava fobija i opsesija, koje su oboje temeljna obilježja nacionalizama.

U pokušaju da se ponovo uspostavi neka stabilnost, određeni je broj subjekata tome pokušao doskočiti, *ne promjenama u materijalnim odnosima, već prije svega u svojem imaginariju*. Materijalnu su interakciju zamijenili umišljaji, koja tako *postaju pokretačka snaga*. Subjekti pokušavaju rekreirati velike narative simboličkog polja kako bi unutar njih mogli postojati - kako bi našli svoju poziciju u okviru tih narativa. Subjekt tako sputava, kako misao tako i povijesni proces, dijalektičkim zastojem unutar prošle sadašnjosti koja nikad nije otvarana prema budućnosti. Antiimperijalizam je konzervativna revolucija protiv "procesa" kapitala, a to se provlači kroz politički spektar.

Moderni antiimperijalizmi pokušavaju obnoviti narative poput "slavne nacionalne samostalnosti i njezinih moćnih klasa." Nije riječ o tome da se jednostavno rekreiraju nove kombinacije narativa ili teorija iz prošlosti. Radije se pristaje uz imaginarije iz Prošlosti, koje se onda retrospektivno reinterpretira na temelju svoje vlastite imaginacije. Rezultat je beskrajno začarani krug o revolucionarnoj misli. Stoga se publikacije i "bazen znanja društvenih mreža" napuhavaju novim interpretacijama prošlosti prilagođenim suvremenim potrebama za utemeljujućim fantazijama. One prvenstveno tvrde da se "ništa nije promijenilo". To je umišljaj uronjen u fetišizam kapitala, utoliko što maši kritiku svoje sadašnje manifestacije. Kada vidimo snove radikalno "drugog društva", kada se prošlost interpretira duž kapitalističke osi značenja (nacionalne kenezijanske države), tada na vidjelo izlazi kako ta logika eliminira povijesni *moment podvojenosti i opasnosti - kao što je Benjamin smjelo opisao*. Dakle, svaka stvarna revolucija iz prošlosti - oni momenti kad se utopija raspukla i privremeno stopila s realnošću svijeta, nestaje. Svaka kritika koja se pojavila u korijenima povijesnog procesa je izgubljena, a na njezinom se mjestu pojavljuje kapitalistička nacija, antiimperijalistička interpretacija povijesti koja gazi žrtve revolucije unutar vlastitih zidina. To se naciji događa jer ona ne predstavlja suverenost kapitala, već diskurs Revolucije, ali revolucije koja "ne spašava tradiciju od konformizma", već ga radije u nju injektira. Zajedno s tim momentima prošlostima u kojima se pojavio zametak utopije, tkivo je budućnost također izgubljeno. Žudnja je zauvijek, u začaranom krugu, vezana za prošlost. Budućnost postaje vječna agonizirajuća repeticija.

Zato oni preusmjeravaju, ne samo svoje mišljenje, već i sveukupno znanje *o sadašnjici za koju žele da ostane nepromijenjenom. Vizija budućnosti se projektira kao povratak u prošlost. Antiimperijalistička kritika suprotstavlja umišljenu stabilnost ranijih formi kapitala sa suvremenim mobilnim kapitalom i fragmentiranim svijetom. Na taj je način, antiimperijalistička kritika neo-konzervativna: ne samo po svojem sadržaju, već i svojoj funkciji. Ona prenosi misao u njenu prošlost, prilagođava prošlost imaginarnoj sadašnjosti, a zauzvrat sadašnjost retroaktivno prilagođava prošlosti.* Antiimperijalizam je na strani kapitalističke koncepcije povijesti, ne samo zbog svojeg sadržaja, već i zbog svoje funkcije: ona sakati misao umanjujući realnu kritiku, tj. misao koja pokušava prekinuti sa svojim preduvjetima. Ti preduvjeti nisu ništa drugo doli društveni odnosi kapitala – bili oni stari ili novi – koji utječu na misao u svakom povijesnom periodu.

Upravo je to razlog zbog koje su antiimperijalistička ljevica i desnica bliske. Također, obje pokušavaju povratiti sličan veliki narativ nacije. Jer fragmentacija koju donosi kasni kapitalizam dovela je u pitanje sve narativa, ne samo antiimperijalističkí. Ipak, antiimperijalistička ljevica i njezine antiautoritarne inačice, odbijaju stati uz ovakvu desnicu, iako im je politički bliska, stoga što još uvijek drže do svojeg radikalnog imidža [12], odnosno ideje da ona predstavlja silu progresa, Komunizam i "promjena". Bliskost s desnicom, koja odista podržava iste ciljeve, dovela

bi do preispitivanja jedinog stuba na kojem ljevica treba izgraditi svoj smisleni svijet, jer tada bi kontradikcija isplivala na vidjelo: mnogi su antiimperijalistički projekti sada zajednički ekstremnoj ljevici i desnici. Umišljaj mora biti održan svim sredstvima, usprkos tome što je opovrgnut u praksi i usprkos upućenim mu kritikama.

Također želimo podsjetiti da se povijest ne temelji na jednoj osobi. Velike ličnosti u kojima se zgrušava "Ideja" povijesnog tijeka, kako je to Hegel zamislio, očito ne postoje. Pojedinci su derivati društvenih makro-historijskih procesa. Dakle, naš problem nije jesu li međunarodni sudovi osudili Miloševića ili Franju Tuđmana individualno. Naprotiv, važno je da oni *nisu oslobođeni*. Razlog leži u tome što se u polju mišljenja u kojem se kreću njihovi branitelji i njihova publika, oni poistovjećuju s nacijom, poviješću i drugim nacionalnim narativima, te bi stoga oslobađajuće presude, mada personalizirane, ujedno bile oslobađajuće za nacije od statusa zločinca. (Ovako je rezoniranje bilo jasno vidljivo u Srbiji nakon navodnog oslobađanja od optužbi.) Upravo stoga što su oni vjerovali da povijest gone ličnosti, kao i da subjekt snosi individualnu odgovornost, moguća oslobađajuća presuda bi im omogućila da tvrde da su počinjeni zločini individualne "devijacije" nekih drugih. Kako buržujsko viđenje "individualnog pojedinca kao apsolutnog vladara svojeg djelovanja" ima status hegemonije, nacija može dobiti i oslobađajuću presudu. Kritika nije iscrpljena osudom političke ličnosti za zločine koje je počinila nacija. Ipak, neoslobađajuća presuda omogućava da diskusija o zločinima, naciji i političkim oblicima, ostane otvorena i na stolu, te tako ostavlja otvoreno polje za daljnju kritiku.

PS. Bošnjački pjesnik Izet Sarajlić napisao je u svojem domu u Sarajevu tijekom bombardiranja

"Teško je naravno pisati pjesme
U ovoj ćeliji
Ali dok oko tebe eksplodiraju granate
Još je teže ne pisati poeziju".

Bilješke

[1] Vrata pakla su otvorena danonoćno. Lako je kroz njih proći, slatko je do njih sići. Ali vratiti se natrag i vidjet plavo nebo. To je velika borba. - Vergilije – Vergilije knjiga 6. str. 128. Oni koji brane okrvavljen slučaj, bez da pokušaju gledati onkraj njega, čak i bez pokušaja preispitivanja koje su to dublje dinamike utemeljile partije i logore, ostaju unutar pitanja koje je postavio otuđeni trenutak povijesti. U tom smislu, oni ostaju unutar kapitala i njegovog ideološkog svijeta, oni se odnose prema svijetu kao nečem datom, te nemaju udjela u utopijskom viđenju. Dakle, prije nego se obrani neka pozicija, mora se bolje promisliti u što se upuštamo. Teško je vratiti se iz bezdana.

[2] Jugoslavija je bila znana kao federalna država, tj. nekoliko individualnih državnih entiteta koji su bili ujedinjeni u veći državni entitet. Pod federalnim entitetom ovdje razumijemo individualne države koje su sačinjavale federaciju. Sve su te države bile subordinirane centralnoj vlasti, ali su također imale i određen prostor za lokalno upravljanje i sposobnost utjecaja na centralnu vlast. Federalni entiteti Jugoslavije su bili Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija, te od 1974. do 1988. je praktično i regija Kosovo bilo federalna republika.

[3] U bitkama koje se spominje, među ostalima, pripadnici masovnih pokreta proletera često se deklariraju dragovoljcima. U konačnici, nije istina da proleteri nemaju naciju. Baš suprotno – oni imaju naciju i stoga se protiv nje bore.

[4] Kako bi to učinili razumljivijim, koristeći također Annalesovu definiciju, možemo reći da je kapital odnos koji funkcionira jednako u *sve tri povijesne dimenzije vremena*: njegova apstraktna dimenzija u Dugom Vremenu, njegov makro-socijalizam u Srednjem, te neposredno življeno iskustvo u Kratkom. Ipak, tri vremena su ovdje premošćena u jedinstvenu strukturu - onu kapitalističkog totaliteta.

[5] Obično koristimo W.F. Haugovu *Project Ideologykritik,* Breigija i Gellnera za nacionalne ideologije kao sklop ideoloških sistema za primarne ideološke elemente, P. Bourdieu i stvaralački habitus, čitanje Humea i Freuda (posebice produžetak koncepcije Nachträglichkeit kao subjektovog sjećanja, ali koje sačinjava subjekt u vremenu kao projekciju prošlosti) od G. Deleuza, Lacanov pristup subjektu kao strukturi *Koja je sačinjena* od Društvenih događaja, te Marxovog koncept fetišizma kapitala – a ne robe. Pritom ne tvrdimo da se analiza iscrpljuje u iskustvu, već da je iskustvo temeljni sklop subjekta. Njegova analiza i dekonstrukcija nadmašuju empiricizam. Općenitiju i opsežniju analizu memorije i subjektivnosti tu je vrlo teško provesti.

[6] Dvije osi analize i normalizacije ideologije (okomito i vodoravno) koje se koriste potječu od P. Bourdiea i W.F. Hauga. Kao što obojica naglašavaju, te dvije osi ne trebaju biti smatrane kao dvije različite društvene situacije, već dvije dimenzije istog odnosa. One su prije svega analitičke kategorije, a tek onda sociološke.

[7] Jasnoće radi: Slabost kapitala o kojoj govorimo nije njegova supstancijalna disfunkcija. Nasuprot tome, potreba za restrukturiranjem kapitala se predstavlja kao slabost unutar subjekta koji se putem njega reproducira. Ovdje imamo otuđeni karakter odnosa u kojem reprodukcija prolazi preko mrtvih tijela dijelova od kojih je sačinjena, te stoga tim tijelima izgleda kao da loše funkcionira.

[8] Ovdje se pozivamo na W.I. Thomasa "uzrečicu" koja kaže da "ako ljudi nešto smatraju istinitim, to onda ima stvarnosne implikacije". Ova rečenica dobro sumira način na koji se habitus normalizira u organiziranu ideologiju, način na koji se transformira u fundamentalističku fantaziju kroz niz društvenih silnica. Tako način na koji mi gledamo i djelujemo unutar svijeta postaje materijalna sila. Možda je najupadljiviji primjer za to bila srpska manija oko Bošnjaka.

[9] Tu se držimo ontologije želje Deleuza i Guattaria, po kojoj društveni događaji želju konstantno oblikuju.

[10] Ako kombiniramo koncept habitusa s konceptom super-ubrzanog kapitalizma, te konceptom simboličkog polja, možemo zaključiti da simbolička polja nisu više ni stabilna, ali nisu ni iluzija. Jedina stvar koja postaje sve konstantnijom je intenzitet njihovog propadanja.

[12] Bourdieu naglašava činjenicu da habitus također ima i konzervativni aspekt, pa se na tom mjestu njegova analiza može usporediti s Deleuzovim instrumentalnim razumom ili "zdravim razumom". Ta tri koncepta, iako ne u potpunosti identična, vrlo su bliska, te u različitim kombinacijama mogu biti posebno korisne za kritiku subjekta svakodnevnog života.

Za ekonomsku povijest Jugoslavije smo koristili: Ekonomski razlozi raspada Jugoslavije Viachaslau Yarashevich a, *, Yuliya Karneyeva b, Ekonomija Titove Jugoslavije: Odgađanje neizbjeznog sloma Preispitivanje socijalistickog rasta: Uvidi iz Jugoslavije Leonarda Kukica.

„Nisu to bajke, nego istina“[1]

Kritički pregled romske politike u ’zlatno doba’ SFRJ

Ferdi

Da li je ’zlatno doba’ jugoslovenskog socijalizma takođe bilo i zlatno doba romskog političkog života? Na neki način verovatno jeste, ali uz znatne ograde. Istina je da je došlo do određenih pomaka, koliko god problematičnih, u domenu romskog nacionalizma, etničkih prava i pravne zaštite, koji su bili podsticani pod režimom Komunističke partije. No, ipak ne možemo sebi dozvoliti da budemo saučesnici u nečemu što je u suštini liberalno shvatanje istorije. Pre svega treba shvatiti da su se ljudi unutar pokreta za prava Roma, svojim političkim radom izborili za ova dostignuća i da ona nisu bila posledica darežljivosti države. Druga stvar, položaj Roma u Jugoslaviji je bio zaista zastrašujući bez obzira na njegov relativno bolji položaj u odnosu na apsolutnu deprivaciju i masovno nasilje nad Romima u susednim državama. Naposletku, moguće je ući u trag mnogim nevoljama koje trenutno trpe Romi nekadašnje Jugoslavije usled pogrešno usmeravanih napora iz ’socijalističkog’ perioda. Da pojasnim, moja namera nije demonizacija SFRJ u kojoj su mnogi ljudi živeli znatno bolje nego što žive u trenutnim post-socijalističkim režimima, već da potvrdim da država, socijalistička ili ma koja druga, ne može da ne reprodukuje hijerarhijske odnose eksploatacije spram svoje populacije. U slučaju jugoslovenskih Roma, ovo je bio rasistički odnos, kakav je i ostao do današnjeg dana.

Dok su Romi tokom perioda posleratne obnove imali imidž lojalnih partizana, tokom srednjeg perioda ’tržišnog socijalizma’ romski aktivizam je bio veoma produktivan, ali uglavnom na polju kulture. U Skoplju je 1970. godine otvoreno pozorište *Romano Phralipen* koje je brzo postalo centralna tačka za romske glasove u Jugoslaviji, kao i novine *Romano Lil* prvi put objavljene u Beogradu te jeseni. Predsednik i jedan od inicijatora Prvog svetskog kongresa Roma koji se dogodio godinu dana kasnije, partizanski heroj Slobodan Berberski, i sam je bio proslavljeni pesnik. Pod njegovim vođstvom kongres je isprva ohrabren da Jugoslaviju vidi kao uzoran primer države, u njenom rešavanju romskih pitanja. Crvena boja točka romske nacionalne zastave pripisuje se njegovoj odanosti socijalizmu.[2] Romi su do tada već uveliko bili izrezbarili svoju kulturnu nišu na Balkanu iz koje su pokretali svoje političke intervencije. Zapravo, šezdeset romskih organizacija je osnovano sedamdesetih godina, što je kulminiralo radio emisijom „Ašunen romalen“ 1981. godine. Vidljivost romske kulture, naročito muzike, je u ovom periodu bila instrumentalna u pohodu mnogih romskih vođa za prevazilaženje statusa nejasno definisane kategorije „etničke grupe“ dostizanje statusa *narodnosti*, maglovite političke kategorije koja je uključivala zastupljenost na federalnom popisu i snažniju ustavnu zaštitu.[3] Kako su se ispitanici sve više deklarisali kao govornici romskog jezika u anketama na federalnom nivou njihov identitetski razvoj u smeru nacionalnosti je postajao sve čitljiviji državnim birokratama[4]. Takve distinkcije nisu bili od akademskog značaja za romske aktiviste, već su viđene kao provodnici ka državnoj moći. Nacionalnosti poput Albanaca i Mađara su iz federalne perspektive, u suštini, smatrane jednakim, i bile su im dodeljena puna jezička prava, obrazovna autonomija i, teorijski, veća zastupljenost u partiji. Pitanje koje se isticalo u ovom periodu bilo je u vezi sa mogućnošću stvaranja romske autonomne pokrajine ili države, nedostižnog „*Romanestana*“.[5] Razlog pokretanja ovog pitanja je moglo biti Titovo javno razmatranje iz 1946. da se makedonska zemlja dodeli Romima u znak zahvalnosti prema njihovoj „fanatičnoj posvećenosti partizanskom cilju“.[6]

Slobodan Berberski na Prvom kongresu Roma

Zalaganja romskih aktivista u socijalističkom periodu su potekla iz stvarne opresije i prekarnosti. Do 1976, navodnog zlatnog doba ciganske jednakosti u Jugoslaviji, jedan u šez-

1 Naslov ovog teksta pozajmljen je iz izjave romskog pevača i ikone Šabana Bajramovića, "Inspiraciju za pevanje nalazim u temama iz svakodnevnog života, našeg romskog. Ja pevam tu istinu i onda ta istina pogađa. Nisu to bajke, nego istina. Jer, kada pevam, naši Romi plaču i pevaju i vesele se."

2 Marushiakova, Elena i Veselin Popov. The Roma – a Nation Without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. Mitteilungen des SFB 586 „Differenz und Integration“ 6. Str 80.

3 Uz izuzetak Bosne i Crne Gore, koje nisu imale takvu definiciju, termin "etnička grupa" bio je "rezervisan za raštrkane manjine poput Roma, za koje se smatralo da nemaju snažno konstruisane spoljne domovine." (Sardelic, Julija. "Romani Minorities and Uneven Citizenship Access in the Post-Yugoslav Space" *Ethnopolitics,* Vol. 14, 2015.

4 Crowe, David. 1996. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press. str.226

5 Ideja o nezavisnoj teritoriji za Rome i Sinte možda potiče iz pisma Ilije Naumčeva upućenog uredništvu tursko-balkanskog časopisa Makedonija 1868. u kojem se on zalaže da se Cigani kao 'stari narod' pridruže nacionalističkim težnjama tog perioda i razviju svoje sopstveno društvo (Marushiakova i Popov. *Ibid.* Str 72.). Ova ideja je dvadesetih i tridesetih godina 20. veka sazrela među takozvanim 'ciganskim kraljevima' dijasporskih grupa nastanjenih u Poljskoj, koji su u te svrhe od Lige naroda tražili deo zemlje u Namibiji (*Ibid.* 76.). Neuspevši u tome, delegacija je poslata Musoliniju od kojeg je tražila zemlju u okupiranoj Abisiniji (*Ibid.* 77.). Imajući u vidu veze sa fašistima, nije iznenađujuće da je Hajnrih Himler bio možda i najistaknutija figura koja se zalagala za ovu ideju; smatrao je da "čistokrvni Cigani" treba da dobiju zemlju na kojoj će moći da žive "prema svojim običajima i tradicijama" (Eric Ames, *i sar. Germany's Colonial Past*. 2005. Str 177). Ova mini-Država je trebalo da bude u Burgenlandiji, između Austrije i Mađarske (Marushiakova i Popov. *Ibid.* 77.). Himlerovi interesi su, naravno, bili više zoološki nego politički, ipak treba uočiti sličnosti između fašističkih ideja 'rasnih država' i liberalnih ideja 'nacionalnih država'. Titova sugestija za "Autonomnu cigansku oblast u Makedoniji" (Crowe. *Ibid.* 222.) od Himlerovog predloga se razlikuje i duhom i namerom, ali logika prirodne kohezivnosti određene grupe ljudi, bilo da su "etnička grupa", "nacija" ili "rasa" ostala je relativno nepromenjena.

6 Crowe, David. 1996. *A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press. p.222

deset Roma bi dospeo do srednje škole, a većina je ostajala bez ikakvog obrazovanja.[7] Prema studiji iz 1978, smrtnost romske dece bila je pedeset posto, osamdeset procenata odraslih Roma nije uspevalo da ispuni osnovne uslove za zaposlenje, samo sto od procenjenih pola miliona Roma u SFRJ je upisano na univerzitet, dok većina romskih udruženja nije imala prostorije za sastanke u gradovima u kojima su delovala.[8] Uprkos tome, predsednik Saveta za međunacionalne odnose u Srbiji tvrdio je da ne postoji „cigansko pitanje“ zato što su „svi jednaki i uživaju ustavna prava“.[9] Komisija za „nacionalno pitanje“ 1979. identifikovala je ’Cigane’ i Albance kao jedine manjine izložene aktivnim etničkim konfliktima sa većinskim populacijama.[10] Ako je ovo zaista bilo najbolje mesto i vreme za evropske Rome, a možda i jeste, onda ne bismo trebali da aplaudiramo vladarima Jugoslavije, nego da prepoznamo strahote sa kojima su Romi bili suočavani u celoj Evropi.

7 Puxon, Grattan. *Gypsies: Blacks of Eastern Europe. The Nation.* 1976
8 Crowe. *Ibid*. 227.
9 *Ibid.* 228.
10 Jović, Dejan. 2009. *Yugoslavia: a state that withered away.* West Lafayette: Purdue Univ. Press. Str. 187.

Šta se dakle, neumornim zalaganjima romskih aktivista postiglo u ovoj socijalističkoj državi navodno naklonjenoj Romima? Uprkos otvaranju škola na romskom jeziku u republikama, pre svega u Makedoniji i Srbiji, jaz između njih i mreža društvene i političke moći je ostao nepremostiv. Čak i ako ignorišemo sumorne radne uslove programa tipa ’odvojeni ali jednaki’, đaci koji bi došli do kraja programa, bili bi izgubljeni u političkoj ekonomiji zasnovanoj na partijskoj pripadnosti, kupovnoj moći, nepotizmu, drugim rečima u veoma neprijateljskom sistemu za prekarnog romskog radnika. Sredinom osamdesetih upis u srednje škole je ostao na istom nivou kao i prethodne decenije, samo dve stotine Roma se moglo smatrati „profesionalnim radnicima“ (doktorima, inženjerima, advokatima itd.),[11] dok je nezaposlenost Roma ostala neprevaziđena od strane bilo koje druge grupe, osim možda žena uopšte.[12] Poslovi koje su mogli da nađu, bili su najslabije plaćani poslovi, dok su naselja prekarnih romskih radnika u Jugoslovenskim gradovima postajala sve vidljivija. Zbog otvorenog oglašavanja protiv ovakvih uslova, u Beogradu je dom međunarodnog romskog aktiviste Rajka Đurića bio pretresen od strane države, i nakon nebrojenih pretnji smrću on je 1989. godine bio primoran da napusti zemlju.[13]

11 Crowe. *Ibid.229.*

Nije iznenađujuće da je nezaposlenost bila problematičan pojam za navodno socijalističku državu. Nenadmašna studija Suzan Vudvard na tu temu pokazuje kako je SKJ u Jugoslaviji obnovio kategoriju kojom se osporavao status nezaposlenih onima koji su imali obradivu zemlju ili u slučaju žena, familije da se brinu o njima.[14] Činjenica da su mnoge romske porodice sedamdesetih i osamdesetih postale korisnici pomoći programa preraspodele zemlje, na prvi pogled se može učiniti pozitivnom, ali se takođe može čitati kao suptilni čin masovnog lišavanja populacije određenih dobara. Umesto očekivanog razvijanja proleterskog ’Ciganina’ u modernog socijalistočkog građanina, država je u unutrašnjosti obnovila kategorije seljaštva sa pridodatim rasnim odlikama i getoizirani prekarijat u gradovima koji se u suštini nisu razlikovali od onih na kapitalističkom zapadu. Ovo ne bi trebalo da iznenađuje ukoliko se Jugoslavija posmatra kao deo globalnog kapitalističkog sistema tog vremena, a ne kao izuzetak. Uzimajući u obzir endemsko oslanjanje zemlje na domaću potrošnju i strani kapital kako u vidu visoko-kamatnih zajmova gigantskih kapitalističkih organa tako i u vidu konstantnog priliva od turizma, ultra-marginalizovanim jugoslovenskim Romima koji su živeli u senkama, bez ikakve kupovne moći, naglo su pripisane negativne rasne odlike urbanih štetočina i kriminalaca ili pozitivne rasne odlike ’prirodnih’ muzičara i ’nomada’: mitovi koji preovladavaju i danas. Dovoljno je pogledati filmove Emira Kusturice iz socijalističkog perioda da bi se videlo koliko

12 Woodward, Susan L. 1995. *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945-1990.* Princeton: Princeton University Press.
13 *Ibid. 231.*
14 Woodward. *Ibid.*

Stevan Đorđević Novak, 1919 - 1943 partizanski komandir. Jedini Rom proglašen za Narodnog heroja.

je bila efektna romantizacija ovog eksploatisanog društvenog sloja.

U stvarnom životu ovaj osuđeni proleterijat surogat socijalizma, postao je istovremeno i ’plemeniti divljak’ i ’žrtveno jare’ nepotističke vladajuće klase[15] i nacionalističke većinske populacije. Masovna nezaposlenost, oskudno obrazovanje, urbana getoizacija, slabo predstavljanje, oslanjanje na izrazito prekarne izvore rada, teško breme Roma u Jugoslaviji zahteva izjašnjavanje o Kardeljevom frustriranom pohodu ka ostvarenju komunizma. Možda su kulturna prava i nacionalistička politika dovele do stvaranja romske elite,[16] eksplicitne državne politike u barem jednoj republici,[17] ali nisu dovele do prevazilaženja klasnih odnosa u srcu rastućeg anticiganizma u socijalističkoj Jugo-

15 Za studiju klasnog sastava vladajućeg sloja socijalističke Srbije videti: Lazic, Mladen. Old and New Elites in Serbia. *Serbia Between Past and Future*. 85.
16 Sardelić, Julija. 2013. ‘What’s in a name?’ The dilemmas of re-naming Yugoslav Gypsies into Roma. CITSEE EU web magazine.
17 Sardelić, Julija. 2016. Roma between ethnic group and an 'underclass' as portrayed through newsparer discourses in socialist Slovenia. Social inequalities and discontent in Yugoslav socialism., eds. Rory Archer, Igor Duda and Paul Stubbs. Abingdon; New York: Routledge.

slaviji. Kako bi i mogle? Ni rasizam, ni klasna eksploatacija zvanično nisu postojali. Umesto konfrontacije sa logičkim ćorsokacima „tržišnog socijalizma" odnosno konfrontacije sa samim *raison d'etre* države, jugoslovenski cigani su naturalizovani kao rasni 'Drugi'. Njihova prekarnost bi se pripisivala navodnom 'nomadizmu' ili naginjanju ka 'lenjosti', njihova rastuća zavisnosti o neformalnim i vanzakonskim izvorima prihoda objašnjavana je njihovom 'prepredenom prirodom', a njihova kulturna getoizacija kao zabavljača većinske populacije bila je samo još jedan biološki marker koji je razlikovao 'Njih' od 'Nas'.

Ako ne prihvatamo da su Romi na neki način genetski predodređeni za siromaštvo, onda moramo prihvatiti činjenicu da su bili aktivno potlačeni u SFRJ. Država nije bila samo neuspešna u uzdizanju statusa Roma, država je bila aktivni posrednik u njihovoj prekarnosti. Ovo ne znači da je SKJ nekako namerno targetirao 'Cigane' kao što su to činili njihovi nacistički i imperijalni prethodnici, već da je kao etatistički društveni pokret, jugoslovenski socijalizam strukturalno osuđen da reprodukuje iste nepravedne odnose kao i kapitalistički makrokosmos koji ga je hranio. Iz perspektive manjine sa dodatim rasnim odlikama, razlika između ideološki socijalističke i ideološki imperijalističke ili kapitalističke vladajuće klase je samo pitanje proceduralne politike, a ne radikalno drugačije strukture. Identični mehanizni getoizacije i pronalaženja žrtenog jarca vladaju u svakom društvenom poretku koji se oslanja na centralizaciju političke moći; legitimizacija vladavine nekolicine se delimično oslanja na naturalizaciju pokoravanja većine, kao i na hijerarhijske podele rada koji se pritom obavlja. Dok su 'Cigani' primali najjači udarac eksperimenta 'tržišnog socijalizma' u njegovoj 'zlatnoj eri', svi Jugosloveni će se u finalnim krvavim godinama kolektivno suočiti sa njegovim neuspesima duž istih etničkih, nacionalističkih i rasističkih linija kao i njihovi zemljaci 'cigani'.

Moglo bi se prigovoriti da država ne bi trebalo da se smatra odgovornom za rasizam svojih građana. Iz tog razloga bih zamolio čitaoce da ne ucrtavaju prevelike razlike između države i 'naroda'; to su ko-konstruisani entiteti. Koliko god država bila reakcionarni skup birokratske mašinerije i nasilja, takođe je i narodni društveni pokret. Veliki broj ljudi mora pristati da se posveti misiji države, koristeći njene mehanizme prisile, oslanjajući se na njene regulative, identifikujući se kao njen sastavni deo i postavljajući se kao takav deo relativno u odnosu na svoje benefite i blizinu u odnosu na vrh državne hijerarhijske strukture moći. Da, država je lice vlasti, ali je takođe i način na koji gledamo jedni druge.[18] Jugosloveni su se konstruisanjem i reprodukovanjem kulturne kategorije 'Cigana' primakli bliže centru moći, pri tome gazeći preko svojih komšija. Isto tako, jugoslovenska država je, u kapitalističkom maniru, reprodukovala 'Cigana' sublimirajući svoje krize u rasno/kulturološko žrtveno jare, eksternalizujući svoju nesposobnost da zaposli ili da se prikladno pobrine za ljude koji joj dozvoljavaju da vlada. Tako, beograđani i dan danas gunđaju jedni drugima „ponašaš se kao Cigan" kada urade nešto glupo ili neprikladno, kulturološki oponašajući ovu originalnu žrtvu i uobražavajući čistog 'Srbina' naspram suprotsavljene slike prljavog 'Ciganina' – onoga koji je deo sistema naspram onoga koji je autsajder.

S obzirom na neophodnost takvog neformalanog održavanja poretka u projektu održavanja 'nacije', ne bi trebalo da nas iznenadi da je nacionalizam endemski i za formalne načine održavanja poretka. U svakom slučaju, ratovi devedesetih su stigli pod patronažom nacionalističkih policijskih snaga. Mogli bismo se naći u iskušenju da tvrdimo da se post-revolucionarna Jugoslavija nikada nije otarasila običnih policijskih službenika koji su sarađivali sa Nacistima prilikom holokausta Jevreja, Roma i partizana,[19] međutim 'zlatna era' raspolaže potpuno novom generacijom u policijskim redovima. Ovo se najlakše može objasniti u specifičnom kontekstu srpskog nacionalizma. Uprkos odgajanju kao Jugoslovena 'pod socijalizmom', obični službenici *milicije*

18 Ovo je napisano u duhu Gustava Ladauera: *"Država je stanje, odnos između ljudi, način na koji se ljudi ophode jedni prema… Apsolutistički monarh je rekao: država, to sam ja. Mi, koji sebe zatičemo zarobljenim u okvirima apsolutističke države, moramo pogledati istini u oči: država, to smo mi!"*

19 Pisarri, Milovan. 2014. The suffering of the Roma in Serbia during the holocaust. Str. 138.

i specijalnih snaga Aleksandra Rankovića kao dopune bezbednosnom aparatu[20] su uspostavili nadmoćnu srpsku policijsku državu na Kosovu, iako je ona samo replika policijskih snaga širom Srbije i tradicionalno srpskih delova Jugoslavije. Efektivnost njegove taktike na svest srpskih nacionalista bila je neporecivo jasna kada je '66 izbačen iz SKJ zbog špijunaže nad Titom i drugim članovima partije. Dobrica Ćosić, čija je koalicija intelektualaca najavila nacionalističko preuzimanje Srpske akademije nauka i umetnosti 1980, je od Rankovića napravio „zaštitnika Srba", tvrdeći da su „seljaci na Rankovićevoj strani".[21] Mada je dominanto srpski karakter policije i njenih prethodnika bio očigledan još od incidenta na beogradskoj Čukur česmi 1862, Ćosićeva propaganda je srpski identitet više nego ikada vezala uz policijsku državu. Kada uzmemo u obzir već teške predrasude i marginalnost romskog života u Titovoj Jugoslaviji, nije teško zamisliti kako su otvoreno nacionalističke policijske snage mogle doprineti pogoršanju njihove eksploatacije i isključivanja kao prekarnih Drugih i u periodu nakon što je Ranković uklonjen.

Još je zlobniji bio način na koji su Romi u ovoj turobnoj atmosferi bili pretvoreni u kvazi-maskote zarad brojnih interesa u SFRJ, a naročito u Srbiji. Već sam spomenuo njihovo predstavljanje kao plemenitih divljaka u Kusturicinim filmovima, ali problem niti počinje, niti se završava na velikom platnu. Antropolog Mattijs van de Port je pokazao kako su ciganski muzičari bivali angažovani za katarzične nastupe kao 'divlja duša' Srba u Novom Sadu i ranih devedesetih. "Cigani predstavljaju nas", tvrdi jedan od njegovih sredovečnih srpskih izvora, "premda nama nije dozvoljeno da to budemo".[22] Ovakvi sentimenti odzvanjaju ranijim etnografskim radovima i u SFRJ; izvori Sharon Zukin 1976. tvrdili su da su Srbi i 'Cigani' "srodne duše" i da se mnogi Srbi smatraju "veoma bliskim ciganskom temperamentu".[23]

20 Rankovićeva moć je poticala sa pozicije ministra unutrašnjih poslova kao i osnivača OZNA i UDBA.

21 Bešlin, Milivoj. The opening of the national issue. *Nacija kao problem ili rešenje*. 53.

22 Port, Mattijs van de,. 1998. Gypsies, wars and other instances of the wild: Civilisation and its discontents in a Serbian town. Amsterdam: Amsterdam University Press. 225.

23 Zukin, Sharon. 1975. Beyond Marx and Tito theory and practice in Yugoslav socialism. New York: Cambridge University. p. 225.

Esma Redžepova, slavna romska pevačica poreklom iz Makedonije, a kasnije situirana u Beogradu, u bila je krunisana kao “Kraljica Roma” u Indiji tokom dvostukog nastojanja ka uspostavljanju romskog nacionalizma i razvijanja diplomatije pokreta nesvrstanih. Zaista, jednostavno traženje termina “*cigan*” u analima jugoslovenske zabavne muzike otkrilo bi sveprisutnost ovog koncepta u kolektivnoj svesti toga vremena. Čak je i ratni zločinac, ultra-nacionalista Vojislav Šešelj u Haškom tribunalu pozdravio doprinose Roma srpskoj kulturi; na svom suđenju, Šešelj je izvrnuo navodnu srpsku toleranciju prema Romima kako bi ukazao na rasizam kod Hrvata i dugovečnost romskog etniciteta kako bi ukazao na arbitrarnost i lažnost bosanske nacije.[24] Danas je anti-ciganizam skoro u potpunosti negativan, ali je i pozitivni rasizam socijalističke Jugoslavije odigrao ulogu u diskursima nacionalizma i etničke pripadnosti koji su bili integralni deo etatističkih politika ‘zlatnog doba’ kao i perioda krize koja je usledila.

Državno rešenje za rasizam ne postoji. Uprkos činjenici da su gotovo postigli pravnu ravnopravnost u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji, velika većina Roma, oni koji nisu bili proslavljena kulturna elita, ostala je nevidljiva proleterska rezerva veoma izrabljujućeg rada, koja je živela u krajnjoj deprivaciji i prekarnosti. Ulozi moći u etatističkoj politici su isključivi; osiromašena masa je preduslov za postojanje Države ali je i regenerativna baza. Romi su u drugim ‘socijalističkim’ zemljama bili mete sterilizacije, pogroma, i nasilnih kidanja rodbinskih mreža u pokušajima da se reši “Cigasnki problem” njihovim istrebljivanjem ili asimilovanjem u veće nacionalno telo. Jugoslavija je otišla drugim putem; SKJ je stvorio predstavnički sistem zasnovan na etničkom i nacionalnom identitetu, vezao ga na tržišne i dužničke strukture globalnog kapitalizma i proizveo vladajuću državnu klasu koja je imala hegemonu moć nad odnosima proizvodnje, i nazvao je to “socijalizmom”[25]. Cigani su predstavljali konceptulnu pretnju sistemu svojim veoma vidljivim kolektivnim siromaštvom, njihovom nagradom za lojalno partizanstvo. Na taj način je njihova patnja re-brendirana kao kulturni egzotizam i stavljena u pogon za privlačenje neophodnog novca turista i prodavanje Jugoslavije kao tolerantnog socijalističkog raja, koji ona, možda, nikada nije bila zaista.

24 United Nations International Criminal Tribunal. Šešelj (IT-03-67). Record 8301-8305. June 17.

25 James, C. L. R.. *State Capitalism and World Revolution*. 1969. and Woodward, Susan. *Socialist Unemployment*. 1995.

Savremena istorija Kosova

Damjan Pavlica (2011)

Ovo istraživanje se usredsređuje na 20. vek, na period jugoslovenske istorije Kosova, sa posebnim osvrtom na srpsko-albanski sukob. Hteo sam da saznam kako je Kosovo ušlo u Jugoslaviju i kako je iz nje izašlo. Nastojao sam da se upoznam sa gledištima srpskih/jugoslovenskih, albanskih, zapadnih i ostalih autora. Otkrio sam da, kao što to obično biva sa etničkim sukobima, istina nikada nije na jednoj strani. Dominacija na Kosovu se nekoliko puta smenjivala, a nasilje dominantne etničke grupe povlačilo je još nasilja, koje je često nasumično pogađalo dati etnos nakon gubitka dominacije.

Cilj ovog rada je da doprinese većem razumevanju kosovskog problema u Srbiji i da osvetli neke manje poznate aspekte njegove istorije.

Kosovski vilajet Osmanskog carstva

Početkom 20. veka, Kosovski vilajet je bio provincija Osmanskog carstva, čija je teritorija bila znatno veća od teritorije današnjeg Kosova. Obuhvatao je čitavo Kosovo, Sandžak, Preševsku dolinu i zapadnu Makedoniju. Sedište Kosovskog vilajeta bilo je u Skoplju. Većinu stanovništva Kosova činili su Albanci. Srbi su bili većina na severu Kosova, dok su u drugim oblastima bili manjina, a na samom jugu neznatna manjina. Stanje na Kosovu, kao i u ostalim delovima Turske, bilo je posebno teško za hrišćansku manjinu.

Diplomatija Kraljevine Srbije je koristila slučajeve nasilja i zuluma nad Srbima kako bi prikazala Albance kao divljake koje Srbija treba „uzeti pod svoje“. U Srbiji se na Albance počelo gledati kao na uzurpatore srpske zemlje, zaboravljajući da su se Srbi masovno iselili s Kosova tokom Velike seobe u Ugarsku. Srbija je isticala „istorijsko pravo“ na Kosovo, jer je ono u srednjem veku bilo u sastavu države Raške. Od 1904. godine srbijanska vlada je počela organizovano da šalje četničke odrede na Kosovo. Zbog njihovih borbi sa Albancima su ispaštali

tamošnji Srbi. Predstavnici Srba sa Kosova su se protivili ubacivanju oružanih četa, tražeći od beogradske vlade da taj pokret zaustavi, jer navlači na narod još veće nasilje. Četnička akcija Srbije je nailazila i na žestoko protivljenje Austro-Ugarske, koja je ovu politiku smatrala velikosrpskom.

Početkom 20. veka, Kosovo je bilo središte albanskog narodnog preporoda i borbe za oslobođenje od Turaka. Od 1905. do 1912. godine Albanci dižu niz ustanaka, u cilju sticanja kulturne, ekonomske i političke autonomije. Turci su oružane pobune kosovskih Albanaca redovno gušili u krvi. Godine 1908. dolazi do Mladoturske revolucije, koju je albansko stanovništvo u početku podržalo, zbog obećanja autonomije, smanjenja poreza i poboljšanja opštih životnih uslova. Ali, kada su učvrstili vlast, mladoturci su zaveli strogi centralizam, uvodeći turski kao jedini jezik administracije. Ovo je dovelo do erupcije nezadovoljstva i oružane pobune na Kosovu juna 1909. Do prvih oružanih sukoba sa novim vlastima dolazi u okolini Đakovice. Do ustanka širih razmera dolazi u Kosovskom vilajetu u proleće 1910. Ustanike je podržala i Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, boreći se za autonomiju Makedonije. Videvši da se ustanak razvija, mladoturske vlasti su poslale kaznenu ekspediciju iz Skoplja koja u trodnevnoj bitci kod Kačanika, od 11. maja do 13. maja 1910. godine, guši albansku pobunu u krvi, ne štedeći ni žene, decu i starce. Već početkom 1911. dolazi do novog oružanog ustanka na Kosovu i u severnoj Albaniji. Osnovni zahtev ustanika je bio priznanje albanske nacije, pa u skladu s tim i autonomije: ekonomske, administrativne, kulturne i vojne. Ovaj ustanak je ugušen avgusta 1911.

Početkom 1912. dolazi do velikog albanskog ustanka pod vođstvom Opšteg ustaničkog komiteta, na području Drenice, Peći, Đakovice, i severne Albanije. Vođe ustanika su bili Isa Boljetinac, Hasan Priština, Bajram Curi i drugi. Ustanici su tražili ustanovljenje autonomne Albanije, povlačenje turskih činovnika i uvođenje albanskog jezika kao službenog. Ustanici su odmah zauzeli mnoge gradove, uključujući Đakovicu, Mitrovicu, Vučitrn i Prištinu, da bi ubrzo potom stekli kontrolu nad čitavim Kosovom, severnom Albanijom, pa čak i Skopljem. Usled uspeha albanske pobune, mladoturska vlada podnosi ostavku. Nakon što su albanski ustanici stigli do Soluna, nova vlada je bila prinuđena da prihvati sve njihove zahteve. Porta je 18. avgusta 1912. priznala autonomnu Albaniju, koja bi obuhvatila četiri vilajeta: kosovski, skadarski, janjinski i bitoljski. Susedi su ovo doživeli kao stvaranje "Velike Albanije", jer stanovnici ovih oblasti nisu bili samo Albanci. To je ugrozilo nacionalne interese susednih država, koje su gajile pretenzije na te oblasti, pa one ubrzo kreću u rat protiv Turske.

Uoči samog rata, 10. oktobra 1912. godine, došlo je do okupljanja albanskih glavara u Skoplju, sedištu Kosovskog vilajeta. Tada je odlučeno da će Albanci u predstojećem ratu braniti teritorije koje su smatrali svojim, boreći se na strani Turske.

Aneksija Kosova u balkanskim ratovima

Srpska i crnogorska vojska su oktobra 1912. napale otomansku državu prodirući na Kosovo i Metohiju. Albanci su se protivili zauzimanju njihovih naselja i organizovali su dobrovoljačke jedinice koje su pružale oružani otpor nastupanju srpskih trupa. Kod Podujeva je došlo do veće bitke, kada se petnaest hiljada dobrovoljaca pod komandom Ise Boljetinca bezuspešno suprotstavilo Trećoj srpskoj armiji, koja nakon toga zauzima Prizren i veći deo Albanije sa primorjem.

Tokom balkanskih ratova 1912-1913, Srbija je pripojila oblasti Sandžaka, Makedonije, Kosova, a nakratko i Albanije. Srbi nisu činili većinu u ovim oblastima, što je predstavljalo izvestan problem za srpsku diplomatiju, koja je zauzimanje Kosova predstavljala kao oslobođenje od Turaka, ne obazirući se na činjenicu da se tokom vekova stanovništvo promenilo. Na mirovnim pregovorima u Londonu Srbija nije htela da se zadovolji severom Kosova, za šta će, ironijom sudbine, moliti sto godina kasnije. Po okončanju ratova, kosovsko-metohijske oblasti su pripale Srbiji i Crnoj Gori, što srpska istoriografija naziva oslobođenjem, a albanska okupacijom. Sa stanovišta političke nauke, odgovarajući termin je aneksija, budući da je pripajanje Kosova izvršeno mimo odluke narodnih predstavnika, i bez referenduma među stanovništvom.

„Kuće i čitava sela su pretvorena u pepeo, nenaoružano i nedužno stanovništvo je masovno masakrirano, neverovatni akti nasilja, pljačke i surovosti svake vrste – to su sredstva koja je primenjivala i još uvek primenjuje srpsko-crnogorska vojska, u cilju potpunog preinačenja etničkog karaktera oblasti naseljenih isključivo Albancima." (Iz Izveštaja međunarodne komisije o Balkanskim ratovima)

Tih godina se mnogo govorilo o „osveti Kosova" za 1389, koja se volšebno prelila sa Turaka na Albance. Ovakva politika nije prošla bez kritike u evropskoj štampi, koja je pisala o zločinima etničkog čišćenja koje su činile srpske i crnogorske trupe prilikom zaposedanja albanskih naselja. Prema izveštajima, naročito je teško stradalo stanovništvo Prištine, Ferizovića (kasnije Uroševac), Đakovice, Prizrena i drugih gradova. U Austriji je prevladalo mišljenje da je Srbija uzela previše.

Srpski opozicionar Dimitrije Tucović je opominjao da je „izvršen pokušaj ubistva s predumišljajem nad celom jednom nacijom", što je „zločinačko delo" za koje se „mora ispaštati". Tucović se protivio teritorijalnoj ekspanziji Srbije i zalagao da Kosovo ravnopravno sa Srbijom i drugim oblastima uđe u Balkansku federaciju: „Bezgranično neprijateljstvo albanskog naroda prema Srbiji je prvi pozitivan rezultat albanske politike srpske vlade. Drugi još opasniji rezultat jeste učvršćivanje u Albaniji dve na zapadnom Balkanu najzainteresovanije velike sile."

Tucović je mislio na Italiju i Austro-Ugarsku, a potonja je već 1914. godine, imajući dobar povod, napala Srbiju, da bi je 1915. zauzela. Drastično pogoršanje odnosa sa Albancima je te 1915. godine skupo koštalo srpsku vojsku i izbegličke kolone prilikom tragičnog povlačenja preko Kosova i Albanije, upamćenog kao „albanska golgota".

Međutim, Srbija se po završetku Prvog svetskog rata našla na pobedničkoj strani, te su joj priznata ne samo teritorijalna proširenja iz balkanskih ratova, nego i pravo da stvori veliku jugoslovensku državu. Iako su se Srbi borili da Kosovo postane deo Srbije, ono je postalo deo Jugoslavije.

Kolonizacija Kosova u Kraljevini Jugoslaviji

Srbija je zadobila Kosovo, ali i mlinski kamen na vratu svog razvitka. (Lav Trocki, dopisnik sa balkanskog ratišta 1912)

Po završetku Prvog svetskog rata, Kosovo je

pripalo novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Kosovo je postalo srpska kolonija, i na njemu je uglavnom bila zavedena vojna uprava. Srpski političari nisu imali nikakav plan za Kosovo, koji bi uzeo u obzir i interese albanskog stanovništva, već je prevladalo mišljenje da Albance treba raseljavati i tamo naseljavati Srbe.

Između dva svetska rata, beogradska vlada je provodila opsežan program kolonizacije, radi izmene etničke strukture Kosova u korist Srba. Prednost pri naseljavanju su imali bivši vojnici i pripadnici četničkih odreda. Do 1941. godine, na Kosovu je naseljeno oko 60.000 kolonista, neretko na imanja oduzeta od Albanaca. Preko 90% ukupnog broja kolonista su činili Srbi iz raznih krajeva Jugoslavije (što je tada uključivalo i Crnogorce). Oduzimanje kuća albanskim seljacima radi naseljavanja kolonista je izazvalo mržnju prema kolonistima, i ostavilo trajne posledice na odnose Srba i Albanaca.

KOLONIZACIJA PO OKRUZIMA	
agrarno povereništvo	broj naseljenika
Uroševac	15.381
Đakovica	15.824
Prizren	3.084
Peć	13.376
Mitrovica	429
Vučitrn	10.169
ukupno	**58.263**

Kolonizacijom su stvorena i čitava nova naselja na Kosovu i Metohiji, kao što su: Kosovo Polje, Obilić, Hercegovo, Orlović, Devet Jugovića, Lazarevo, Svračak, Novo Rujce, Staro Gracko i mnoga druga.

Paralelno sa srpskom kolonizacijom, tekao je proces prisilnog iseljavanja albanskog stanovništva. Prema podacima Istorijskog instituta u Prištini, od 1919. do 1940. godine je iseljeno ukupno 255.878 muslimana iz Jugoslavije u Tursku, od čega 215.412 Albanaca.

Albanski pobunjenici, kačaci, borili su se protiv uspostavljanja srpske vlasti na teritorijama naseljenim Albancima. Kačaka je bilo svuda po šumama i planinama, i godinama su imali stvarnu vlast po selima. Političko krilo kačaka je bio Kosovski komitet, koji se zalagao za izdvajanje većinski albanskih oblasti iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i ujedinjenje sa Albanijom. Najčuveniji kačaci su bili Azem Bejta i njegova žena Šota Galica, koji su za albansko stanovništvo Kosova postali heroji u borbi protiv državnog terora. Beogradska vlada je protiv odmetnutih Albanaca provodila najstrože mere: njihova imanja su oduzimana i deljena kolonistima, porodice su im internirane, a čitava sela kažnjavana ako su ih pomagala. Oduzimanje zemlje je dovodilo do pobuna čitavih sela. Sela iz kojih je pružan otpor vojska je zauzimala uz razorna artiljerijska dejstva. Prema podacima Istorijskog instituta u Prištini, između 1918. i 1938. godine vojska je zapalila i uništila 320 albanskih sela.

Tridesetih godina prošlog veka prevladalo je mišljenje da je postupna kolonizacija Kosova neefikasna. Vasa Šaletić, poverenik za kolonizaciju, govorio je da Albance treba neodložno iseliti u Tursku i da je „naseljavanje Srba među pola miliona Albanaca bilo greška“. Jugoslovenske vlasti su 1935. održale sastanak nekoliko ministarstava i Generalštaba na kome je sastavljen projekat „o iseljenju neslovenskog elementa iz Južne Srbije“ u Tursku. Turska je početkom 1936. izrazila spremnost da zaključi s Jugoslavijom sporazum o iseljavanju 200.000 stanovnika “koji su srodni po mentalitetu turskom, te će se u Turskoj lako asimilovati”.

Godine 1937. srpski akademik Vaso Čubrilović je za Stojadinovićevu vladu izradio projekat brzog rešenja “albanskog problema” masovnim etničkim čišćenjem Kosova: “Arnaute je nemoguće suzbiti samo postupnom kolonizacijom … Jedini način i jedino sredstvo to je brutalna sila jedne organizovane državne vlasti, u čemu smo mi uvek bili iznad njih.”

Profesor dr Vaso Čubrilović je detaljno razradio metode etničkog čišćenja, koje uključuju stvaranje masovne psihoze, podelu oružja kolonistima, slanje naoružanih četnika, državnu represiju, hapšenja, gonjenje na kuluk, ukidanje dozvola za radnje, isterivanje iz službe, seču šuma, krčenje grobalja, paljenje naselja i tome slično.

Od 9. do 11. jula 1938. je u Istambulu odr-

žan radni sastanak Jugoslavije i Turske na pripremi sporazuma o iseljenju Albanaca. Strane su se usaglasile da u roku od šest godina rasele 40.000 albanskih porodica sa Kosova, Makedonije i Crne Gore u puste oblasti Anatolije. Prema sporazumu, familije su mogle brojati i preko 100 članova, pa je 40.000 familija moglo iznositi i više miliona ljudi. Član 2. konvencije je predviđao kompletnu ekspatrijaciju Albanaca iz mnogih gradova, među kojima su: Prizren, Uroševac, Priština, Kačanik, Gnjilane, Preševo, Peć, Istok, Mitrovica, Đakovica, Vučitrn, Drenica i drugi.

Ivo Andrić, ambasador Kraljevine Jugoslavije u nacističkoj Nemačkoj, januara 1939. godine je za Milana Stojadinovića izradio projekat podele Albanije između Jugoslavije i Italije. Andrić je dokazivao da će asimilacija i iseljavanje Albanaca ići lakše tek nakon ukidanja Albanije:

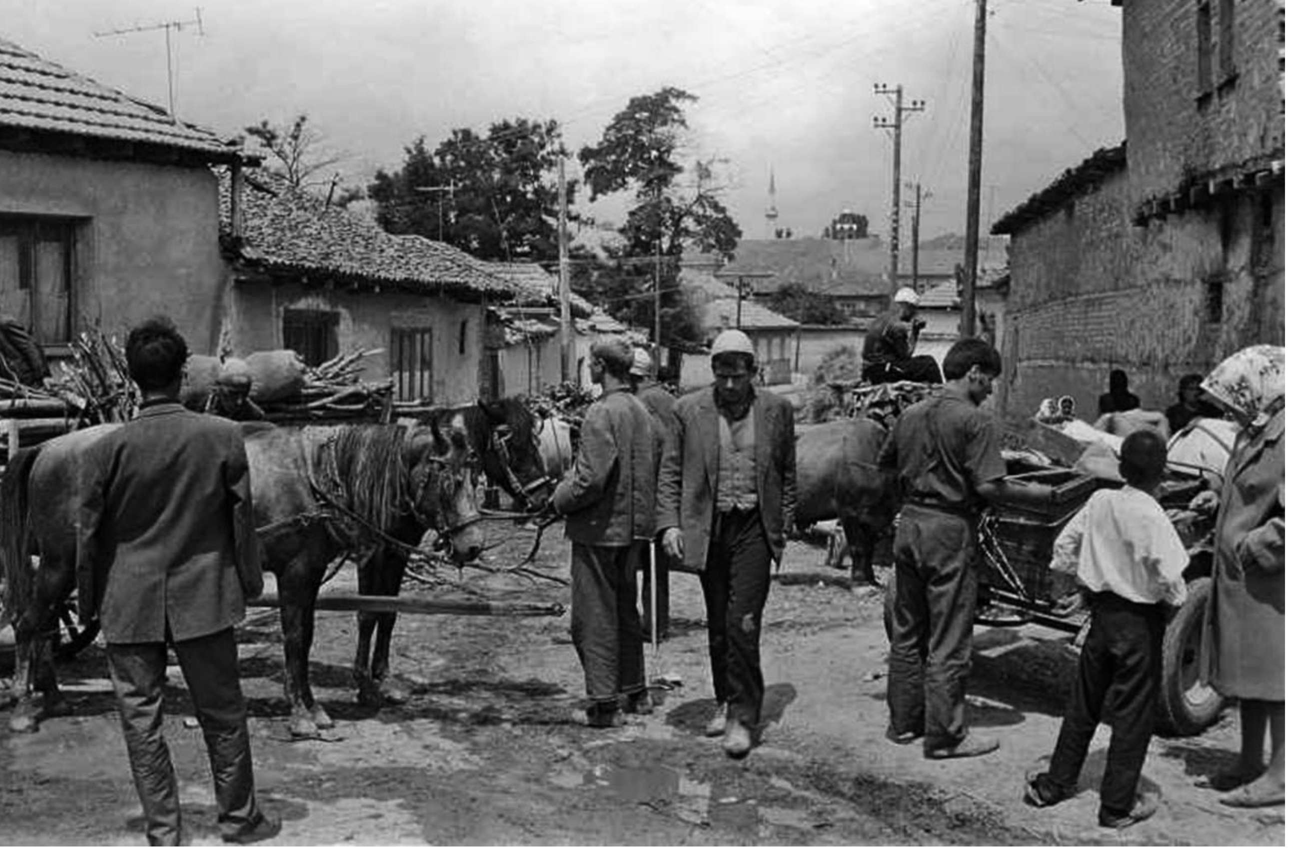
“Podelom Arbanije nestalo bi privlačnog centra za arbanasku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala. Mi bi eventualno dobili još 200.000-300.000 Arbanasa, ali su oni većinom katolici čiji odnos sa Arbanasima muslimanima nikad nije bio dobar. Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takođe bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava.”

Tadašnja Komunistička partija Jugoslavije se protivila iseljavanju Albanaca u Tursku, oduzimanju njihove zemlje i sprovođenju terora nad njima. Komunisti su smatrali da je aneksija albanskih krajeva stvorila sukob sa Albancima i podržavali su njihovo pravo na samoopredeljenje.

Ratifikaciju i primenu jugoslovensko-turske konvencije omeli su finansijski problemi, albanska kampanja protiv iseljavanja i izbijanje Drugog svetskog rata. Drugim svetskim ratom poništeni su rezultati višedecenijske kolonizacije Kosova. Kolonizacija kojom se pokušala ispraviti „istorijska nepravda“ etničkog gubitka Kosova ne samo da nije uspela, već se pokazala višestruko štetnom po kosovske Srbe.

Etnička podela Kosova u Drugom svetskom ratu

Treba nastojati da se srpski živalj sa Kosova što pre raseli… Srpske koloniste treba ubijati. (okupacioni premijer Albanije Mustafa Kruja 1942)

Nakon okupacije i podele Jugoslavije 1941. godine, Italija je najveći deo Kosova priključila okupiranoj Albaniji, osim severa koji Nemci priključuju okupiranoj Srbiji i manjeg jugozapadnog dela koji uzima Bugarska. Italijani se na Kosovu prikazuju kao oslobodioci, uvode albanski jezik u upravi i školstvu, i dozvoljavaju upotrebu albanske zastave. Od Albanaca formiraju kvislinške formacije. Progon Srba, naročito kolonista, bio je surov. Srpski i crnogorski kolonisti su proterani nazad u Crnu Goru i Srbiju, mnogi su ubijeni, njihova imovina je opljačkana, a kuće spaljene. Četničke jedinice Koste Pećanca su za ubijene Srbe vršile odmazde nad albanskim stanovništvom pograničnih sela.

Početkom rata kosovski partizanski odredi su bili uglavnom sastavljeni od Srba i Crnogoraca, jer Albancu nisu želeli obnovu Jugoslavije, u kojoj su bili tlačeni. Prvi albanski partizanski odredi su formirani u jesen 1942. Kosovski partizani Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku, koji ginu aprila 1943. godine, kasnije postaju simboli bratstva i jedinstva. Januara 1944. je održana Bujanska konferencija, na kojoj je Narodnooslobodilački odbor Kosova doneo odluku o priključenju Kosova NR Albaniji. Sredinom 1944. dolazi do masovnijeg partizanskog ustanka i formira se sedam kosovsko-metohijskih brigada.

Odluka kosovskih partizana o priključenju Kosova NR Albaniji ipak nije sprovedena. Nakon povlačenja nemačke vojske, na Kosovo u novembru 1944. ulaze jugoslovenski partizani. Desetak dana nakon što su jugoslovenske jedinice prodrle na Kosovo, decembra 1944. godine izbija masovna pobuna Albanaca koji su to doživeli kao ponovnu "okupaciju" Kosova. Vrhovni štab NOVJ šalje preko 30.000 vojnika radi gušenja „balističke pobune". U slamanju kosovskog otpora su učestvovale i dve brigade Narodno-oslobodilačke vojske Albanije, prema dogovoru Broza sa Hodžom. Najteže borbe su vođene u Drenici, a zatim u Uroševcu, Gnjilanu i Mitrovici. Mnogi albanski partizani su ponovno pripajanje Kosova Srbiji doživeli kao poništavanje njihove borbe i izdaju od vodstva narodno-oslobodilačkog pokreta.

Posleratni (Rankovićev) period u FNRJ

Na Kosovu je 8. februara 1945. godine zavedena Vojna uprava, u martu je slomljen glavni otpor kosovskih Albanaca, a borbe su nastavljene i narednih meseci. Nakon uspostavljanja jugoslovenske kontrole nad Kosovom, dolazi do stihijskog povratka proteranih srpskih i crnogorskih kolonista, vršenja osvete i odmazdi. Zbog toga, nove vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije 6. marta 1945. donose odluku o privremenoj zabrani povratka kolonistima, koja je bila na snazi do donošenja Zakona o reviziji kolonističkih odnosa avgusta iste godine, nakon čega je oko 3.352 „bivših kolonista" dobilo pravo da se vrati na Kosovo i Metohiju, dok je 306 naseljenika, koji su izgubili pravo povratka, preusmereno u Vojvodinu.

Devetog jula 1945. nova skupština Kosova i Metohije je donela odluku o proglašenju Autonomne Kosovsko-Metohijske Oblasti, izjavljujući da stanovništvo želi da ova oblast bude priključena "federalnoj Srbiji" kao njen sastavni deo. Ubrzo potom, na Trećem zasedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. godine, Kosovo je priključeno Narodnoj Republici Srbiji. Profesor Jovan Đordević ističe da kosovska autonomija nije bila kreacija Narodne Republike Srbije, već je od samog početka kategorija ustavnog prava Jugoslavije, koju predviđa i garantuje savezni ustav. Između Kosova i Srbije nije bilo hijerarhijskih prava niti dvostruke odgovornosti: svi kosovski organi vlasti izvršavali su samostalno svoja prava i odgovarali za svoj rad jedino biračima, odnosno Pokrajinskoj skupštini i Oblasnom odboru.

I nakon 1945, na Kosovu su delovale grupe balista, koje nisu priznavale odluku o priključenju Kosova Srbiji, te su protiv njih bile angažovane jedinice OZNA-e i UDBA-e, koje su imale faktičku vlast nad Kosovom. Položaj Albanaca u novoj Jugoslaviji je drastično pogoršan nakon rezolucije Informbiroa 1948. godine, kada su mnogi albanski intelektualci zatvarani i likvidirani pod optužbom da su špijuni Envera Hodže. Godine 1951. ponovo se aktuelizuje pitanje iseljenja Albanaca i dolazi do obnavljanja pregovora sa Turskom. Izgleda da je državna bezbednost vršila pritisak na Albance da se izjasne kao Turci na popisu stanovništva. Za samo pet godina, na Kosovu je zabeležen neverovatan skok broja osoba koje se izjašnjavaju kao Turci, sa 1.315 (popis iz 1948) na 34.583 (popis iz 1953).

Državna bezbednost Kosova je tretirala Albance kao nepoverljiv element i bila je uglavnom sastavljena od Srba i Crnogoraca. Služba državne bezbednosti na čelu sa Aleksandrom Rankovićem je tokom 1955-1956. na Kosovu sprovodila akciju oduzimanja oružja i sistematskog pretresanja domova, oštrinom koja je prelazila svaku meru i pretvarala se u teror nad stanovništvom. Pod isprikom traženja oružja, organi državne bezbednosti mučili su na hiljade ljudi, od čega je stotinak osoba umrlo od torture. Represivna politika prema kosovskim Albancima je nastavljena sve do smene Aleksandra Rankovića 1966. godine.

Razvoj kosovske autonomije u SFRJ

U svojoj mladosti vjerovao sam da Jugoslavija može opstati kao federativna multietnička država ravnopravnih naroda. Bio sam iskreno privržen projektu Jugoslavije po Ustavu od 1974. Nekako smo se ponosili što se Jugoslavija razlikuje od svih drugih zemalja rigidnih komunističkih režima, bez ikakve slobode i sa siromašnim građanima. Mi građani Jugoslavije u svakom pogledu živeli smo bolje. Mislio sam da u okviru takvog projekta može biti dobro i za moj albanski narod. (kosovski političar Azem Vlasi)

Šef jugoslovenske bezbednosti Aleksandar Ranković je smenjen na Brionskom plenumu 1966. godine. Istodobno, ustavnim amandmanima iz 1966. godine pokrajinama je priznat status "konstitutivnog elementa federacije", čime je Kosovo steklo elemente državnosti. Iako su Albanci bili većinsko stanovništvo pokrajine, Srbi i Crnogorci su i dalje držali nesrazmerno veliki broj državnih i partijskih funkcija, uključujući kontrolu nad lokalnom policijom i snagama bezbednosti. Dvadeset sedmog novembra 1968. je došlo do masovnih studentskih demonstracija na Kosovu, koje su krenule sa Filozofskog fakulteta u Prištini. Tek nakon toga, Albanci na Kosovu su dobili izvesnu autonomiju, uključujući i pravo na školovanje na sopstvenom jeziku. Novembra 1968. ime pokrajine je pro-

menjeno u Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo, čime je Metohija (manastirski posed) izbačeno iz naziva.

Ustavom SFRJ iz 1974. godine, Kosovo je steklo široku autonomiju i status federalne jedinice SFRJ. Sticanjem istinske autonomije, Srbi i Crnogorci prestaju biti vladajuća manjina. Albanci preuzimaju vodeće položaje, te dolazi do smene mnogih Srba i Crnogoraca u političkim telima, upravi i radnim organizacijama. Primenom principa etničke reprezentacije, prema kojem je procenat zaposlenih pripadnika neke nacije morao biti u skladu sa etničkom strukturom, mnogi Srbi i Crnogorci gube posao. Pritom, na Kosovo se vraćaju mnogi Albanci proterani tokom perioda Kraljevine, a pored toga postoji i ekonomska emigracija iz Albanije, jer se u Jugoslaviji bolje živelo. Suočeni sa gubitkom posla, i često neprijateljskom sredinom, Srbi počinju masovno napuštati Kosovo. Prema nekim procenama (New York Times, 12. jul 1982), tokom 1970-ih godina, oko 57.000 Srba iselilo se sa Kosova. Tih godina, mnogi srpski manastiri se žale na nanošenje štete od strane nepoznatih lica, bespravnu seču šume, i slične probleme.

Protesti Albanaca i zahtevi za republikom

Nakon Titove smrti, među Albancima, koji su činili apsolutnu većinu stanovništva Kosova (77.4% prema popisu iz 1981), širi se bojazan da Kosovo može ponovo potpasti pod srbijansku upravu. Prevladalo je mišljenje da se to može preduhitriti samo ako se Albancima prizna status naroda i vlastita republika koja više nikako ne bi mogla potpasti pod vlast Srbije. Studenti Univerziteta u Prištini su marta 1981. godine započeli mirne proteste, koji su ubrzo postali opštenarodni, zahtevajući ravnopravan položaj Albanaca sa ostalim slovenskim narodima u Jugoslaviji, koji imaju svoje republike. Sloganom „Kosovo Republika!“, oni su tražili da Kosovo postane sedma republika jugoslovenske federacije i da jugoslovenske vlasti prestanu da ih tretiraju kao nacionalnu manjinu (narodnost), već da ih priznaju kao narod.

Jugoslovenska vlast je na albanske zahteve odgovorila slanjem vojske na demonstrante. U neredima koji su usledili, ubijeno je više desetina albanskih đaka i studenata, što je tadašnji režim skrivao od javnosti. Nakon krvavog gušenja demonstracija, došlo je do velike podeljenosti između Srba i Albanaca – Srbi su tražili ukidanje autonomije Kosova, a Albanci državnost. Zavedena je neka vrsta vojne uprave nad Kosovom. Albanci su izloženi represiji i masovnim hapšenjima. Takođe dolazi i do nasilja nad Srbima.

U narednim godinama, mnogi albanski intelektualci su osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne, uglavnom zbog izražavanja zahteva da Kosovo postane republika.

Protesti kosovskih Srba i kampanja o genocidu

Nakon albanskih demonstracija, 1982. godine, kosovski Srbi (predvođeni Kostom Bulatovićem, Miroslavom Šolevićem i drugima) počinju da se bune protiv „perfidnih pritisaka sa pozicija države“, a središte pokreta postaje grad Kosovo Polje, nekadašnja srpska kolonija. Istovremeno, u Srbiji započinje anti-albanska kampanja, čija je središnja tema „genocid“ nad Srbima na Kosovu, i koja iseljavanje Srba prikazuje kao plansko etničko čišćenje koje provodi pokrajinsko rukovodstvo. Aprila 1982. godine 21 sveštenik Srpske pravoslavne crkve, među kojima nekoliko budućih episkopa (Atanasije Jeftić, Irinej Bulović, Amfilohije Radović), upućuju najvišim crkvenim i državnim organima „Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu i Metohiji“, koji govori o „planskom genocidu nad srpskim narodom“ i aktuelizuje kosovski zavet. Godine 1983. crkvene novine Pravoslavlje objavljuju feljton Atanasija Jevtića „Od Kosova do Jadovna“, koji opisuje slučajeve „brutalnog i životinjskog silovanja srpskih žena, devojčica, starica i monahinja od obesnih Arbanasa“, a stradanja Srba na Kosovu poredi sa stradanjima u NDH. Pišući o Albancima, crkveni autori uglavnom naglašavaju njihova zlodela, opisujući ih kao silovatelje, skrnavitelje i nasilnike.

Godine 1985, pripadnici „Srpskog pokreta otpora“ sa Kosova upućuju državnim organima peticiju, čije sastavljanje su pomogli i Atanasije Jevtić i Dobrica Ćosić, u kojoj kažu da pokrajinom vladaju „velikoalbanski šovinisti“ koji su „okupirali deo Jugoslavije“ i nad Srbima čine genocid. Jugoslovenska vlast na ove optužbe nije gledala blagonaklono, već kao na ispoljavanje srpskog nacionalizma. Srbi sa Kosova tih godina protestuju po raznim gradovima, a 26.

februara 1986. godine njih stotinak provaljuje u saveznu skupštinu, zahtevajući uvođenje vanrednog stanja i ukidanje autonomije Kosova.

Godine 1986. objavljen je uticajni Memorandum SANU, koji demonstracije albanskih studenata naziva „neofašističkom agresijom“ i navodi da se na Kosovu sprovodi „fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom“. No, niko osim srpskih autora probleme na Kosovu nije nazvao genocidom. Memorandum SANU je kasnije stručna komisija Ujedinjenih nacija ocenila „sredstvom širenja anti-albanskih osećanja“. Prema izveštaju Human Rights Watch-a, srbijanski mediji su 1980-ih namerno sejali dezinformacije o zlodelima nad Srbima na Kosovu, uključujući silovanja Srpkinja, i vodili kampanju mržnje s ciljem da se raširi negativna predstava o Albancima.

Uspon Miloševića i ukidanje autonomije Kosova

Situacija na Kosovu, koja se ne poboljšava željenom i obećanom brzinom, stvara opasnu atmosferu gde je svaka reč izgovorena protiv srpskog nacionalizma shvaćena kao nacionalizam. Strastvene reči mogu doneti samo vatru. (Dragiša Pavlović)

U aprilu 1987. Srbi organizuju miting u Kosovu Polju protiv „antisrpske diskriminacije“ koju sprovodi većinski albansko rukovodstvo pokrajine. Na ovom valu etničkih sukoba, na površinu je isplivao Slobodan Milošević, izrazivši podršku kosovskim Srbima prilikom unapred pripremljenog sukoba sa pokrajinskom policijom (“Niko ne sme da vas bije!”), osvojivši tako simpatije crkve i nacionalističkih krugova Srbije. Uvidevši na koju stranu vetar duva, Milošević zamenjuje komunističku retoriku nacionalnom. Zahvaljujući problemu kosovskih Srba, Milošević uskoro preuzima vlast u Srbiji, eliminišući umerenije konkurente, Dragišu Pavlovića i Ivana Stambolića, iz Saveza komunista Srbije.

Nakon povezivanja sa pokretom kosovskih Srba, Milošević ih koristi kao mitingaške snage za svoje „antibirokratske revolucije“, kojima vrši svojevrsne aneksije pokrajina i centralizuje svoju vlast. Početkom 1989. godine, Slobodan Milošević nasilno ukida autonomiju Kosovu. JNA je na Kosovu zavela vanredno stanje, a policijske jedinice su ugušile generalni štrajk kosovskih rudara, koji su se protivili ukidanju autonomije. Pohapšeno je na stotine osoba, a kosovsko rukovodstvo je prisilno smenjeno. U vreme glasanja o amandmanima, zgrada Skupštine Kosova je bila okružena tenkovima. Dana 23. marta 1989. godine kosovski parlament u atmosferi opsadnog stanja i, često se navodi, bez kvoruma, odobrava ustavne amandmane kojima Kosovo gubi izvornu autonomiju. U demonstracijama koje su usledile 28. marta 1989. godine, policija je, prema podacima Human Rights Watch-a, ubila dvadeset četiri osobe.

Miloševićev trijumf je ovekovečen 28. juna 1989. godine na Gazimestanu, prilikom proslave 600-te godišnjice Kosovske bitke. Milošević je u svom govoru Kosovo nazvao srcem Srbije, što je kasnije postalo široko prihvaćena politička parola. Tada je pred oko 300.000 okupljenih izjavio da “ni oružane bitke nisu isključene”, što se danas redovito tumači kao najava jugoslovenskih ratova: „Opet smo pred bitkama i u bitkama. One nisu oružane, mada ni takve još nisu isključene.“

Miloševićev govor je označio kraj jugoslovenske ideje, a on je od komunističkog lidera Srbije postao nacionalni lider Srba. Povodom Miloševićevog gazimestanskog trijumfa, Rugova je (1989) izgovorio gotovo proročke reči: “Gazimestan je jedna šovinistička manifestacija. Nisu se samo Srbi borili protiv Turaka, u bici su učestvovali i Albanci, i Hrvati, i Bosanci. To je događaj od značaja za sve jugoslovenske narode. Moj utisak je da u Jugoslaviji postoje snage koje gotovo priželjkuju terorističke akcije na Kosovu. Mogu samo da upozorim Srbe da uvek kada je neki mali narod, a i Srbi su mali narod, pokušavao da nametne svoju prevlast na Balkanu, to se završavalo njegovom ličnom tragedijom.”

Pasivni otpor i razvoj paralelnih institucija

Kao odgovor na protivustavno ukidanje autonomije, Kosovski parlament je 2. jula 1990. doneo Ustavnu deklaraciju, kojom se Kosovo proglašava republikom, ravnopravnom sa ostalim jugoslovenskim republikama. Srbija na to reaguje tako što 5. jula raspušta kosovski parlament i smenjuje urednike glavnih albanskih medija na Kosovu. Uskraćena su finansijska sredstva kosovskim institucijama, između ostalog Akademiji nauka i umetnosti Kosova (jula 1992). Nakon ovoga, kosovski Albanci započinju sa izgradnjom paralelnih institucija. Sedmog septembra poslanici raspuštene Skupštine se tajno sastaju u Kačaniku i usvajaju novi ustav Republike Kosovo. Izabrana je vlada u senci i Skupština. Septembra 1991. godine, kosovski Albanci su održali i nezvanični referendum o nezavisnosti. Na osnovu referenduma, nepriznata Republika Kosovo je proglašena nezavisnom od Jugoslavije. U stvarnosti, ona nije funkcionirala kao nezavisna država nego kao paralelan sistem vlasti. Tokom čitavog Miloševićevog perioda, na Kosovu su uporedo delovale institucije Republike Srbije pod nazivom „Autonomna pokrajina Kosovo i Metohija“ i institucije kosovskih Albanaca pod nazivom „Republika Kosovo“.

U periodu 1990-ih, Kosovo je postalo policijska država pod upravom Beograda. Nakon što su beogradske vlasti preuzele pokrajinske

institucije, na stotine hiljada kosovskih Albanaca je otpušteno iz državnih institucija i društvenih firmi. Miloševićeve vlasti su pozatvarale većinu škola na albanskom jeziku i prestale su da isplaćuju plate albanskim srednjoškolskim profesorima. Dolazi do internacionalizacije kosovskog pitanja. Kosovski Albanci su započeli izgradnju sopstvenih paralelnih institucija, kao što su školstvo, zdravstvo i poreski sistem. Albanski đaci i studenti su pohađali časove u privatnim kućama, praznim firmama i napuštenim školskim zgradama. Miloševićeva vlast nije dopuštala razvoj paralelnih institucija na Kosovu, i srpska policija je neprestano upadala u obrazovne i druge ustanove kosovskih Albanaca. Pripadnici snaga bezbednosti su rutinski maltretirali, privodili i tukli nastavnike, studente i upravnike albanskih škola. Policija je neprekidno kršila osnovna ljudska prava, a proizvoljna hapšenja i mučenja postala su redovna pojava. Kosovski Albanci su, više od svih građana Srbije, trpeli teror režima Slobodana Miloševića.

Vođa kosovskih Albanaca, Ibrahim Rugova, bio je poznat po zagovaranju nenasilnog otpora Miloševićevom režimu, zbog čega je nazvan „balkanskim Gandijem“. Između 1991. i 1995. godine, dok je rat besneo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, većinsko albansko stanovništo Kosova je upražnjavalo pasivni otpor, odbijajući učešće u političkim strukturama Srbije, ne izlazeći na izbore i bojkotujući popis stanovništva. U jeku ratnih sukoba, Rugovin Demokratski savez Kosova je odbio ponude hrvatskog i bosanskog rukovodstva da otvori još jedan vojni front protiv Srbije.

Sve do 1995. godine, Rugovina strategija nenasilnog otpora je imala široku podršku albanskog stanovništva. Međutim, nakon okončanja ratova u Hrvatskoj i Bosni, nenasilna strategija počinje da biva doveđena u pitanje, a među Albancima je sve veći broj onih koji zagovaraju oružani otpor.

Kosovski rat i iseljenje stanovništva

Godine 1996, do tada nepoznata Oslobodilačka vojska Kosova je započela terorističke napade na nosioce srpskih vlasti na Kosovu i njihove saradnike u albanskoj sredini. Napadi na srpsku policiju i civile su nastavljeni i naredne 1997. godine. U svojim saopštenjima, OVK je kritikovala “pasivan” pristup vođa kosovskih Albanaca, obećavajući da će se boriti do oslobođenja Kosova od srpske vladavine. Krajem 1997. godine, kosovski Albanci su oblast Drenice prozvali “oslobođenom teritorijom” zbog jakog prisustva snaga OVK-a.

Tokom 1998. godine OVK se omasovljava i započinje gerilske borbe sa srpskim snagama bezbednosti. U oblastima sukoba, srpska policija i specijalne snage bezbednosti su se neselektivno i surovo svetile civilnom stanovništvu. Petog marta 1998. specijalne policijske jedinice, u poteri za vođom OVK Ademom Jašarijem, u selu Donji Prekaz sravnile su sa zemljom porodičnu kuću Jašarijevih, pobivši dvadesetak boraca, nekoliko staraca, 18 žena i destoro dece mlađe od šesnaest godina. Masakr u Prekazu i druga neselektivna ubistva počinjena tih dana u oblasti Drenice radikalizovala su kosovske Albance i omasovila redove Oslobodilačke vojske Kosova, koja prerasta u masovni oružani pokret otpora beogradskoj vlasti. Mnoge dotadašnje pristalice Rugovine politike nenasilja se nakon ovoga okreću oružanoj borbi.

Borbe između specijalnih jedinica MUP-a Srbije i OVK, koja je držala pod kontrolom znatni deo Kosova, sredinom 1998. prerastaju u Kosovski rat. Od avgusta 1998. srbijanske snage bezbednosti započinju široku ofanzivu protiv Oslobodilačke vojske Kosova. Tokom ovih sukoba Vojska Jugoslavije i MUP Srbije koristili su “prekomernu i nasumičnu silu” (prema presudi MKSJ), što je rezultiralo uništenjem sela, raseljavanjem stanovništva i smrću civila. Bahata upotreba državnog nasilja, masakri nad civilima i etničko čišćenje koja su vršile srpske snage, bila su zvaničan povod NATO bombardovanja Srbije marta 1999. U suštini, Milošević i nije imao nekog izbora, osim da preda ili ne preda Kosovo njegovim stanovnicima.

Milošević je, međutim, izabrao da izmeni stanovništvo Kosova. Nakon što je NATO bombardovanje počelo, Milošević je angažovao svu raspoloživu državnu silu radi proterivanja kosovskih Albanaca. Tokom NATO udara, od 24. marta do 10. juna, srpske policijske, vojne i paravojne jedinice su započele “rasprostranjenu kampanju nasilja” (MKSJ) protiv albanskog stanovništva Kosova, vršeći prisilne deportacije i masovne progone na etničkoj osnovi, čineći masovna ubistva, pljačke, silovanja, razaranja verskih objekata, pa i čitavih naselja. MUP Srbije je nastojao da prikrije pokolje kosovskih Albanaca prevoženjem leševa u unutrašnjost Srbije, gde su bacani u Dunav ili zakopavani u masovne grobnice. Prilikom ove brutalne državne akcije etničkog čišćenja, 862.979 registrovanih albanskih izbeglica je napustilo Kosovo u kratkom vremenskom periodu (podaci UNHCR-a). Prognanim građanima su pogranične vlasti prilikom napuštanja zemlje bespravno oduzimale i uništavale lična dokumenta, vršeći sistematsko brisanje identiteta.

„Rezultati akcije: razbijene i poslednje velike grupe. Likvidirano oko 2.000, mnogo više nego i u jednoj operaciji pre. Napustilo zemlju 900.000. Ostalo terorista 1.000, ostalo civila 300.000.“ (Ratni dnevnik policijskog generala Obrada Stevanovića)

Uprkos naizgled „konačnom rešenju“ kosovskog problema, Srbija nakon 78 dana NATO bombardovanja biva primorana da se povuče sa Kosova. Tih dana se proterani Albanci vraćaju na Kosovo, ali oko 100.000 Srba napušta područje. Mnogi Srbi koji su ostali, bili su napadnuti od gnevnih albanskih povratnika, a njihova imovina je uništavana i pljačkana. U narednim godinama broj Srba i drugih nealbanaca raseljenih sa Kosova se penje na oko 200.000. Oni koji su ostali postali su lak plen za OVK, koja je vršila otmice i ubistva srpskih civila, a jedan od najzloglasnijih zločina koji joj se pripisuje (još uvek bez sudskog epiloga) je ubijanje ljudi zarad vađenja organa, i njihove prodaje na crnom tržištu.

Uprava UN i proglašenje nezavisnosti

Da je zvanična Srbija bila pametnija, već bi 1981. prihvatila zahtev Kosovo Republika. Da je to učinila, možda bi danas postojala demokratska i konfederalna Jugoslavija u kojoj bi živeli gotovo svi Srbi. (slovenački politikolog Anton Bebler)

Po okončanju bombardovanja, Srbija gubi kontrolu nad Kosovom. Prema Rezoluciji 1244, Kosovo ostaje deo SR Jugoslavije, ali pod kontrolom Ujedinjenih Nacija, odnosno snaga KFOR-a. Srbi na Kosovu od privilegovane manjine postaju obespravljena manjina. U martu 2004. izbijaju nasilni nemiri tokom kojih su albanski demonstranti napali srpske zajednice na Kosovu. Za dva dana etničkih sukoba ubijeno je 19 civila (11 Albanaca i 8 Srba), uništeno na stotine srpskih domova i oko 35 pravoslavnih crkvi. Preko 4.000 Srba je prognano, pri čemu su neka naselja ostala potpuno bez Srba.

U februaru 2006. godine započinju pregovori o statusu Kosova. Međunarodni posrednik,

finski političar Marti Ahtisari, predložio je plan o “nadziranoj nezavisnosti”, koji je srbijanska strana odbila, a kosovska prihvatila. Srbija je predlagala da status Kosova bude regulisan poput statusa Hongkonga u Kini ili Olandskih ostrva u Finskoj, ali su kosovski Albanci odbacili svaki predlog koji bi uključivao Kosovo u sastavu Srbije.

U dogovoru sa zapadnim silama, Skupština Kosova je 17. februara 2008. jednoglasno proglasila nezavisnost Kosova, sa svih 109 prisutnih poslanika, dok je 11 srpskih poslanika bojkotovalo glasanje. Tu odluku je Vlada Srbije još iste večeri proglasila protivpravnim aktom, i od tada srbijanska diplomatija intenzivno radi protivu kosovske nezavisnosti.

Želela to Srbija ili ne, većina Evrope danas priznaje Kosovo za najmlađu evropsku državu. Kosovske institucije imaju vlast nad najvećim delom Kosova, osim severnog dela koji je pod kontrolom Srba. Dok ovo pišem, barikade su na severu Kosova. Beograd i Priština još uvek ne mogu da postignu bilo kakav dogovor.

Rezime

Tek što je balkanskim ratovima Kosovo nakratko postalo deo Srbije, izbija Prvi svetski rat. Nakon Prvog svetskog rata Kosovo postaje deo Jugoslavije, njen permanentni problem, i jedan od bitnih uzroka njenog raspada.

Jugoslovenski period kosovske istorije bio je, nažalost, veoma nasilan. Tokom većeg dela jugoslovenskog razdoblja, na Kosovu su vladali vanredno stanje ili vojna uprava. Kad se sve sabere i oduzme, najmanje nasilja je bilo u periodu razvoja kosovske autonomije, od smene Rankovića 1966. do nemira 1981. godine. Ovaj period 1970-ih obeležila je široka autonomija i donošenje ustava 1974. godine. Pa čak i period žestoke kampanje o genocidu tokom 1980-ih izgleda gotovo bezazlen u odnosu na kasnije događaje, kada je masovno ubijanje zaista započelo.

Glavne demografske tendencije u jugoslovenkom razdoblju su plansko naseljavanje Srba u periodu Kraljevine, i stihijsko iseljavanje u periodu SFRJ. Srba je danas procentualno mnogo manje na Kosovu nego pre sto godina. Kao većina, Srbi su se održali samo na Severu Kosova, gde su bili većina i početkom veka. Manjina su postali čak i u gradovima osnovanim kolonizacijom, kao što su Obilić i Kosovo Polje. Iz mnogih mesta su potpuno proterani.

Kuda dalje?

Kao što smo videli, kosovski problem nije nastao danas ili juče, on postoji od kada je Kosovo ušlo u sastav Jugoslavije/Srbije. Mnogi Srbi sa kojima sam razgovarao bi voleli da se kosovski problem reši tako da svi Albanci odande nestanu. Ja mislim da to nije realno, a pre svega nije čovečno.

Da li je rešenje da ponovo osvojimo Kosovo? Osvajali smo ga već previše puta (1912, 1918, 1944, 1989, 1999), ali jednostavno nismo znali šta bismo s njim. Beograd je u dvadesetom veku pokušao sve nasilne metode: postupno raseljavanje, proterivanje u masi, vojnu upravu, kolonizaciju… Ali, zbog takve su politike uvek ispaštali kosovski Srbi. Kao po pravilu, svaki talas beogradskog nasilja su pratili pogoršanje položaja i iseljenje kosovskih Srba.

Važnija literatura

Izveštaj međunarodne komisije o balkanskim ratovima, Vašington, 1914.
Dimitrije Tucović, Srbija i Albanija, Beograd, 1914.
Dimitrije Bogdanović, Knjiga o Kosovu, Beograd, 1985.
Isterivanja Albanaca i kolonizacija Kosova, Istorijski institut u Prištini, 1997.
Noel Malcolm, Kosovo: A Short History, Macmilan, London, 1998.
Kosovo: kako viđeno, tako rečeno (Izveštaj OEBS-a), 1999.
Po naređenju: ratni zločini na Kosovu (Izveštaj Human Rights Watch-a), 2001.
Aleksandar Pavlović, Prostorni raspored Srba i Crnogoraca kolonizovanih na Kosovo i Metohiju u periodu između 1918. i 1941. godine, Baština br. 24, 2008.
Transkripti sa suđenja Miloševiću, Fond za humanitarno pravo, 2009.
Presuda Miloševićevim saradnicima za zločine na Kosovu, MKSJ, 2009.

O odlasku u partizane

Vlado Kristl

Ja sam u podzemlju živel dugo dok sam vezu dobil, sam se moral skrivat, lako nije bilo, svaki čas se uhvatilo nekoga... Na zadnjoj gimnaziji kaj sam bil su ustaše napravili nekakvu proslavu, bila je godišnjica ili oslobođenje, svaki svoje zove oslobođenje. Onda su svi morali gimnazijalci stati u redu, a kak je bila zima, bio je već mrak, onda sam ja sve ziherunge isključil, tak da je sve bilo u kmici, sve su morali otkazat. Zato bi me streljali da su me uhvatili. I takve stvari sam delal, kakti prgavo malo, neozbiljno, ali kad je čovjek mlad, onda se uvredi. I mala deca veliju onda ne. A mojega prijatelja su onda ustrelili, na stubištu, i to je bil za mene znak da nema više, sad se sakrij i gledaj kak se dobi ta veza. Moralo se stajat protiv, i jedan drugoga malo poznavat, i tak. Tak da sam se onda skrival i jednog dana je došlo, sad se ide, sutra ili prekosutra, znak je taj i taj, i onda se išlo. Sve poznate ulice po noći, šećeš i onda dojdeš van iz Zagreba, i onda bi iza tog i tog se skrival i onda, prek Turopolja se išlo, i onda vinogradi gore, desno, na Baniju, i tam smo ležali jedan dan u grmlju. I svaki čas nekakve kontrole su prolazile, auti, Nijemci oboružani, ovi, oni, a nije se imalo vezu za dalje. Posle se nije znalo točno kam dalje, možda su tu vezu uhvatili, te ljude poubijali, tak da tamo do drugog dana nismo znali kaj je, sad smo ostavljeni sami, i tak je prošlo to i onda, najdanput fijuuu!... Sova ne fučka tak. I to je bil jedan... I onda je rekel, tri po tri, bilo nas je tam jedanaest. To je bilo najveće čudo za mladog čovjeka, počelo je svitati, onda smo išli opet kroz šumu ali razdeljeni, da nas ne uhvatiju... I najedanput tu stoje... Sad mi dojdu suze. Oko pedeset, šezdeset partizanov, oboružanih, stoje u šumi, tiho sve... jer su čuli da netko dolazi, čekaju...

Tak sam došel u drugi svet. Najedanput sam došel u drugi svet gde više povratka nema. Ali ti ljudi, neki su do kraja s menom bili, ili ja s njima, i spavali smo u snjegu skupa ti su posle bili gosponi gazde, i su mene hitili na ulicu. Ti takozvani partizani, ta gomila, samo kad im je loše bilo su bili dobri, kad su trebali nekoga da ih grije, i ja sam trebal nekoga da me grije kad se u snegu spava, ja nisam znal da se more u snegu spavat, ko cucki se zamotaju jedan drugome, se držiju. Ujutro si zdrav, niš ti ne fali samo si gla-

Don Kihot, animirani film Vlade Kristla, Zagreb, 1961.

dan kak vuk. Ali ti isti ljudi su me izdali. Ili kak oni veliju, ja sam njih izdal. Sad oni su na vlasti, sad oni vladaju i sad budu oni svet oslobodili. Oslobodili? Od čega? Pa vidim kak se ponašaš. Pa nemre to biti sloboda.

Nisam se više mogel razmet s nikim u svetu, u jednoj psemici kad sam došel iz partizana, rekel sam, primetil sam, Hitlera smo ubili a došli smo sa parsto Hitlerov. Parsto Hitlerov su došli z menom. To je užas, to primetit da si sve riskiral, i da je za niš.

Jedno od najgorih iskustava je Bakarić, to je gnjida, taj je vlastitim rukama ljude... gestapo partizanski, on je organiziral tajnu policiju, krvolik ali mekan, gnjida... Taj je postao predsjednik Hrvatske. On je ubil i... kak se zval profesor hrvatskog jezika... Hebranga.

Ta crna duša mi je ostala. Nemrem se veselit više. Ak nekoga gledam, onda vidim iza toga crno, uvijek je iza toga ne smrt, nego ponor u kom se događa protiv čega je čovek na svetu. Iza svakoga je taj podrum ili tavan, tavan još dobro, ali podrum... pun loših, gnjilih ljudi koji sami sebe gnjave. Zakaj nema smisla da sam postal čovjek. Ak ti se tu veseliš, ti se uzalud veseliš. I ak sam imal decu sam se uvek pital, a kak bum ih odgojil da ne budu imali to kaj ja imam. Da im to zašparam...

Ja ne znam ak sam se još mogel promenit, to bi trebalo bit u slikama. Ak nije u slikama, zakaj slikam? To je to kaj ljude i straši na tim slikama, oni nemreju podnosit da je njima to u sobi ili u njihovom stanu, kući, razočaranje to u slikama mora bit unutra.

Nema čovjeka, nema ni prijatelja, ti moraš sam sudit prek svega, prek sebe i prek drugih i nitko ti tu nemre pomoć. Zato si čovjek. Samo zato si čovjek. Ak to ne delaš, nisi interesantan, nemre se niš više napravit.

Al tu sliku od prije, kak su sivi u prvom svetlu... kak su stajali tu, živi ljudi koji stoje protiv jednog moćnog velikog sveta koji sve nas ugrozil, i svakog mogu svakog dana ustreliti... tak stoje. To znači ima još ljudi... i ti isti su svi izdali, izdali ak nisu umrli.

Većina koje je još u ono doba kad smo počeli ulaziti u gradove, većina je rekla tu rečenicu koju ne bum zaboravil: “Zakaj nisam opal, zakaj nisam poginul...” Takva je sramota bila... Jer su drugi isto ćutili to kaj smo delali i kaj smo mislili i zbog čeg smo uopće tu. I to je sve prodano, odmah, u jednom času... Kad ti imaš priliku, prodaj. Napravi svoje doba iz toga, slušaj onoga tko je sad moćan.

Te slike iluzije, to nemrem sad naslikat. Da sam ja takav jedan, ja bi mogel morti naslikat tu veliku sliku kad sam videl te u sivom, u prvom svetlu te ljude, to je bil svet kaj se najedanput otvoril, ima mogućnosti! Nisi ti na smrt osuđen i samo se čeka čas, ne!

Tu raste jedan novi svet, jedan koji nema još boje, nema još ništa, ali tu je... To je jedan moment iluzije, ali posle je to prošlo. Ali jedan koji je od te iluzije morti dobil dobar položaj ili postal predsednik Akademije likovnih umjetnosti, taj bi mogel tu sliku naslikat. I svi bi rekli, moj Bože, to je slikar!

On bi to mogel naslikat, ja ne.

(iz knjige Ane Marije Habjan *Umjetnik otpora – razgovori s Vladom Kristlom, Munchen 2003, 2004*, Petikat, Zagreb, 2007.)

Protiv svake Jugoslavije

O ideologiji prelaska iz kapitalizma u kapitalizam, kroz kapitalizam

Nina Simonović

1.

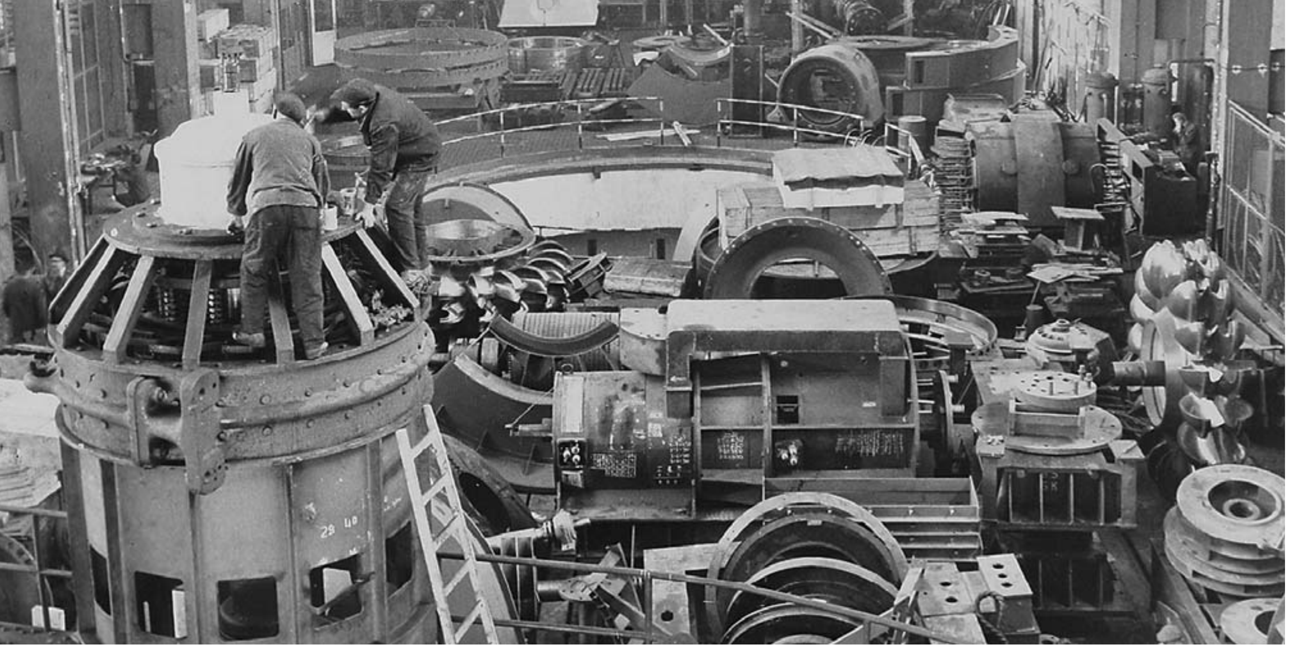
U ne baš inspirativnoj imaginaciji post-jugoslovenskih jugonostalgičnih levičara opstaje poseban način pisanja o „socijalističkoj“ Jugoslaviji koji podrazumeva i upotrebu specifičnog vokabulara. U tom vokabularu dominiraju ideološke konstrukcije koje uvek ističu navodno „protivrečan“ karakter jugoslovenskog društva, kao što su: „kompleksne klasne logike koje su se međusobno sudarale i sukobljavale“; „protivrečne političko-ekonomske pojave“; „društvena dinamika koja je istovremeno centripetalna i centrifugalna“ itd.

U tom smislu je karakteristična publikacija „Gradove smo vam podigli“ (čiji je podnaslov „O protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma“) nedavno objavljenja u Beogradu, kao propratni materijal za istoimenu izložbu. U stvari, sve gore navedene ideološke floskule izvučene su iz uvodnog teksta ove publikacije. Osim na ovaj tekst, ovde ću se ukratko osvrnuti još i na tekst „Protivrečna reprodukcija socijalističke Jugoslavije“ iz iste publikacije. Ova izložba i publikacija, okupile su veći broj levičara sa jugoslovenskog prostora i predstavlja vrlo dobar i svež primer ideološke artikulacije ovog tipa.

U već pomenutom uvodnom tekstu susrećemo se još i sa konstatacijama da se u Jugoslaviji odigrala „socijalistička revolucija predvođenja komunističkom partijom“, da je reč o „emancipacijskom poduhvatu (...) koji se širio kroz ideje samoupravljanja, strukturno demokratski postavljenog učestvovanja u političkom životu, društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju...“, a konstatuje se i da je u tom periodu „Jugoslavija po prvi put u istoriji obezbedila realnu nezavisnost u odnosu na globalnu dinamiku političko-ekonomskih centara moći“.[1]

Osim ovoga, tu su još i konstatacije o posledicama raspada Jugoslavije, pa tako možemo pročitati i „da su sve države nastale nakon razbijanja Jugoslavije nacionalističko-kapitalističke“ i da su agende lokalnih režima podvrgnute „isključivo logici kapitala“. A posebno se bolnim čini iskazani žal za tim što danas „interese radničke klase malo ko zastupa“, i kako nedostaju „obrazovne i društveno-političke aktivnosti usmerene direktno na radništvo, i ponovno iskazani žal za izostankom „političkog predstavljanja radnika“. Ovaj post-jugoslovenski period se uvek i samorazumljivo karakteriše kao „restauracija kapitalističkog sistema“.

1 Ostaje nam da se pitamo gde je ova “realna nezavisnost” bila sadržana, između perioda staljinističke lojalnosti i Jugoslavije kao *de facto* članice NATO-a.

Da bi se ove ideološke floskule dovele u pitanje ne mora se dugo tražiti - dovoljno je, na primer, pogledati tekst „Protivrečna reprodukcija socijalističke Jugoslavije“ iz iste publikacije. Autori ovog teksta nastojali su da napišu jedan izbalansiraniji tekst koji bi, kako to eksplicitno kažu, izbegao zamke kako pristupa koji Jugoslaviju prikazuju u isključivo negativnom svetlu, tako i onih koje se prema njoj odnose isključivo pozitivno. Stoga, za razliku od uvodnog teksta koji je verovatno trebalo da eksplicitnije objasni ideološku poentu celog projekta, u ovom tekstu se pohvale Jugoslaviji iznose na „trezveniji“ način. Tako se ističu „izgradnja infrastrukture koja bi omogućila zadovoljenje potreba najširih društvenih slojeva“; „intenzivni razvoj obrazovanja“; „iznimni progresivni socijalne principi, kao što su jednake zarade za obavljanje istog posla (za muškarce i žene), pravo glasa (za žene), puna ravnopravnost u bračnoj zajednici, razvod uzajamnim sporazumom i pravo na abortus“; „velika državna ulaganja u izgradnju bolnica, edukacija medicinskog osoblja, modernizacija infrastrukture zdravstvenih ustanova i primena delotvornih naučnih dostignuća u lečenju i suzbijanju bolesti“; „ubrzana industrijalizacija“; „razvijanje elektro-energetske mreže, železnice, brodogradnje, mašinogradnje, železara, hemijskih fabrika“ što je sve podrazumevalo „povećanu produktivnost rada i osavremenjivanje procesa proizvodnje“. Potom se konstatuje da je „ovakav društveni napredak doveo do velikog porasta životnog standarda širih slojeva stanovništva, što se ogledalo u kvalitetu ishrane, odevanja, opskrbljenosti domaćinstava infrastrukturom koja je omogućavala komfor življenja – grejanje, struja, voda, sanitarije, kvalitetnija opremljenost kućanskim aparatima i nameštajem itd“.

Autori se u procenjivanju jugoslovenskog društva koriste tezama kanadskog ekonomiste Michaela Lebowitza, koji smatra da „uslov i kategorijalni imperativ socijalizma“ čine: 1. društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju; 2. društvena proizvodnja organizovana od strane radništva; 3. zadovoljenje zajedničkih potreba i namera. Autori odmah konstatuju da je u „društvenoj stvarnosti Jugoslavije nemoguće locirati implementaciju sve tri strane trougla“, odmah dodajući da „ovo može biti“ posledica toga što se zapravo radilo o „sistemu u nastajanju, sistemu koji nije dovršen do nivoa da možemo govoriti o reprodukciji organskog režima društvene proizvodnje socijalističkog tipa“ - iako bi se pre moglo reći da se ne može locirati ni jedna strana ovog trougla, osim formalno.

Kako bi se i pored ovoga, jugoslovenski sistem okarakterisao kao „realno postojeći socijalizam“ potrebno je ponovo prizvati kvazi-hegelijansku retoriku „protivrečnosti“, ovoga puta u vidu Lebowitzovog koncepta „protivrečne reprodukcije“ koji sugeriše da je „tokom socijalizma na delu bilo više različitih logika koje su funkcionisale u međusobnoj protivrečnosti“. To su logika kapitala (oličena u privrednim rukovodiocima), logika avangarde (oličena u partiji) i logika radničke klase. Ove logike su u međusobnoj interakciji, te po Lebowitzu „upravo zbog toga što postoji protivrečna reprodukcija između različitih setova prozvodnih odnosa, interakcija sistema može generisati krize, neefikasnosti i iracionalnost koja se ne može pronaći ni u jednom sistemu u njegovom čistom obliku“.

Iz toga se izvodi sud o socijalističkom karakteru jugoslovenskog sistema, o vremenu kada su se „socijalističke ideje spustile u realnost u pokušaju izgradnje jednog drugačijeg sveta“, uprkos opstajanju štetne „logike kapitala“, pa se danas tako u „otvorenom horizontu mogućnosti“ može naći i „renovirana vizija socijalističke budućnosti“, upravo „zahvaljujući dragocenom iskustvu socijalističke prošlosti.“ U tekstu se, osim ovoga, entuzijastično i netačno, konstatuje da: „Ideja o izgradnji novog društveno-ekonomskog sistema nije bila uvezena sovjetskom sferom uticaja, već je autohtono razvijena odlučujućim doprinosom Narodnooslobodilačkog pokreta u slomu fašizma“.[2]

2.

Ovaj vokabular zapravo predstavlja oživljavanje (post)staljinističkog ideološkog vokabulara jugoslovenske vladajuće klase. Protivrečnosti na kojima je ova klasa insistirala bile su protivrečnosti „prelaznog perioda“.

Tako se visoki funkcioner SFRJ Mijalko Todorović Plavi (Narodni heroj i Junak socijalističkog rada) zalagao za shvatanje po kome je (kako je to izneo u knjizi *Oslobađanje rada* iz 1965.) „zakon vrednosti opšta objektivna zakonitost prelaznog perioda“. On je socijalističko samoupravljanje video kao sistem koji „takoreći automatski“ obezbeđuje veću efikasnost, produktivnost rada i životni standard, što po njemu dokazuju struktura lične potrošnje, kao i pokazatelji poput broja visoko obrazovanih lica, tiraža knjiga, posećenost pozorišnih predstava itd. Uspon životnog standarda ogleda se u „raznovrsnosti i šarolikosti koju slobodna inicijativa neposrednih proizvođača i direktni voljni uticaj potrošača i drugih korisnika i interesanata nameću i obezbeđuju...“. Po njemu je želja za dokidanjem zakona vrednosti odmah „čim smo uzeli vlast“, romantičarska, idealistička, pa čak i religiozna, naprotiv, tim zakonom treba ovladati i koristiti ga dokle god se ne sazdaju objektivni uslovi za njegov nestanak: „Kako ćemo kasnije videti, naši novi socijalistički odnosi u uslovima robne proizvodnje sadrže upravo tu protivurečnost, koja može rađati kao nusprodukt svakakve negativne pojave, antagonizme, političke i druge sukobe. Zbog toga uočavanje i egzistencija zakona vrednosti i korišćenje njime u progresivne svrhe pretpostavlja istovremeno uočavanje odgovarajućih organskih slabosti, koje on sam i novi odnosi koji se u datim uslovima razvijaju, takođe rađaju. Jer, zakon vrednosti nije nova, tipično socijalistička pojava i svojstvo (neki se njime hvale maltene kao socijalističkom tekovinom), ali jeste realnost, koja se ne treba i ne može da mimoiđe ili poriče. Štaviše, on se veoma efikasno može upregnuti u kola socijalizma, pod uslovom da mu se poznaju sve ćudi: rđave i dobre!“.

Još jedan visoki pripadnik jugoslovenske vladajuće klase, Svetozar Vukmanović Tempo (takođe Narodni heroj i Junak socijalističkog rada), ovako je 1966. govorio o radničkim štrajkovima i njihovim zahtevima: „Još manje je opravdano ako neki kolektiv zahteva veće zarade bez obzira na rezultate privređivanja. Ovakvi zahtevi se u osnovi svode na to da država putem poreza uzme deo ostvarenog dohotka preduzeća koje bolje posluje i da ga prelije drugome. A to bi već bila uravnilovka, sa svim negativnim posledicama po dalji privredni razvoj. Kolektivi bi onda bili zainteresovani da se ne zalažu na radu, nego da im država obezbeđuje lične dohotke.“

Pišući o istoj temi („raspodele prema individualnom kvantumu rada“) 1961. godine, sociolog Dragomir Drašković ističe da je jugoslovenski sistem, takav društveni sistem „u kom

2 KPJ je prošla period intenzivne boljševizacije i staljinizacije, koji je podrazumevao i fizičko uništenje rukovodstva i članstva partije, u čemu je učestvovalo i rukovodstvo KPJ iz perioda Drugog svetskog rata. U ovom procesu su ubijene stotine komunista i drugih jugoslovenskih revolucionara. Ni period NOB-a nije bio oslobođen ovakvog delovanja, pa je tako u toku postojanja “Užičke republike” mučen i ubijen Živojin Pavlović, rukovodilac KPJ koji je postao oštar kritičar staljinizma.

samoupravljanje i neposredna socijalistička demokratija dobijaju sve savršenije i ljudskije oblike“, ali da on u sebi nosi i „jedan protivrečan proces u kom se ispoljavaju oblici otuđenja potrošača...“ Ipak, samoupravljanje predstavlja prvi korak ka dezalijenaciji što „ne znači da je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ukinula alijenaciju, kao ni da je prva pojava samoupravljanja oslobodila ljudski rod najamnih odnosa“. Po njemu radnici („proizvođači“) sada upravljaju viškom vrednosti, ali na posredan način: „Nagrađivanje, to jest, društvena raspodela dohotka prema individualnom kvantumu rada predstavlja dokidanje najamnih odnosa i otvara proces dezalijenacije na radnom mestu“. Ovaj proces „razrešava dijalektičku suprotnost otuđenog rada i predstavlja početak ekonomske dezalijenacije koja u sistemu radničkog samoupravljanja dobija sve veće mogućnosti za afirmaciju slobodnog rada i slobodnog čoveka – proizvođača“.

3.

Pored (post)staljinističkog ideološkog rečnika vladajuće klase, koji je ostajao u tradiciji „dijalektičkog materijalizma“, u Jugoslaviji je postojala i marginalizovana i potisnuta kritika jugoslovenskog sistema koja je ponekad bila zasnovana na libertersko-socijalističkim osnovama.

Tako je, Jelka Kljajić Imširović (1947-2006), aktivna u radikalnoj struji studentskog šezdesetosmaškog pokreta, o svojim tadašnjim kritičkim stavovima, ne samo prema jugoslovenskom sistemu, već i prema, po njoj, nedovoljno određenim kritikama tog sistema od strane grupe Praxis[3], napisala: „Kada je u pitanju novi tip klasnog društva, onda je logično, smatrala sam, da se ono uopšte ne označava kao socijalističko. Nazivati tako društvo u kojem su stvoreni i u kojem se reprodukuju klasni odnosi znači i obesmišljavanje same ideje i angažmana za socijalizam. I, na kraju, pomenuću još jedan prigovor koji sam te davne godine uputila praksisovcima. Reč je o vezivanju staljinizma za sovjetsko društvo. To su, po nekom mom uvidu, činili, što eksplicitno što implicitno, i praksisovci koji su staljinizam smatrali negacijom socijalizma, i oni koji su ga, uz oštre kritike, ipak svrstavali u nekakav socijalizam. Bez analize staljinizma KPJ, smatrala sam, nema ni konkretne kritičke analize jugoslovenskog društva.“[4]

Fredy Perlman (1934-1985), koji je šezdesetih godina živeo Beogradu[5], i koji je upravo posle tog iskustva radikalizovao svoje stavove i odvojio se od ortodoksno marksističkih pogleda, pisao je u to vreme vrlo jasno o Jugoslaviji: „Načelo „svakome u skladu sa njegovim radom“ je istorijski razvila kapitalistička klasa u borbi protiv zemljišne aristokratije, i u današnjoj Jugoslaviji ovaj princip ima isto značenje koje je imao za buržoaziju. Stoga su enormni lični prihodi (i bonusi) uspešnih trgovinskih preduzetnika u jugoslovenskoj uvozno-izvoznoj firmi opravdani ovim sloganom, pošto njegov finansijski uspeh dokazuje i njegovu superiornu sposobnost kao i vrednost njegovog doprinosa društvu. Drugim rečima, raspodela se odigrava u pojmovima društvene procene rada pojedinca, a u robnoj ekonomiji rad se procenjuje na tržištu. Rezultat je sistem raspodele koji se može sumirati sloganom „od svakoga prema mogućnostima, svakom prema tržišnom uspehu“, slogan koji opisuje sistem društvenih odnosa široko poznat kao kapitalistička robna proizvodnja, a ne kao socijalizam (koji je Marks definisao kao negaciju kapitalističke robne proizvodnje).“[6]

U knjizi iz 1991. godine *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma* Jelka Kljajić Imširović analizirala je razvoj ideologije KPJ/SKJ. Na sledeći način je sumirala pro-radnu suštinu ove ideologije, onako kako je ona izneta na Petom kongresu KPJ: „Kao vladajuća, radnička klasa mora radikalno da menja – a po partijskim ocenama ona to uglavnom i čini – svoj odnos prema radu i državi. Ona sada treba da prednjači u radu, u mobilizaciji svih trudbenika za konstruktivne zadatke, za povećanje produkcije, za podizanje produktivnosti rada, za razvijanje

3 Za noviju kritiku Praxisa, napisanu iz levo-komunističke perspektive videti Juraj Katalenac: *Praxis: an attempt at ruthless criticism*, www.ritual-mag.com. Prijevod objavljen u ovom broju Antipolitike.

4 Odlomak iz teksta *Disidenti i zatvor* Jelke Kljajić Imširović, koji je sadržan u ovom broju Antipolitike.

5 O ovome videti tekst Lorraine Perlman: *Tri godine u Jugoslaviji*, sadržan u ovom broju Antipolitike.

6 Odlomak iz teksta Fredya Perlmana: *Rađanje revolucinarnog pokreta u Jugoslaviji*, takođe objavljen u ovom broju Antipolitike.

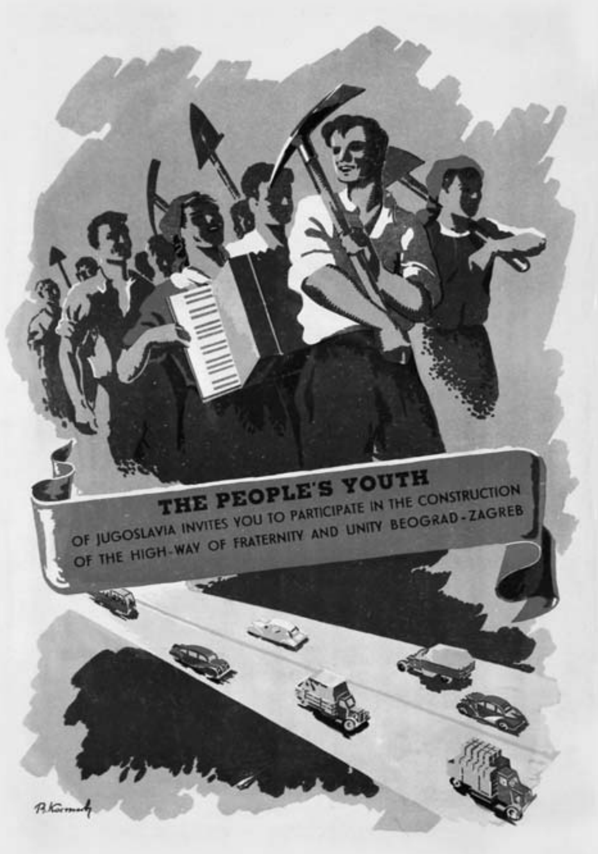

proizvodnih snaga, za što pravilnije sprovođenje politike Partije u privredno organizacionim pitanjima. Rad i samo rad, takmičenje u radu, radna disciplina, udarništvo, borba protiv nerada, nemarnog rada, neizvršavanja radnih zadataka i normi, kooperacija sa upravama preduzeća, uz konstruktivno ukazivanje na propuste u cilju još boljeg i efikasnijeg rada, radni entuzijazam u provođenju privrednih planova koje donose i razrađuju Partija i država – to su jedini načini i garancije, pored podrške Partiji i državi u borbi protiv klasnog neprijatelja, da vladajući društveni položaj radničke klase (i radnog naroda) postane u materijalnom i društvenom pogledu povoljan i sve povoljniji.“ Ideologija rada, ne ostaje samo sredstvo za povećanje proizvodnje već i oblik iskazivanja lojalnosti Partiji i vođstvu, pa tako predstavnici radnih kolektiva na ovom kongresu saopštavaju da će se norme i planovi prebacivati u znak solidarnosti sa Titom i Partijom, a u čast kongresa organizovati radna takmičenja.

Jugoslovenski sociolog, sa libertesko-socijalističkom orijentacijom, Laslo Sekelj (1949-2001), je u knjizi iz 1990. godine *Jugoslavija – struktura raspadanja*, konstatovao da, iako se oficijelna jugoslovenska ideologija uvek pozivala na Marksa „pojam socijalizma u ideologiji jugoslovenske i realsocijalističkih partija uvek je bio redukovan na lenjinističko shvatanje socijalizma kao odloženog komunizma“. Ovakvo shvatanje socijalizma je po Sekelju bilo potpuno strano Marksu koji je, iako je jako retko i koristio taj termin, socijalizmom nazivao samo nižu fazu komunističkog društva, u kom je već ukinuto tržište i nema novca, ali u kojoj i dalje važi načelo nagrađivanja prema radu: „Individualni udeo u raspodeli zavisi od broja časova rada na osnovu principa isto nagrađivanje za različiti konkretni rad. Osnovno ideološko načelo jugoslovenskog samoupravnog i svakog drugog realnog socijalizma je potpuno suprotno: različito nagrađivanje za isti kvantum rada s obzirom na vrstu konkretnog rada, odnosno tržišnih rezultata, a što je ideološko načelo liberalnog kapitalizma“.

4.

Robert Kurz (1943-2012) je smatrao da su, na nekin način, menjševici bili u pravu kada su isticali da je revolucija u Rusiji imala “objektivno buržoaski karakter”, po njemu u logičkom, ne i istorijskom ili empirijskom smislu. Zadatak buržoaske modernizacije u Rusiji nije mogao

obaviti onaj agent koji je taj zadatak obavljao na zapadu, to jest "liberalna buržoazija", koja je u ruskoj revoluciji igrala samo sekundarnu ulogu. To je mogla da sprovede samo radnička partija jasno odvojena od zapadnog kapitalizma, koja je jedina bila u stanju da u Rusiji sprovede program sustizanja kapitalističkog razvoja ("catch-up" modernizaciju). Boljševici su u tom smislu bili u pravu u vezi sa "praksom": oni su morali da sprovedu program ideološke obmane. Komunizam je tako postao "proleterska" ideologija za legitimisanje forsirane kasne buržoaske modernizacije.[7]

Kurz smatra da se izlaganje ovog programa "socijalističke akumulacije kapitala" - koja ima potpuno kapitalistički karakter, jasno može videti u spisima Lenjina i Staljina. Lenjin je uzdizao nemački državni kapitalizam kao model za razvoj, pri tom je državni kapitalizam definisao veoma paušalno, i vrlo ga je neprecizno razlikovao od "socijalizma". Staljin je jasno opisao logiku akumulacije sistema robne proizvodnje, koja proizvodi apstraktne "profite" u formi novca, gde se ceo ovaj proces ne smatra kapitalističkim zato što je "parazitska klasa" starih "kapitalista" eksproprirana. Etatistički režim akumulacije je nazvan socijalizmom i takav režim je, sa manje ili više uspeha, realizovan i u drugim sredinama.

Jedna od varijacija ovakvog sistema bila je i Jugoslavija. Istorijski uzrokovana odstupanja od sovjetskog modela, nisu jugoslovenski sistem učinili ništa manje kapitalističkim od originalnog modela.

"Kako bismo stvari još više razjasnili, uzmimo najpre najkonkretniji primer državnog kapitalizma. Svi znaju koji je to primer. To je Nemačka. Ovde imamo poslednju reč modernog kapitalističkog inženjeringa velikih razmera i planske organizacije, potčinjenje junkersko-buržoaskom imperijalizmu. Precrtrajte reči napisane u kurzivu, i umesto militarističke, junkerske, buržoaske, imperijalističke države stavite takođe državu, ali drugačijeg društvenog tipa, drugačijeg klasnog sadržaja – sovjetsku državu, to jest, proletersku državu, i imaćete konačnu sumu uslova neophodnih za socijalizam. Socijalizam je nezamisliv bez kapitalističkog inženjeringa velikih razmera zasnovanih na poslednjim otkrićima moderne nauke. Nezamisliv je bez planske državne organizacije, koja drži desetine miliona ljudi pri najstrožem pridržavanju jedinstvenog standarda u proizvodnji i distribuciji." Lenjin, *Dečja bolest levičarstva u komunizmu*.

"Dok je revolucija u Nemačkoj još uvek spora u napredovanju, naš zadatak je da proučavamo nemački državni kapitalizam, da se ne libimo ni jednog napora u njegovom kopiranju i da se ne ustežemo od primene diktatorskih metoda kako bismo ubrzali njegovo kopiranje. Naš zadatak je da to kopiranje ubrzamo čak i više nego što je Petar ubrzao kopiranje zapadne kulture od strane varvarske Rusije, i ne smemo oklevati da koristimo varvarske metode u borbi protiv varvarstva." Lenjin, *Dečja bolest levičarstva u komunizmu.*

"Jasno je da bi građevinski radovi velikih razmera zahtevali investicije u iznosu miliona rubalja…Ali mi smo siromašna zemlja. Tu leži jedna od glavnih poteškoća. Kapitalističke zemlje su po pravilu izgradile svoje teške industrije sa sredstvima koje su zadobile u inostranstvu, bilo kolonijalnom pljačkom, traženjem odštete od poraženih zemalja, ili stranim zajmovima. Sovjetski savez ne može iz principijelnih razloga pribeći tako ozloglašenim načinima dobavljanja sredstava, kao što su pljačka kolonija ili poraženih nacija. Što se stranih zajmova tiče, taj put je zatvoren za SSSR, pošto su kapitalističke zemlje odbile da mu pozajme bilo šta. Sredstva su morala biti pronađena unutar zemlje." Staljin, *Istorija Komunističke partije Sovjestkog saveza.*

"I pronađena su. Otvoreni su takvi izvori finansija u SSSR, kakvi nisu mogli biti otvoreni u nekoj kapitalističkoj zemlji. Sovjetska država je preuzela mlinove, fabrike i zemlju koju je Oktobarska socijalistička revolucija oduzela od kapitalista i zemljoposednika, sve načine prevoza, banke, domaću i inostranu trgovinu. Profiti od državnih mlinova i fabrika, i sredstava prevoza, trgovine i banaka sada su išli za dalju ekspanziju industrije, a ne u džepove parazitske kapitalističke klase… Svi ovi izvori prihoda, bili su u rukama sovjetske države. Mogli su obezbediti stotine i hiljade miliona rubalja za stvaranje teške industrije." Staljin, *Istorija Komunističke partije Sovjestkog saveza.*

5.

Dakle, videli smo da je retorika koja ističe navodne protivrečnosti „prelaznog perioda" ili „socijalizma" zapravo ideologija vladajuće klase državno-kapitalističkog sistema, to jest, retorika klasnog rata koji se vodi protiv proletera. Ortodoksni-marksizam (to jest, glavna struja istorijske levice koju predstavlja linija II internacionala – III internacionala i kasniji derivati) je jedna od najsvesnije pro-kapitalističkih ideologija koje su ikada postojale – otuda i njen vrlo jasno određeni izrabljivački i pro-radni karakter oličen u opomenama upućenim jugoslovenskom proletarijatu o neophodnosti „menjanja odnosa prema radu".

Ovo je u potpunosti u duhu Lenjinovih opomena iz 1918: „Rus je loš radnik u poređenju sa ljudima iz naprednih zemalja. (...) Zadatak koji Sovjetska vlada mora postaviti celokupnom narodu jeste – naučite da radite. Tejloristički sistem, poslednja reč kapitalizma, u tom smislu je, kao i svaki kapitalistički progres, kombinacija prefinjene buržoaske eksploatacije i izvesnog broja najvećih naučnih dostignuća u ovom polju." (*Neposredni zadaci Sovjetske vlade*).

U klasnom ratu koji se vodio u Jugoslaviji, vladajuća klasa je svoje interese artikulisala kroz ovu retoriku i uz pomoć svog osnovnog instrumenta, državne represije, a proletarijat je pokušao da joj se suprotstavi kroz različite pobune – radničke štrajkove, seljačke bune, studentske demonstracije - koje su izbijale praktično kroz ceo period postojanja Jugoslavije.

Prema dostupnim podacima prvi štrajkovi u Jugoslaviji izbili su 1958. među rudarima u Trbovlju i Zagorju ob Savi u Sloveniji. U Trbovlju je štrajkovalo svih 4000 rudara i drugih zaposlenih. Uzrok štrajka bile su niske plate, a pre izbijanja štrajka radnici su pokušavali da o uslovima rada pregovaraju sa vlastima godinu dana. Rudari su zahtevali i bolju zaštitu na radu. Zatim je u štrajk stupilo i oko 1200 rudara u Zagorju ob Savi, u znak solidarnosti sa rudarima iz Trbovlja. O položaju radnika kao „vladajuće klase" govori i to da su neki od zahteva bili da se svim radnicima obezbedi besplatna obuća i odeća svake godine, kao i to da se posebno plaćaju nedeljni i prekovremeni rad.

Radnici u Trbovlju bili su poznati kao orga-

7 Robert Kurz: *The German war economy and state socialism*, libcom.org

nizovani i socijalistički orijentisani radnici još u periodu pre Drugog svetskog rata, koji se nisu libili ni od fizičkih obračuna sa svojim neprijateljima.[8] Uopšte, za ove rane štrajkove u Jugoslaviji bilo je karakteristično da su stariji radnici najjasnije videli štrajk kao sredstvo radničke borbe i da su bili najspremniji da ga upotrebe.

Posle završetka štrajka, organi rudnika (formalno organi radničkog samoupravljanja) i organi lokalnih vlasti zahtevali su „da se preduzmu odgovarajuće mere protiv pojedinaca koji imaju negativnu i sumnjivu prošlost" i isticano je postojanje neprijateljske delatnosti za vreme štrajka. Radnički savet rudnika je među svojim formalnim zaključcima jednoglasno usvojio i sledeću ocenu o „neodgovornim elementima" koji su delovali u vreme štrajka: „Ove ljude moramo žigosati kao neprijateljske elemente naše socijalističke zajednice i interesa radnih ljudi. Zbog toga će ubuduće Radnički savet sve takve neopravdane ispade osuditi i zahtevaće od organa vlasti da protiv takvih postupaju u skladu sa našim zakonskim propisima".

Osim toga, posebno se angažovao i Savez ženskih društava Zagorja koji je usvojio rezoluciju u kojoj je osudio podmuklo delovanje nekolicine bukača, izrazio žaljenje što su i „neke žene nasele potpirivačima i što su se ponašale tako kao da rudari štrajkuju u uslovima kapitalističkog režima". Savez zatim podseća rudare da radnička klasa „danas ima vlast u svojim rukama" te da preko svojih organa uvek mogu iznositi svoje poteškoće i opravdane zahteve: „Ko radi drugačije pljuje na tekovine narodnooslobodilačke borbe, na tekovine radničke klase i naš socijalistički razvitak. Takav čovek je neprijatelj radnog naroda."

Sledeće 1959. godine bilo je 150 štrajkova, a 1964. 271 radnički štrajk. Od te godine do 1969. Bilo je 869 štrajkova u kojima je učestvovalo 77.596 radnika. Štrajkovi su se sve više širili. Prvo su se pojavili u najrazvijenim delovima Jugoslavije, a na kraju i onim najsiromašnijim. Prvi štrajk na Kosovu bio je 1968. godine, 10 godina posle onog u Trbovlju. Štrajkovi su uglavnom trajali kratko, vlasti su nastojale da ih što pre završe ispunjenjem nekih od zahteva. Mediji najčešće nisu izveštavali o štrajkovima, a kada bi to radili, izveštavali bi o njima tek po njihovom završetku i povratku u „normalno stanje". Sindikati i organi radničkog samoupravljanja su se u štrajkovima ponašali potpuno pasivno, pa su radnici nekada ulazili i u sukobe sa njima. Radnici su krili ko je u „štrajkačkim odborima", to jest, ko su organizatori štrajka. U većini slučajeva je šteta nastala štrajkovanjem morala da bude nadoknađena kroz dodatni rad radnika. U 80% slučajeva štrajkovali su radnici u proizvodnji.

Broj štrajkova je neprestano rastao, tako je 1980. godine bilo 235 štrajkova sa 13.504 učesnika, 1983. 336 štrajkova sa 21.776 učesnika, 1986. 851 štrajk sa 88.860 učesnika, a 1987. 1685 štrajkova sa 288.686 učesnika.

Osamdesetih godina su se javile i ideje povezivanja radništva na nivou Jugoslavije, to jest prevazilaženje prakse organizovanja izolovanih štrajkova, pa i ideje osnivanja radničkih sindikata odvojenih od države. Jedan od radnika koji je bio angažovan na tom polju bio je i Radomir Radović (1952-1984). On je bio sindikalni aktivista, blizak socijalističkim disidentskim krugovima u Beogradu i isticao je potrebu za sindikalnim delovanjem odvojenim od državnih struktura. Radović je zbog svog angažmana protiv jednog direktora bio otpušten, i nalazio se pod konstantnim policijskim pritiskom. U toku 1984. godine je više puta hapšen, a zatim je pronađen mrtav pod sumnjivim okolnostima. Zvanična verzija vlasti bila je da je Radović izvršio samoubistvo, ali su njegovi prijatelji smatrali da je bio ubijen. Njegova prijateljica Jelka Kljajić Imširović, je smatrala da je Radović bio žrtva policijsko-političkog obračuna sa njihovim disidenstkim krugom, i to „baš zato što je bio radnik i to obrazovan i politički i sindikalno angažovan radnik".

Dok je pitanje radničkih štrajkova bilo problematično za vladajuću klasu Jugoslavije pre svega zbog ideološko-propagandne teze o proleterima kao stvarnoj vladajućoj klasi, za seljake je postojala već pripremljena ideološka matrica o "neprijateljskim kulačkim elementima". Ova matrica je često primenjivana i na siromašne seljake, koji su neretko bili partizani, a ponekad je dosezala i sulude dimenzije, kao na primer kada je Aleksandar Ranković 1945. godine optužio

8 Poznat je sukob radnika Trbovlja sa članovima fašističke Orjune 1924. godine, u kom je bilo mrtvih i ranjenih.

kulake da novu vlast kompromituju, između ostalog, i tako što "vrše samoubistva skakanjem kroz prozore".

Na seljaštvo je pogotovo veliki pritisak države vršen u periodu 1946.-1953, što dakle uključuje i period neposredno nakon raskida sa Sovjetskim savezom. Ovaj pritisak se pre svega ogledao u prinudnom otkupu poljoprivrednih proizvoda kao i u kolektivizaciji koja je sprovođenja po ugledu na onu u Sovjetskom savezu. Ponekad je obavezna količina određenog poljoprivrednog proizvoda koju su seljaci morali da prodaju državi bila veća od prosečne proizvedene količine tog proizvoda u istoj godini. Ovakav pritisak je doveo do nekoliko pokušaja organizovanog seljačkog otpora.

Šestoga maja 1950. godine je, posle priprema, izbio pokušaj oružanog ustanka seljaka u Cazinskoj krajini u Bosni i Kordunu u Hrvatskoj, dva područja koja se graniče. Veliku većinu ustanika u bosanskom delu ustanka činili su Bošnjaci, ali su za svog komandanta odabrali jednog Srbina. Bio je to partizanski prvoborac Milan Božić. Dok je vođa kordunaškog dela ustanka bio Mile Devrnja, takođe partizanski prvoborac.

Te godine je seljake pogodila katastrofalna suša, pa nisu bili u stanju da ispune nametnute i onako nerealne obaveze prema državi. Na njih je vršen brutalan pritisak, što je uključivalo policijsko maltretiranje, konfiskaciju imovine i mobilizaciju na prinudan rad (seča šume, rad na gradilištima ili fabrikama). Podizanje oružanog ustanka bio je dakle potez očajnika, koji nisu uspevali da obnove u ratu stradale kuće i prehrane porodice.

Po izbijanju ustanka, seljaci su zapalili više arhiva lokalnih vlasti (slično kao kada je izbio partizanski ustanak 1941.), razoružali nekoliko policajaca (policijski komandir je posle streljan od strane vlasti, zbog toga što ustanicima nije pružio oružani otpor, bez obzira na to što je bio suočen sa stostruko jačim snagama), rušili su telegrafske stubove, konfiskovali nekoliko zadružnih magacina i zarobili nekoliko političkih funkcionera.

Ovaj slabo organizovani i ideološki konfuzni ustanak očajnika država je brzo i lako ugušila, kada je na njega poslala više stotina vojnika. U

akciji hvatanja ustanika ubijeno je njih petnaestak, a uhapšeno je više od 700. Osamnaestorica su osuđena na smrt, a njih šestorica su i streljani (Milan Božić, Ale Čović, Hasimbeg Beganović, Stojan Starčević, Mile Devrnja, Nikola Beuković), ostalima su kazne pretvorene u vremenske. Na visoke vremenske kazne, uključujući i doživotne osuđeno je 275 ljudi, samo mali broj je dobio kazne kraće od 10 godina. Od posledica teških radova u zeničkom rudniku umrlo je više osuđenika, a neki su izvršili samoubistvo.

Porodice bošnjačkih ustanika su potom prisilno preseljene u Srbac[9]. Tako je preseljeno između 70 i 100 porodica, kojima je bilo zabranjeno da nose stvari sa sobom, a prevezeni su u stočnim vagonima: "Vagoni su bili zaključani, vode nije bilo dovoljno ni za djecu, a sve potrebe su se obavljale u vagonima. Smrad se širio na sve strane. Niko nas nije pitao imaju li deca šta piti i jesti…" (svedočanstvo Bejze Čović). U Srbcu, ostareli prognanici su se bavili prošnjom, a deca su čuvala stoku bogatijim meštanima.

O sukobima sa seljacima u ovom periodu,

9 Mesto i opština u Bosni u kome veliku većinu stanovništva čine Srbi.

Protest zbog ubojstva Patrisa Lumumbe, Beograd, 1961.

prema sećanju Svetozara Vukmanovića, drugi visoki funkcioner Jovan Veselinov (da li je potrebno i navoditi: Narodni heroj i Junak socijalističkog rada) je izjavio: “Na hiljade seljaka je uhapšeno i osuđeno. Ima i mrtvih. Ljudi sekirama brane ono malo žita što je rodilo. Ima tu i kulaka, ali to su većinom naši ljudi! U narodnooslobodilačkoj borbi bili su na našoj strani, a sad su postali neprijatelji. Ne zbog toga što su kulaci, nego zato što je određen previsok otkup. Naši aktivisti koji isteruju otkup odvojili su se od naroda. To su oni isti ljudi, koji su u toku rata bili najpopularniji, sada su postali najomrznutiji”.

Pobune studenata i omladine protiv novih vlasti počele su veoma rano. Još je krajem ‘40-ih godina bilo je sporadičnog hapšenja mladih ljudi, pa i učenika, zbog političkog delovanja protiv vlasti. Jedna od takvih grupa je, na primer, bila i grupa učenica iz Beograda (Nađa Poderegin, Leposava Milošević, Milana Ilić) koja je delila letke u kojima su vlasti optužene da su izdale ciljeve komunizma, a njeni pripadnici da su počeli da se bogate.

Dvojica studenata Građevinskog fakulteta u Beogradu su 1952. na studenstkom skupu govorili protiv novih privrednih mera koje su dovodile siromašne studente u još nepovoljniji položaj. Sledeće godine je tim istim studentima zbog tog istupa suđeno, a suđenje se pretvorilo u studentske demonstracije na kojima je došlo i do fizičkog sukoba sa policijom.

Prve veće studentske demonstracije desile su se 29. oktobra 1954. u Studentskom gradu u Beogradu. Razlozi su ležali u niskom standardu studentskog života, pogotovo u pogledu smeštaja i hrane. Tokom cele godine je atmosfera u Studentskom gradu bila naelektrisana, uz česte sukobe sa policijom. Kada su izbile demonstracije, oko hiljadu studenata se iz Studentskog grada uputilo ka centru Beograda. U nameri da tamo stignu sprečila ih je policija, koja je primenila brutalnu silu i mnoge od studenata pohapsila. Studenti su izvikivali parole protiv vlade i gađali policajce kamenicama.

U Zagrebu i Skoplju su iz istih razloga izbile studentske demonstracije 1959. godine. U demonstracijama u Zagrebu je na ulicama grada učestvovalo između 1000 i 3000 studenata. Kada su izbili protesti u Skoplju tamošnji studenti su ih povezivali sa onima u Zagrebu. Zagrebački demonstracije su brzo sprečene, nakon hapšenja manjeg broja studenata. Iste godine je izbio i studentski štrajk u Rijeci.

Šezdesetih godina je održano više demonstracije koje su u početku organizovane uz podršku vlasti, ali su zatim prerasle u sukobe sa policijom. Tako su 1961. godine u Beogradu održane demonstracije zbog ubistva Patrisa Lumumbe, koje su zatim prerasle u okršaj sa policijom u kom je napadnuta i belgijska ambasada. Godine 1966. u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu održane su demonstracije „podrške narodu Vijetnama“. U Beogradu je na njima učestvovalo oko 3000 ljudi, i taj protest se ubrzo pretvorio u sukob sa policijom. Policija je protiv demonstranata upotrebila suzavac, šmrkove i palice, a određeni broj studenata je uhapšen.

Najpoznatiji primer studentske pobune u ovo vreme, koji je istovremeno bio i najmasovniji, najorganizovaniji i najviše politički artikulisan, bio je onaj iz 1968. U Jugoslaviji su se te godine desile studenstke demonstracije u Beogradu,

Zagrebu, Prištini[10] i drugim gradovima. U Beogradu su tada opet izbili studentski nemiri u Studentskom gradu, u početku zbog niskog studentskog standarda života, koji su zatim prerasli u demonstracije protiv novog klasnog društva i „crvene buržoazije“. Još prvog dana demonstracija, 2. juna, izbio je žestok sukob sa policijom u kom je došlo i do upotrebe vatrenog oružja. Studentska pobuna je trajala sedam dana, u toku koje su studenti okupirali Filozofski fakultet, proglasili uspostavljanje „Crvenog univerziteta Karl Marks“, održavali redovno skupštine (koje su po ugledu na Francusku revoluciju nazivali „konventima“), izdavali svoj list, i stekli simpatije javnih ličnosti i društva generalno. U ovom pokretu je postojalo i radikalnije jezgro koje je negiralo socijalistički karakter jugoslovenskog društva i pokušavalo da razvije radikalnu kritiku istog. Veštim manevrom Tita lično, ovaj protest je na kraju „podržan“, uz izolovanje „kontrarevolucionarnih elemenata“, to jest, radikalnog krila pokreta. Pripadnici ovog kruga su u narednim godinama nastavili da trpe državnu represiju. Jedan od primera toga je i suđenje Jelki Kljajić, Pavlušku Imširoviću i Milanu Nikoliću iz 1972. godine, posle kog su dobili zatvorske kazne.

Karakteristični prikaz ovog radikalnog sadržaja studentskih demonstracija iz 1968. u Beogradu, nalazi se u tekstu „Dole sa crvenom buržoazijom“, anonimnih autora[11], koji predstavlja izveštaj o događanjima u Beogradu, a objavljen je iste godine u detroitskom anarhističkom časopisu Black&Red:

“Nazovite ono što ste stvorili kako želite, ali nemojte to zvati socijalizmom. Mi ovde smo za stvarnu moć u rukama radničke klase, i ako je to značenje samoupravljanja, onda smo za samoupravljanje. Ali ako samoupravljanje nije ništa drugo do fasada za izgradnju takmičarskog profiterskog mehanizma birokratske, upravljačke – zašto ne bih rekao i kapitalističke – klase, onda smo protiv njega. Ne, vi niste socijalisti, i ne stvarate socijalizam. “

10 Jedino je u Prištini na demonstrante izvedena i vojska - što govori o položaju Kosova u Jugoslaviji. U Prištini je vojska ponovo izvedena na demonstrante 1981. godine, s tim što je tada i pucala na njih.

11 Autori su potpisani samo kao “Dopisnici Black&Red”, tekst je objavljen u ovom broju Antipolitike.

Protest zbog ubojstva Patrisa Lumumbe, Beograd, 1961.

6.

Popovi obećavaju onima koji se pate večno blaženstvo posle smrti, a danas trpljenje, socijalisti obećavaju blagostanje tamo negde u dalekoj budućnosti, a danas strpljenje, pa hoćemo li i mi takođe zaglupljivati taj narod jednom novom verom u buduće društvo, kad znamo da je vera potrebna samo onima koji pate, da se ne bi bunili, i zato da bi lakše snosili svoj nesnošljivi ropski život. Da nije vere, koja još i danas održava ljude u ropstvu, ljudi bi se bunili, oslobodili zabluda i otresli okove koji im smetaju.

List *Anarhija*, Beograd, 1911.

Ja sam moju stvar na ništa postavio.
Maks Štirner

U beogradskom listu Politika, nadrealista (i komunista) Marko Ristić[12] je 1971. godine objavio

12 Marko Ristić (1902-1984), jedan od pokretača beogradske nadrealističke grupe. Rano je počeo da se dopisuje sa Andre Bretonom, i da objavljuje nadrealističke prevode (‘20-ih godina). Beogradska grupa je formirana 1929. godine, a narednih godina su se neki istaknuti pripadnici ove grupe

Rudolf Hercigonja, 1938.

tekst u kom je obrazložio svoje opredeljenje za jugoslovenstvo, to jest kako je to on sam formulisao ZA OVU JUGOSLAVIJU: “Kad ne bismo živeli baš u ovom trenutku, na ovoj Planeti, kakva je danas, u ovom blokovskom, nasilničkom, militarizovanom, rasističkom, nacionalističkom, neofašističkom svetu u kome nema opstanka, nama, narodima Jugoslavije, van Jugoslavije, van jugoslovenstva – i nikakva nas republička državnost neće i ne može spasti – ja bih se možda internacionalistički dosledno, proglasio „građaninom sveta“, to jest Utopije. Ovako Jugoslavija mi izgleda, i još dugo će to biti, jedina naša, minimalna i maksimalna u isti mah, neizbežna i neizbežno relativna stvarnost.”

Bilo je to, slatkorečivo, odustajanje od Nemogućeg[13]. Odustajanje, koje se danas ponekad romantizuje i uznosi do nekakvog gotovo kosmopoltiskog principa, iako predstavlja njegovu negaciju.

Više od 50 godina ranije, jedan drugi jugoslovenski komunista, izrazio je potpuno suprotan sentiment spram jugoslovenstva. Bio je to Rudolf Hercigonja koji je samo nekoliko godina pre ove izjave sebe smatrao jugoslovenskim nacional-revolucionarom, i bio posvećen rušenju austrougarske imperije i stvaranju jugoslovenske države.[14] Kada je stvaranjem Jugoslavije, posle četvorogodišnje robije, pušten iz zatvora, shvatio je da je upravnik Lepoglave, zatvora u kom je robovao, ostao isti, to jest, da je sistem državne represije ostao nepromenjen, i da se sada samo odvija pod plaštom navodno slobodne države južnih Slovena. U pamfletu iz 1919. godine[15], svoje zgražavanje nad ovim, i odbacivanje ovakvog sistema, Hercigonja je zaključio konstatacijom da su oni koji su “mrcvareni, ubijani i zlostavljani radi te Jugoslavije (…) danas opet progonjene zverke, bez svakog prava i svake zaštite (…) To znači da je čitava Jugoslavija jedna velika Lepoglava (…) I sva je naša reakcija strahoviti stari podrum u kojemu guše, mrcvare i ubijaju nedužne ljude (…) O, dajte dinamita, mnogo dinamita, da napunimo sve te grozne šupljine staroga podruma i da čitavu Lepoglavu rastreskamo u ništa.”

Hercigonja je u ovom periodu postao jedan od osnivača komunističkog pokreta u Jugoslaviji, i participirao je u krilu ovog pokreta koje se protivilo parlamentarizmu pa je zbog toga, i drugih razloga, nazivano anarhističkim[16]. Zbog svoje posvećenosti militantnim metodama borbe, morao je da emigrira, i na kraju se nastanio u Sovjetskom savezu. Ovaj čovek, koji se odrekao jugoslovenstva, u početku, pre svega, zbog stvarnog značenja koje je za njega imala državna represija nad revolucionarima i siromašnim ljudima, oličena u sistemu zatvora, svoj život je okončao u sovjetskoj tamnici, gde je ubijen 1938. godine.[17]

***

Autori izložbe i publikacije “Gradove smo vam podigli – O protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma”, ovaj naslov su uzeli iz revolucionarne pesme *Padaj silo i nepravdo*, koja je nastala 1920-ih godina, a posvećena je Hvarskom ustanku[18].

pridružili KPJ. Posle Drugog svetskog rata, Ristić je bio jugoslovenski ambasador u Parizu.

13 *Nemoguće/ L’impossible* - naslov beogradskog nadrealističkog almanaha objavljenog 1930. godine.

14 Rudolf Hercigonja (1896-1938) je u periodu pre Prvog svetskog rata pripadao krugu jugoslovenske nacionalističko revolucionarne omladine u Zagrebu. Izvršio je atentat na bana Hrvatske 1914. godine, posle čega je zatvoren. Posle rata je postao jedan od osnivača KPJ i SKOJ – pripadao je radikalnom krilu komunističkog pokreta. Jedan je od pokretača grupe Crvena pravda, koja je 1921. godine izvršila atentat na Milorada Draškovića, ministra unutrašnjih poslova Jugoslavije.

15 Rudolf Hercigonja, *Lepoglavski vampiri*, Zagreb, 1919.

16 Krug kom je Hercigonja pripadao bio je u kontaktu sa radikalnim časopisom *Die Aktion* iz Nemačke. Ova zagrebačka grupa je jedno vreme delovala van KPJ, pod imenom Komunistička omladina.

17 Mučenje jugoslovenskih i drugih komunista u Sovjestkom savezu, od strane staljinističkog režima, nije podrazumevalo samo fizičko uništavanje ljudi, već i moralno - u kom su oni bili prinuđeni da svoju lojalnost dokazuju cinkarenjem prijatelja. Hercigonja je 1936. godine tražio da mu se odobri da ode kao dobrovoljac u Španiju, ali mu to nije dozvoljeno.

18 Ustanak na ostrvu Hvar iz 16. veka, koji je potom prerastao u građanski rat (1510-1514). Ustanici su se sukobili sa plemstvom i venecijanskim vlastima.

Ipak, iako su uzeli stih iz ove pesme kao naslov za svoj projekat, oni su propustili da navedu, makar, celu strofu u kojoj je taj stih sadržan:

Gradove smo vam podigli,
Turne, kule gradili.
Oduvijek smo roblje bili,
I za vas smo radili.

Neprestano isticanje navodnih protivrečnosti jugoslovenskog sistema, direktno se nastavlja na ideologiju jugoslovenske “crvene buržoazije” koja je isticala protivrečnosti takozvanog “prelaznog perioda” i potpuno ignoriše perspektive radikalnih kritičara tog sistema koji su u njemu jasno videli kapitalistički karakter.

Ova mistifikacija je imala jasan cilj, da opravda klasni rat protiv proletarijata kojim je “crvena buržoazija” upravljala. Stoga je logično da se danas na ovu ideologiju, i ovakvo mistifikatorsko tumačenje Jugoslavije, oslanjaju oni koji žele da budu budući menadžeri našeg robovanja i bede i imaju ambicije da nas zatvore u večni limbo prelaska iz kapitalizam u kapitalizam kroz kapitalizam, nazivajući to, pri tom, putem ka našem konačnom oslobođenju, koje naravno nikada neće doći. To je perspektiva koja od proletarijata stalno iznova iščekuje nove žrtve i rintanje, a zauzvrat mu obećava ponekad malo bolje uslove robovanja (u zavisnosti od toga koliko to dozvoljava tržište – jedini pravi kapitalistički menadžer) i slavljenje našeg rada i žrtvi.

Nacionalističke i kapitalističke države, koje su se osamostalile posle raspada Jugoslavije, i na koje se levičari žale, kao i na “logiku kapitala” koja njima dominira, sve su uspostavljenje i kao nacionalne države definisane u okviru jugoslovenske federacije (sa sve kategorijama konstitutivnih nacija), a logika kapitala, to jest logika “socijalističke akumulacije kapitala” je bila u srži tog sistema koji je doprineo razvoju modernog kapitalističkog društva više nego i jedan prethodni režim na ovom prostoru.

Svi varijeteti jugoslovenske ideje po karakteru su bili pre svega etatistički – i sa sobom su povlačili sve odnose moći, tenzije, očekivanja i konformizme koji prate svaku hijerarhijsku i autoritarnu organizaciju ljudske sfere. Etatistički okvir sa sobom uvek nosi pogubne i degradirajuće odnose između ljudi, kao i brutalnu represiju, koja je neophodan uslov kapitalističkog razvoja. Primeri represije jugoslovenske države u ovom tekstu samo su nagovešteni, a ponuđen je i okvir za razumevanje te represije kao nužnog uslova za razvoj modernog produktivističkog masovnog društva, to jest, za „socijalističku akumulaciju kapitala".

Jugoslavija je utvara čija je svrha postojanja opravdavanje i dalje produžavanje sistema koji počiva na našoj bedi. Sve jugoslovenske ideje, u svim svojim varijantama, bilo da su nacionalno-romantičnog, ili "realno-socijalističkog" karaktera, imaju taj isti, mistifikatorski, smisao postojanja.

Protiv jugonostalgije i jugofuturizma, protiv svake Jugoslavije.

Za život i anarhiju.

Korišćene i korisne knjige (uz sve već navedene tekstove):

Branislav Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam*, Fabrika knjiga, 2016.
Milinko Đorđević, *Sedam levih godina*, Naš Dom, 2000.
Jelka Imširović, *Od staljininizma do samoupravnog nacionalizma*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1991.
Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ 1958-1969*, ZAPIS, 1979.
Neca Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja 1974-1981*, SNL, 1983.
Neca Jovanov, *Sukobi*, Univerzitetska riječ, 1989.
Vesna Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, 1991.
Miodrag Milić, *Rađanje Titove despotije*, Naša reč, 1985.
Laslo Sekelj, *Jugoslavija – Struktura raspadanja*, Rad, 1990.
Živojin Pavlović, *Ispljuvak pun krvi*, Dereta, 1991.
Nebojša Popov, *Društveni sukobi – Izazov sociologiji*, Službeni glasnik, 2008.
Nebojša Popov, *Contra Fatum*, Mladost, 1988.

Antisemitizam u SFRJ

Laslo Sekelj

U nacionalnom šarenilu nekadašnje Jugoslavije, Jevreji su predstavljali jedan sasvim mali kamenčić. Nakon tri talasa iseljavanja za Izrael 1948-1951, koje obuhvata, zajedno sa kasnijim individualnim iseljavanjima, oko 8 000 osoba, broj Jevreja koji su ostali procenjuje se između pet i sedam hiljada. Broj članova jevrejskih opština procenjuje se na manje od 5 000 (od kojih oko 15% čine nejevrejski članovi uže porodice). (Perić, 1972; *Demographic...1986)* Kada je reč o fenomenu antisemitizma u periodu 1945-1991, od komunističkog osvajanja vlasti do raspada države, postoje tri perioda:

1. 1945-1967: period bez javnih manifestacija antisemitizma;
2. 1967-1988: antisemitizam pod krinkom anticionizma;
3. Od 1988. do danas, "republikanizacija" i funkcionalizacija Jevreja.

1. 1945-1967: Jugoslovenska idila

Prve dve decenije postojanja obnovljene jugoslovenske države protekle su u idili "bratstva i jedinstva". Nacionalizam je bio latentan (pa otuda i antisemitizam), ali pod komunističkom vlašću autoritarnog tipa sve protivrečnosti morale su da budu potisnute. Iz same prirode režima ovoga tipa može da sledi antisemitizam kao pratilac komunističkog totalitarizma, kao što je to bio slučaj svuda u Istočnoj Evropi (osim u Bugarskoj). U specifičnosti jugoslovenske verzije socijalizma, pored ostalog, spada i oficijelna odbojnost prema antisemitizmu, ali i odsustvo mogućnosti da se on kao vid nacionalne netrpeljivosti pojavi na javnoj sceni. Doduše, zabeleženo je više desetina slučajeva ekspresija antisemitizma na nivou individualne ekspresije antisemitskih predrasuda i osećanja. Svi zabeleženi slučajevi bili su sudski proganjani na osnovu Zakona o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora. Reč je o verbalnim iskazima nastalim na osnovu lične netrpeljivosti. U istraživanju Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, naišao sam na 12 slučajeva zabeleženih na teritoriji Vojvodine i Slavonije.[1]

U okviru ankete UNESCO-a jedna posebna komisija je 1954. godine pregledala jugoslovenske školske udžbenike iz istorije za srednje škole i nije stavila nijednu primedbu *(Jevrejski bilten,* 1954). Što se antisemitizma u sferi javnih komunikacija tiče, u arhivskom materijalu koji mi je stajao na raspolaganju, zabeleženi su sledeći slučajevi: predstava jedne diletantske družine u Somboru 1946, jedan češki film ("Nikola Šuhaj") i jedan novinski članak *(Ljubljanski dnev-*

1 Jevrejski istorijski muzej, Beograd. Fondovi: 54, 58, 103, 110, 126, 140*; Jevrejski bilten,* Vol. IV, No. 1-2/1953; No.5/1953; Vol. VI, No. 1-2/1955; Vol. VII. No 9-10/1956; Vol. IX, No.3/1958; *Jevrejski pregled,* Vol. XI, No. 10-11/1960.

Husein Đozo, 1943.

nik od 24.9.1951.). Od svih ovih, sasvim marginalnih slučajeva, daleko je značajnija činjenica da je Savez jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ) potpuno nesmetano delovao u ovom periodu, da je država omogućila tri alije za Izrael (iselilo se oko 7 500 lica) i kasnija individualna iseljavanja i daje SJOJ nesmetano uzimao učešće u radu međunarodnih jevrejskih organizacija, izuzev Svetskog cionističkog kongresa.

2. Period "nesvrstanog"anticionizma: 1967-1988.

Zajedno sa državama Varšavskog ugovora, Jugoslavija je juna 1967. prekinula diplomatske odnose sa Izraelom. Štaviše, ona je postala pred vodnik "nesvrstanog" anticionizma i praktično najglasniji kritičar Izraela izvan arapsko-muslimanskog sveta. Pod krinkom "anticionizma", antisemitizam se pojavio na političkoj sceni, ali kao marginalna pojava. Iako je antiizraelizam imao na vrhuncu ove politike maltene status državne ideologije, sa zvanične strane, ova politika uvek se pokušavala jasno distancirati od antisemitizma. Isto tako, a to je osnovna razlika u odnosu na zemlje Varšavskog ugovora, od jevrejske zajednice nije se tražilo da sledi državnu politiku. Jevrejske opštine i SJOJ održavali su veze sa Izraelom i jevrejskim organizacijama. Doduše, bilo je povremeno problema od strane lokalnih policijskih vlasti u vezi grupnih odlazaka u Izrael. Isto tako, pojedinci su doživeli mnoge neprijatnosti zbog svog proizraelskog ili "procionističkog" stava. S druge strane, antisemitski napisi u štampi pod firmom kritike Izraela i "anticionizma" nisu izražavali zvaničan stav, kako je to uvek usmeno saopštavano prilikom protesta od strane Saveza jevrejskih opština u forumima Socijalističkog saveza, ali nikada nijedna krivična prijava nije urodila plodom.

Razlikujemo tri vrste tipova antisemitske delatnosti u ovom periodu:

a) muslimansko-arapsku propagandu;

b) masonsko-jevrejsku zaveru inspirisanu *Protokolima sionskih mudraca;*

c) tradicionalni hrišćanski antijudaizam.

a. Muslimansko-arapska antisemitska propaganda

U centru svih javnih manifestacija antisemitizma u Jugoslaviji, u ovom periodu, stoje *Protokoli sionskih mudraca.* Ponovnom štampanju i objavljivanju ove biblije antisemitizma prostor je otvorila muslimansko-arapska propaganda u vezi s ratom na Bliskom istoku i palestinskim problemom. Prvo se javio okoreli antisemita, Hadži Husein Đozo[2], koji je u muslimanskoj reviji *Hrvat,* 1943. u doba NDH, između ostalog tvrdio: "Kroz čitavu povijest čovječanstva Židovi su predstavljali najveću opasnost po ljudski rod." *(A Muslim...,* 1972:20-21) Ovaj "stručnjak za jevrejsko pitanje", četvrt veka kasnije, na svetskoj konferenciji ulema u Kairu 1968, u ime jugoslovenskih Muslimana proklamuje džihad, "sveti rat protiv pripadnika jevrejskog plemena svuda gde se mogu pronaći".[3] Svoj doprinos džihadu, Đozo, sada u funkciji glavnog i odgovornog urednika muslimanskog lista *Preporod,*

2 Husein Đozo (1912-1982), islamski teolog i pripadnik SS divizije Handžar. Posle odslužene petogodišnje zatvorske kazne, posle Drugog svetskog rata, nakon nekog vremena nastavlja teološki rad i postaje funkcionir zvanične organizacije jugoslovenskih muslimana. Prijatelj pro-nacistički orijentisanog jerusalimskog muftije Al-Huseinija, sa kojim sarađuje i nakon rata. Pokreće list *Preporod* 1970. godine. Korišćen od strane države u periodu razvoja pokreta nesvrstanih, zbog svog poznavanja arapskog jezika i bliskoistočnih veza.(nap. Antipolitika)

3 Jevrejski istorijski muzej, Beograd. Fondovi: 103, 110;

daje objavljivanjem članka Lutve Kurića "Jevrejska pravda". Tekst istovetan po idejama u Đozovim tekstovima iz 1943: "Teško je nabrojati sva zvjerstva Jevrejskog naroda... Najveće snage reakcije i mračnjaštva u svijetu ustale su da pomažu i brane Jevreje." (Kurić, 1972)

Nakon arapsko-izraelskog rata 1967, u Jugoslaviju je na studije došlo na hiljade palestinskih studenata. Njihova udruženja izdavala su razne propagandne brošure, medu kojima i prevode arapskih verzija *Protokola zavere sionskih mudraca.* Takva jedna brošura, izdata u Zagrebu pod firmom "pravedne borbe palestinskog naroda", našla je svoj put do lista novosadskih studenata *Index* od 24.3.1971. (Udruženje arapskih studenata, 1971) Sličnog karaktera je i tekst S. Milina: "Uzgojio ih je cionizam" iz arsenala sovjetskog antisemitizma, objavljenog u zagrebačkom mesečniku posvećenom izboru aktuelnosti iz svetske štampe (Milin, 1970:27-32). Pored ovih otvoreno antisemitskih članaka u okviru antiizraelske kampanje i direktiva koje su novinari primali, objavljen je u najuticajnijim dnevnim i nedeljnim novinama, kao i na radiju i televiziji, čitav niz napisa koji su svoj antiizraelski karakter, namerno ili iz neznanja, nadopunjavali i antisemitizmom. To se naročito odnosi na period neposredno posle ratnih sukoba na Bliskom istoku, isključivo od strane glavnih republičkih novina i televizijskih stanica, a akteri su bili spoljnopolitički novinari i u jednom slučaju diplomata (Faik Dizdarević u sarajevskom *Odjeku* od 1.1.1969). U period komunističkog režima spada i činjenica da će se neki od ovih aktera, deset ili petnaest godina kasnije (kao na primer Aleksandar Prlja, nekadašnji spoljnopolitički, pa potom glavni urednik *Politike)* pojavljivati u istim novinama sa proizraelskim tekstovima.

Kroz štampu dirigovani antiizraelizam nosio je sva obeležja komunističkog političkog autoritarizma, ali - za razliku od Istočne Evrope -svesno se želeo izbeći antisemitizam. To se vidi i iz činjenica o malom broju antisemitskih tekstova, njihovom pojavljivanju bez jasne međusobne

Husein Đozo u društvu ef. Jerusalimskog

povezanosti, kao i javnih kritičkih reakcija na njih. Organ Socijalističkog saveza radnog naroda *Borba,* 26.2.1969. reagovala je na proglašenje džihada u ime jugoslovenskih Muslimana od strane H. Đoza u Kairu. Redakcija časopisa *Preporod,* objavila je izvinjenje i ispravku povodom L. Kurićevog članka. Novosadski *Index,* u sledećem broju objavio je tri kritička članka povodom prethodnog antisemitskog članka. Tekst Faika Dizdarevića u *Odjeku,* izazvao je čitav niz kritičkih reakcija. V. Miletić u *NIN-u* ("Pet članaka o mržnji") i autor ovog teksta u *Studentu* ("Antisemitizam u jugoslovenskoj štampi") reagovali su na gore pomenute antisemitske članke i objavljivanje *Protokola sionskih mudraca.* To se odnosi i na pojave antisemitizma u svetu. A. Novak, u članku "Poruka sovjetskim Jevrejima", kritikovao je u ljubljanskom *Delu,* 12.12.1970, sovjetski antisemitizam. Posebno treba podvući daje antisemitska kampanja u Poljskoj naišla na nepodeljenu osudu celokupne jugoslovenske štampe, uključujući organ CK SKJ, *Komunist,* kao i mnogobrojna profesionalna udruženja. Međutim, ni jedna krivična prijava koju je podneo SJOJ zbog raspirivanja nacionalne mržnje nije urodila plodom, uključujući i onu koja je podneta protiv jednog ploda ove poljske antisemitske kampanje, knjige *Duga ruka Izraela* Januša Pialkeviča, odnosno pisca njenog predgovora Radovana Vukadinovića (Pialkevič, 1978). Tokom protestnog mitinga - rok koncerta organizovanog jula 1982, povodom masakra nad palestinskim logorima u Bejrutu, spaljena je lutka sa

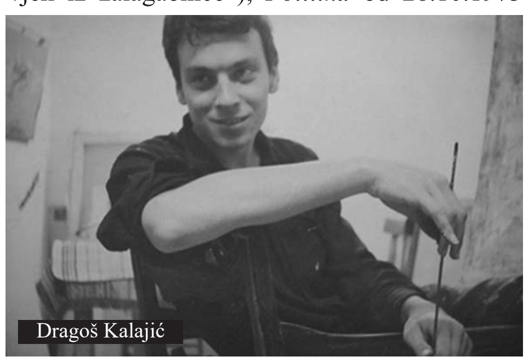
natpisom "Juden" i nošena parola "Judini sinovi - osvetićemo Bejrut". Počinioci ne samo što nisu odgovarali, već nisu bili u tome ometeni ni na koji način. S druge strane, kada je na istom mestu grupa beogradskih studenata razvila parolu podrške sindikatu "Solidarnost" - istog trenutka je uhapšena, a parola uklonjena.

b. Oživljavanje "Protokola sionskih mudraca"

Početkom 1971. biblija antisemitizma, *Protokoli sionskih mudraca,* ulazi ponovo na javnu scenu Jugoslavije. U jednom članku ("Povodom ponovnog pokušaja štampanja celokupnih dela Luja Ferdinanda Deluša-Selina") objavljenom u književnom časopisu *Ovdje* iz Titograda, govori se o "moći Jevreja" kao uzroku "tužne" sudbine dva velika pisca antisemita, Celinea i E. Pounda. U članku, autor govori "o visokoj dokumentarnoj vrednosti činjenica iznetih u *Protokolima sionskih mudraca".* Na ovaj tekst Aleksandra Lončara[4], reagovao je književnik Danilo Kiš (Kiš, 1971). U svojoj tvrdnji o dokumentarnoj vrednosti *Protokola,* Lončar nije ostao usamljen. Krajem iste godine, u beograd skom književnom časopisu *Delo,* Dragoš Kalajić[5] direktno citira ovu bibliju antisemitizma kao autentični dokumentarni izvor za sud o karak teru jevrejske religije (Kalajić, 1971:677). Kalajić, sve do danas, u revijalnoj štampi, objavljuje tekstove o jevrejsko-masonskoj zaveri. Ovom krugu pripada književnik i slikar Miro Glavurtić[6], koji je u privatnom izdanju 1978. objavio knjigu *Satana,* parafrazirajući *Protokole.* U kulturnom dodatku dnevnog lista Politika, o knjizi je kritički pisao Milutin Stanisavac (8.2.1979), SJOJ je podneo krivičnu prijavu - bez rezultata. Isto se desilo i četiri godine kasnije, kada je isti pisac (Glavurtić) ponovo u privatnom izdanju predstavio Jevreje u duhu *Protokola.* Na knjigu *Psine* reagovao je kritičar NIN-a, Igor Mandić (8.8.1982), a SJOJ je opet bezuspešno podneo krivičnu prijavu. U isto vreme, *Protokole* je na Televiziji Beograd propagirao novinar N. Višnjić, kao Savet pet rabina koji sede u Njujorku. TVB se naknadno izvinila zbog ovog incidenta. Najzad, decembra 1983. i januara 1984, *Ilustrovana politika* u više nastavaka štampa jedan feljton o masonima u kojem su preneti delovi *Protokola,* naravno, kao "istina o Jevrejima". Uz mnogo natezanja, i nakon više političkih intervencija, obustavljeno je dalje objavlji vanje feljtona Mihaila Popovskog *"Tajanstveni svet masona".* Međutim, pod istim naslovom pojavila se knjiga u Beogradu, u izdanju preduzeca "Nova knjiga", 1984. Sudski je zabranjena sledeće godine (1985), ali se posle zabrane pojavila na makedonskom jeziku, a krajem osamdesetih ponovo u izlozima beogradskih knjižara.

c. Tradicionalni antijudaizam, stereotipi i predrasude

Srpska pravoslavna crkva, sve do danas, zvanično nije napustila optužbu Jevreja za bogoubistvo. U tom duhu, časopis *Pravoslavni misionar* objavio je tokom sedamdesetih i ranih osamdesetih više tekstova. U dnevnoj i nedeljnoj štampi iz ovoga perioda, ponekad su objavljivani napisi u kojima su se Jevreji opisivali u duhu klasičnih antijevrejskih stereotipa i predrasuda. Na primer: *Vjesnik* od 19.1.1971 (najava filma "Čovjek iz zalagaonice"); *Politika* od 28.10.1973

Dragoš Kalajić

4 *Jevrejski bilten,* Vol. II, No 9-10/1951; Vol. V, No. 5/1954.
5 Dragoš Kalajić (1943-2005) slikar, ideolog intelektualnog neofašističkog kruga Nova srpska desnica. Još krajem šezdesetih godina je počeo da objavljuje tekstove napisane pod uticajem Juliusa Evola, kog je lično poznavao. (nap. Antipolitika)
6 Miro Glavurtić (1932-), pripadnik beogradske umetničke grupe Mediala, osnovane 1953. godine, čiji su neki pripadnici bili bliski reakcionarnim i mističnim idejama. (nap. Antipolitika)

(B. Dikić: "Mucavi Mojsije"), sarajevski *Svijet* novembar 1984 (Zlatko Dizdarević: "Operacija Mojsije"). Osamdesetih godina isti fenomen javlja se u rubrici pisma čitalaca u mariborskom *Telex-u* i slovenačkom verskom časopisu 2 000.

3. „Republikanizacija" antisemitizma i funkcionalizacija „Jevreja"

U drugoj polovini osamdesetih započeo je raspad Jugoslavije. Celokupna sfera politike redukovana je na nacionalno, a federalne jedinice, republike, počele su da se ponašaju kao države. Jedinstveni jugoslovenski politički i državni prostor prestao je da postoji već mnogo ranije pre formalnog raspada države 1991. U nacionalističkom prepucavanju, za potrebe političkih kampanja funkcionalizovani su i Jevreji. Upoznali smo ponovo fenomen antisemitizma, ali i jedan sasvim novi fenomen (zlo)upotrebe Jevreja za vlastite nacionalističke svrhe. Isto tako, i oni koji su se u predizbornim kampanjama predstavljali kao antisemiti, prema spolja pokušavaju to da zabašure, jer nakon holokausta, antisemitizam je nespojiv s "demokratskim" imidžom.

Slovenija

Kao i druge političke novotarije vezane za dezintegrisanje Jugoslavije i prva značajnija manifestacija (zlo)upotrebe Jevreja za vlastite nacionalističke svrhe došla je iz Slovenije. Miting u Cankarjevom domu februara 1989, kada je izvršena nacionalna homogenizacija Slovenaca na programu otcepljenja od Jugoslavije - protekao je pod znakom Davidove zvezde. Simbol jevrejskog naroda funkcionalizovan je radi medijske promocije separatističke koalicije i zloupotrebljen u antijugoslovenskoj i antisrpskoj kampanji s podtekstom da su ne samo kosovski Albanci, već i Slovenci u Jugoslaviji delitelji jevrejske sudbine. Kod nadležnih vlasti u Ljubljani, SJOJ je podneo krivičnu prijavu zbog zloupotrebe Davidove zvezde, a upućen je i javni protest. Krivične prijave su odbačene, a Jože Školjč, predsednik omladinske organizacije (kasnije Liberalno-demokratske stranke), formalni organizator skupa u Cankarjevom domu, uputio je SJOJ izvinjenje. Međutim, *Mladina,* nedeljnik blizak ovoj organizaciji u broju od 10.3.1989, na sledeći način komentariše postupak SJOJ: "Zašto su Židji podneli krivičnu prijavu? Zbog novca, naravno." Nova krivična prijava, naravno, opet bez rezultata. *(Jevrejski pregled,* 1989) Na ovaj način, u Sloveniji je jasno stavljeno do znanja da što se tiče antisemitizma, on je konstitutivni deo slovenačkog klerikalizma, nema više lovostaja. Ljubljanski studentski list *Tribuna,* od avgusta 1988. do marta 1989. objavljuje u nastavcima *Protokole sionskih mudraca.* Objavljivanje (u nastavcima) ove biblije antisemitizma nije mogla da prekine ni krivična prijava, ni političke intervencije ni apeli. *(Jevrejski pregled,* 1989.a.) Tako smo u Jugoslaviji (doduše, kada je već bila u delovima), doživeli prvo "čisto" izdavanje *Protokola* nakon 1945. Interesantno je da ova činjenica vodećoj separatističkoj republici, ni za jotu nije naudila njenom demokratskom imidžu.

Hrvatska

Pre Drugog svetskog rata i tokom postojanja Nezavisne Države Hrvatske, ova bivša jugoslovenska republika bila je, što se antisemitizma tiče, najizrazitije područje na jugoslovenskom tlu. Međutim, nakon 1945, u tom pogledu, sve do predizborne kampanje za republičke izbore 1990, Hrvatska je bila potpuno mirno područje. Zabeleženi su samo minorni incidenti, kao skidanje table sa zgrade Jevrejske opštine u Splitu (18.9.1982.) i ispisivanje poruke antisemitske sadržine na ulazu u zgradu Jevrejske opštine u Zagrebu (22.10.1982). Nije slučajnost što se nastupanje hrvatskog separatističkog nacionalizma poklapa sa početkom međunacionalnih tenzija sa Srbima i antisemitizmom. Naime, antisemitizam i antisrbizam su konstitutivni elementi svih varijanti hrvatskog antijugoslovenstva i separatizma.

Uoči otvaranja predizborne kampanje, Matica hrvatska štampala je knjigu Franje Tuđmana *Bespuća povijesne zbiljnosti.* Logor Jasenovac je u središtu ove knjige, kao uostalom i cele publicističke delatnosti F. Tuđmana iz njegovog opozicionog perioda. Budući otac hrvatske državnosti, Jevreje u logoru Jasenovac predstavlja kao pomagače ustaša, kao one koji su u svojim rukama "držali odabiranje tj. izdvajanje zatočenika za likvidaciju, a dijelom čak i samu njenu

provedbu”. Na drugom mestu, imajući na umu izraelsko-palestinski sukob, autor podvlači daje “malen povijesni korak od naci-fašizma na judeo-nacizam” (Tuđman, 1989:160, 316-320). U samoj predizbornoj kampanji, tri vodeća prvaka pobedničke stranke Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), Franjo Tuđman (“Supruga srećom nije ni Srpkinja ni Židovka”), Vladimir Šeks (“Zločesti Židovi”) i Šime Dodan (“Srbi i Židovi vode kampanju protiv Hrvatske u inostranstvu”), davali su izjave antisemitskog karaktera, ali su i tada osnovni predmet njihovog napada bili Srbi. Izrazito antisemitski bio je intervju, dat takođe za vreme predizborne kampanje, Ive Omračina koji je za vreme NDH bio otpravnik poslova u Berlinu *(Slobodni tjednik,* od 14.3.1990). Pored ostalog, Jevreji su optuženi za ustaške zločine, a za zločine u jedinom logoru smrti izvan nemačke uprave Jasenovcu, tvrdio je da su izmišljeni. Isto tako Jevreji su optuženi za širenje boljševičke propagande i trovanje svega oko sebe *(Yugoslavia,* 1991). Protiv Omračina, novinara, odgovornog urednika i izdavača, podneli su krivične prijave, kako Jevrejska opština u Zagrebu, tako i SJOJ - bezuspešno. U isto vreme, staro jevrejsko groblje u Splitu, ponovo je bilo predmet vandalskog rušenja.

Nakon izborne pobede, Franjo Tuđman daje niz izjava jevrejskim ličnostima iz inostranstva o tome da se antisemitizam u Hrvatskoj neće tolerisati *(Borba* od 1.2.1991). Na centralnom zagrebačkom trgu se istovremeno nesmetano širi ustaška propagandna literatura protiv Srba i Jevreja. U avgustu 1991, desio se dotada najteži incident zabeležen u jugoslovenskim zemljama nakon rata: minirana je zgrada Jevrejske opštine i jevrejsko groblje u Zagrebu, pod okolnostima koje upućuju na mogućnost da su počinioci bili povezani sa špijunsko-diverzantskim radnjama vezanim za raspad Jugoslavije. Većina političkih stranaka Hrvatske osudila je ovaj incident. Uz veliku pompu zgrada, sada Židovske općine, obnovljena je državnim sredstvima. Kada je nakon otcepljenja Hrvatske od Jugoslavije započeo unutrašnji rat, osnovan je Krizni štab jevrejskih opština Hrvatske koji je postao sastavni deo hrvatske propagandne ratne mašine.[7]

7 Usled prekida komunikacija sa Hrvatskom, ne raspolažem pouzdanim informacijama o razvoju događaja nakon septembra 1991.

Makedonija

U Skoplju se na makedonskom jeziku, krajem osamdesetih po javila, prethodno 1985. u Beogradu zabranjena, knjiga Mihaila Popovskog *Tajanstveni svet masona.* Na makedonsko izdanje reagovao je Savez jevrejskih opština i u Skoplju je doneto rešenje o njenoj zabrani.

Srbija

Uprkos sudskoj zabrani, u izlozima beogradskih knjižara se 1988. ponovo pojavila knjiga Mihaila Popovskog, *Tajanstveni svet masona.* Na intervenciju SJOJ-a, knjiga je povučena iz prodaje. Godine 1989. pojavilo se foto reprint izdanje *Protokola sionskili mudraca* iz 1934. (Patrioticus. *Ko potkopava čovečanstvo.* Beograd, 1934) - ponovo bez naznake izdavača. Na intervenciju SJOJ-a, zaplenjeni su primerci pronađeni u knjižarama *(Jevrejski pregled,* 1989). Srpska pravoslavna crkva je uz najveće počasti, dajući mu rang sveca, priredila prenošenje posmrtnih ostataka (iz inostranstva) vladike Velimirovića leta 1991. Istaknuti teolog i antikomunista, Velimirović je bio i antisemita (Velimirović, 1985), što se jasno može videti iz njegovih *Sabranih dela* publikovanih uz punu pompu od strane Srpske pravoslavne crkve krajem 1991. Na Velimirovićev antisemitizam i njegovo glorifikovanje reagovao je jedino Filip David u opozicionom nedeljniku *Vreme* (29.7.1991). U istom broju, možemo naći i reakciju jednog čitaoca na antisemitski incident u Skupštini Srbije.

Na ulazu u jevrejsko groblje u Beogradu, februara 1992, osvanuo je natpis “Smrt Jevrejima” i “Jevrejske p...” (stvar zataškana). U žutoj štampi pojavljuju se tekstovi Dragoša Kalajića koji je i od ranije bio poznat kao fašista i antisemita. U februarskom broju za 1992. zvanični organ Srpske pravoslavne crkve *Pravoslavlje,* objavljuje tekst “Jevreji ponovo raspinju Hrista” (smenjen glavni i odogovorni urednik, a SPC se izvinila Jevrejskoj opštini). Nekoliko dana kasnije, agencija Tanjug emituje tekst svog moskovskog dopisnika Šaranovića, o tome da je “jevrejski lobi u vrhovima ruske diplomatije sredio diplomatsko priznanje Hrvatske i Slovenije od strane Rusije”. Novosadski dnevni list *Dnevnik,* objavio je 20.9.1994. tekst u kojem se tvrdi da se Jugoslavija raspala zahvaljujući masonsko-jevrejskoj zaveri.

Nakon raspada Jugoslavije, u Srbiji su se na političkoj sceni pojavili zahtevi za rehabilitaciju Ljotića, Nedića i Draže Mihailovića. S jedne strane radilo se o antikomunističkom i nacionalističkom talasu u sferi kulture, ali i, kao u slučaju Srpske narodne obnove (SNO) ili “nove srpske desnice”, o otvorenom idejnom i političkom nastavljanju tradicije srpskog fašizma. Iako je reč o kulturnim i političkim tendencijama u opoziciji naspram vladajuće Socijalističke partije Srbije, skoro da nije bilo nikakve reakcije na javne rehabilitacije ideologa srpskog fašizma Ljotića - direktnog saučesnika u istrebljivanju srpskih Jevreja, i četničkog vođe Draže Mihailovića - koji je tokom rata ubijao Jevreje kao komuniste. Istovremeno, započet je i talas rehabilitacije srpskog kvislinga Milana Nedića.[8]

I u Srbiji je došlo do funkcionalizacije Jevreja osnivanjem Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva koje je 1989/1990. postalo sastavni deo propagandne i ratne mašine u unutrašnjim ratovima u Jugoslaviji. U tu funkcionalizaciju čiju su posledicu Jevreji u Srbiji osetili već 1993 - za razliku od Zagreba, nije bila uvučena i Jevrejska opština u Beogradu.[9] Interesantno je daje to

8 Prvobitna, engleska, verzija ovoga teksta (Sekelj, 1993) i prilog o Jugoslaviji za publikaciju *Atisemitism - World Report* 1992 (London: Institute of Jewish Affairs), 1993. našli su se u januaru, aprilu i maju 1994. na udaru besomučne medijske kampanje Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva. Tri (jevrejska) aktivista ovog Društva formirali su neku vrstu lobija "Jevreji za Nedića", a u okviru još jedne kampanje za rehabilitaciju srpskog kvislinga, koji se pred stavlja ne kao izdajnik i saradnik okupatora nego kao "spasitelj" Srba od fizičkog istrebljenja. Na udaru je bila moja konstatacija o saučesništvu Nedića i njegove administracije u istrebljivanju srpskih Jevreja. Iza svega toga krio se jedan profani propagandni motiv. Naime, Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva počiva na ideji-vodilji o "genocidnom karakteru hrvatskog naroda" i kontinuiranoj ljubavi srpskog i jevrejskog naroda. Po ovom udruženju građana, genocid nad Jevrejima i Srbima (Romi im nisu bitni) od strane NDH iz Drugog svetskog rata, predstavlja se kao pravi uzrok rata iz 1991. S druge strane, hrvatsko-jevrejska propaganda pokušava da predstavi situaciju u Srbiji u Drugom svetskom ratu kao da je ona bila ista kao u Hrvatskoj. Otuda profesionalni nacionalni radnici iz Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva, Klara Mandić, Ljubomir Tadić i Jaša Almuli smatraju da ne sme da se dozvoli da padne i najmanja senka na trajnu i nikada prekinutu ljubav apstrakcije zvanu Srbi, u odnosu na apstrakciju zvanu Jevreji.

9 Na izborima za Upravu i Veće Jevrejske opštine u Beogradu, maja 1992, sa liste koju je postavilo Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva niko nije uspeo da osvoji nijedno od 26 mesta.

Društvo, u kojem se broj Jevreja može izbrojati na prste, smatralo da je doprinos prijateljstvu s jevrejskim narodom upotrebljavanje klasičnih antisemitskih parola, kao “Jevreji vladaju štampom”, “Oni drže u rukama svetski biznis”; “Jevrejski lobi vlada Amerikom” ili stereotipa “Jevreji se čvrsto međusobno drže i pomažu” - ali upotrebljeni u pozitivnom kontekstu “treba da se na njih ugledamo”; “oni će nam pomoći”. Drugi mehanizam koji je primenilo ovo u stvar nosti ekstremističko srpsko nacionalističko udruženje, je poziv na navodnu “istovetnu tragičnu sudbinu srpskog i jevrejskog naroda”, da su “Srbi, kao i Jevreji, nebeski narod” i sve to začinjeno jednom očiglednom neistinom “da na tlu Srbije i medu srpskim narodom nikada nije bilo antisemitizma” (citat je iz izjave Klare Mandić *Politici* od 22.8.1.984, a povodom jednog psihopatskog antisemitskog.i antimuslimanskog pamfleta u biltenu SNO objavljenog u Bijelom Polju).

Da strah od povratnog dejstva uvlačenja apstrakcije “jevrejskog naroda” (kojem se, uzgred budi rečeno služi i antisemitizam) u propagandni mehanizam ratno-huškačke mašine od strane Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva nije neosnovan neka posluže dva primera. U reviji *Horoskop* (od 22.6.1992) koju izdaje koncern *Politika,* čije je glavno informativno glasilo obilovalo funkcionalizacijom Jevreja posredstvom gorepomenutog Društva, u udarnom tekstu čitamo: “Treba prekinuti sjedinjavanje i prijateljstvo s Jevrejima jer oni su špijuni i ništa drugo.” Objavljivanju *Protokola* prethodio je poziv izvesnog vojvode Vučinića (Srpski rojalistički blok) na pogrom Jevreja, a u vezi skandala sa dvema privatnim bankama, Jugoskandik i Dafiment, koje su bukvalno opljačkale svoje štediše. Uvlačenje Jevreja u centar medijske pažnje od strane Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva - čiji je sekretar Klara Mandić istovremeno nastupala i kao propagandni agent Dafiment banke - najbolje ilustruje delatnost te organizacije.

Uspon srpskog nacionalizma 1993. i 1994. godine prati uspon antisemitizma. U tome učestvuje žuta štampa: *Svet* (koji u proleće 1994. iz broja u broj objavljuje po jedan antisemitski tekst), *Duga,* Srpska narodna obnova, parafašističke nacionalne organizacije (Srpski rojalistički blok), da bi proces dostigao kulminaciju nekažnjenim štampanjem biblije antisemitizma, *Protokola sionskih mudraca* (dva izdanja, jedno 1993. i drugo 1994) uz besplatnu medijsku reklamu za slobodno rasturanje ovog korpusa mržnje.

Antisemitizam je lakmus nacionalističkog šovinizma i fašizma. Sasvim nezavisno od političke volje aktera, on izbija i onda kada se zbog spoljnih razloga, kao danas u Hrvatskoj i bivšim socijalističkim zemljama, želi prikriti. U prethodnoj Jugoslaviji, uključujući i Srbiju, on nije fenomen od bitnog značaja, ali se ne sme prećutati. Isto tako, opasno je da se stvore mitologije o istorijskom nepostojanju toga fenomena. S obzirom na to da prethodnu Jugoslaviju odlikuje najviši stepen iracional nog nacionalizma i Šovinističke mržnje, postoji latentna opasnost od antisemitizma. On se ne sme prećutati, ali treba imati na umu njegovu perifernost u ovoj zemlji mržnje. Južnoslovenska braća se dovoljno mrze međusobno, za mržnju im nisu potrebni Jevreji. Ali, kod svih šovinista i fašista ostaje uvek dodatna potreba za mržnjom; kao što je poznato, do sada su u istoriji taj prostor obično ispunjavali Jevreji.

Izvor: Laslo Sekelj, *Vreme beščašća – Ogledi o vladavini nacionalizma*, Akademija Nova, Beograd, 1995.

Laslo Sekelj (1949-2001), sociolog, objavio i priredio sledeće knjige: *O anarhizmu*, 1982; *Komunizam i država*, 1989; *Revolucija nije partijska stvar: komunističke kritike boljševizma*, 1987; *Jugoslavija: struktura raspadanja*, 1990.

Mladen Stilinović anarhist

o jeziku → o boli→ ja volim prljavo→ o crvenoj → mladen stilinović anarhist

O jeziku

„Ja želim koristiti taj jezik politike i [vidjeti] kako on utječe na mene... a opet, ja nisam više nevin, jer ga koristim… pa i danas, mi nismo nevini. Ne možemo biti. Kada progovoriš ti nisi nevin.“

Umjetnost Mladena Stilinovića nije kritika jugoslavenskog društva. Njegova kritika je kritika reprezentacije koja je istovremeno politička i epistemološka. Time što je kritika reprezentacije, ona obuhvaća i kritiku jezika. Međutim, ona ne zapada u dualizme razdvajanja označitelja i označenog, razdvajanja riječi od neke realnosti koju one ne uspijevaju adekvatno predstaviti, pa da onda afirmira i vraća moć tom označenom, toj autentičnoj realnosti nad kojom je preko jezika izvršena dominacija. Ona prepoznaje da je jezik sam po sebi dominacija, ali i da se vlast mora osloniti na govornike, slušatelje, institucije, zajednice i pojedinke kako bi otjelovila svoj jezik i osigurala odazivanje (slike 1, 2, 3, 4).[1]

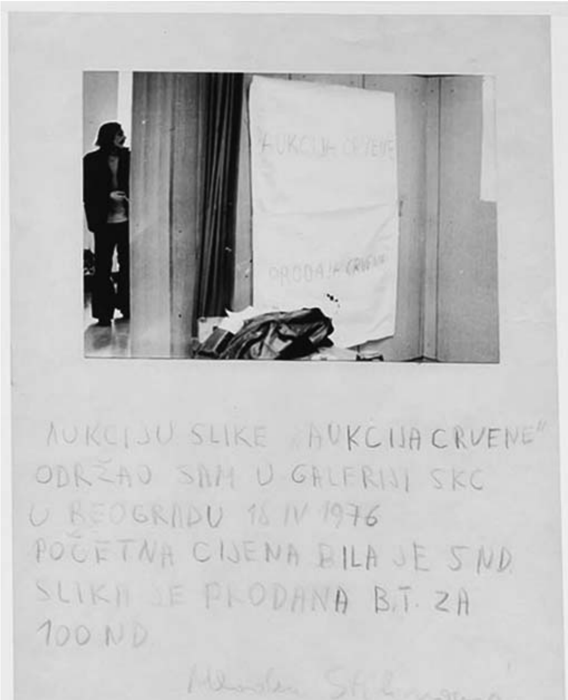
Mladenov rad ne bježi u hermetičnu tišinu. Bivajući dijelom zajednice, svi koristimo i odazivamo se na naredbe (kako ste recite mi / misliš da nećeš, moraš / hrabrosti, strpljenja, molitve / pjevaj). Čim progovorimo nismo nevine. Svakim govorom proizvodimo generalizacije i apstrakcije koje dominiraju drugima i nama samima. Osim toga, svu kompleksnost odnosa i osjećaja formuliramo kroz logiku gramatike[2] – linearno, sukcesivno. Uspostavljamo neki red u prostoru, ostavljajući puno viška u zraku. Kako onda prenijeti sebe onima **s** kojima dijelimo život?

O boli

Kako god okrenemo, bol (slika 5). Ako uspijemo izbjeći glad, čeka nas ropstvo rada. Nekad i glad i rad. I uvijek se imamo čemu žrtvovati – za narod, za progres, za socijalizam. Ako nas ne porobljava bog, drugi ljudi, porobljava nas jezik. Bez boga, bol postaje dio „ljudske prirode“. Bez „ljudske pri-

1 *„...kada kažem moć ne mislim samo na moć države i njezinih institucija već mislim na stotine različitih moći koje se isprepliću i dolaze s različitih strana. Dolaze i od države i od pojedinca s Istoka i Zapada od „prijatelja“ i od administracije. Te moći nalaze se posvuda: u novinama, u jeziku, u umjetnosti, u „datoj slobodi“, u istini i u mom strahu. Stalno sam želio napisati kako je moć suptilna. I napisao sam. Moć je cinična, katkad suptilna (da li je to moguće) ali manje-više gruba i otvorena. Karakteristika moći je potpuno ignoriranje drugog. Taj cinizam moći ide iz nepoznavanja stvari, pa čak iz želje za nepoznavanjem.“*

2 „*Borim se za raspad sistema, gramatike*.“

slika 6. Aukcija crvene, 1976.
Aukciju slike „Aukcija crvene“ održao sam u galeriji SKC u Beogradu 18.IV.1976. Početna cijena bila je 5 ND. Slika je prodana B.T. za 100 ND.
Mladen Stilinović

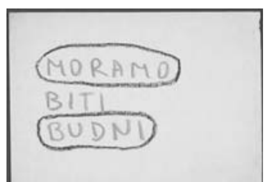
slika 7. Moja crvena, 1976.
(moja crvena se odnosi na Mladenovu krv. Ovdje je prikazano kako se reže)

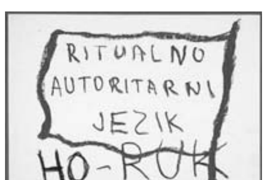
slika 5. Igra BOL, 1977. Samo jedan igrač igra, kocka se baca u vlastitom ritmu, igra traje sedam minuta.

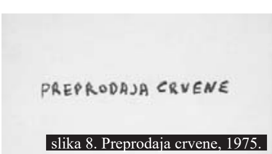
slika 1. Mora se, 1980.

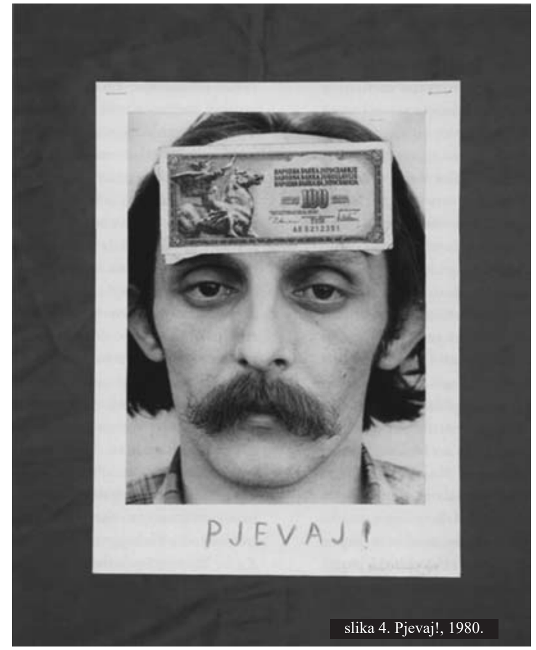
slika 2. Moramo biti budni, 1980.

slika 3. Ritualno autoritarni jezik ho-ruk,1981.

slika 8. Preprodaja crvene, 1975.

slika 4. Pjevaj!, 1980.

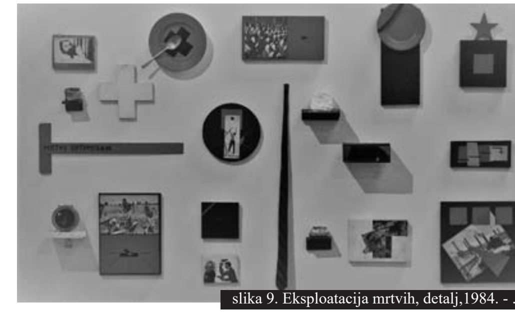
rode“, bol postaje inherentna društvu. Bol je jedina izvjesna, trajna, jedina konstanta iz prošlosti do sadašnjosti.

Bol je stalna tema Mladenovog rada od sedamdesetih. Godinama se potpisivao dodavši svojem imenu riječ bol. Ljudi s iskustvom življenja u Jugoslaviji kažu da njegove izložbe izazivaju anksioznost, bol i pesimizam.

Ja volim prljavo

“*…u to vrijeme konceptualci su odbijali ikakav osjećaj. Željeli su biti strogi i tautološki i što god. I osjećaji su isključeni iz umjetnosti. Znate kako imate taj minimalizam koji je jako čist i jako sterilan. Bez osjećaja. A ovdje je sve prljavo... znate, ja volim prljavo... znam da ne mogu izvesti taj jako skupi minimalizam, ali nije me briga, ja ne volim spomenike...* „

Da bi umjetnost mogla komunicirati, mora se dobro uprljati u „realnost“, u svakodnevicu, riješiti se estetskog. Unatoč svim preprekama koje zadaje svakodnevica i unatoč svim ograničenjima koje jezik postavlja među ljudima, Mladen žudi za komunikacijom. Umjetnost često stvara izjave. Nudi neke svoje analize i predstavlja stroge ideje. Stvara spomenike. Mladenova umjetnost je uvaljana u blato svakodnevnog govora, ulice i ideologije. I od toga ne bježi.

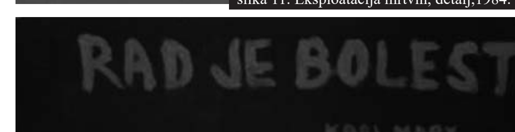
slika 9. Eksploatacija mrtvih, detalj,1984. - ...

slika 10. Eksploatacija mrtvih, detalj,1984. - ...

slika 11. Eksploatacija mrtvih, detalj,1984. - ...

slika 12. Rad je bolest (Karl Marx), 1981.

slika 17. Kruh – Tito, 1996.

O crvenoj

Referirajući se na prakse suvremene konceptualne umjetnosti na zapadu, rekao je da u Jugoslaviji s crvenom bojom u slikarstvu nije moguća tautologija. Htio je desimbolizirati crvenu boju, ali nikad nije uspio (slike 6, 7, 8). Ona ni danas nije desimbolizirana. Kad je devedesetih moja obitelj fantazirala o kupnji novog automobila i koje će biti boje, tata je rekao „Samo ne crvena!“.

slika 16. Kolači, 1981.

Mladen Stilinović anarhist

Tijekom gimnazije je odustao od škole. Nije išao na fakultet i nije radio. Snalazio se sam i od pomoći prijatelja i obitelji, putovao Europom autostopom. Kaže da je anarhist. Misli da se trebaju slaviti lijeni rođendani jer kad smo lijeni se ima više vremena, pa se godine oduzimaju umjesto da se zbrajaju. Koristi metode krađe, sabotaže, montaže, aproprijacije (slika 9, 10, 11, 12) i eksperimentalnog videa. Organizira izložbe na ulici i u haustorima, priča s prolaznicima. Za galerije rijetko radi nove radove već izlaže stare. Izruguje se državi, zastavi, novcu i radu (slike 13, 14, 15, 16, 17, 18). Njega i Gru-

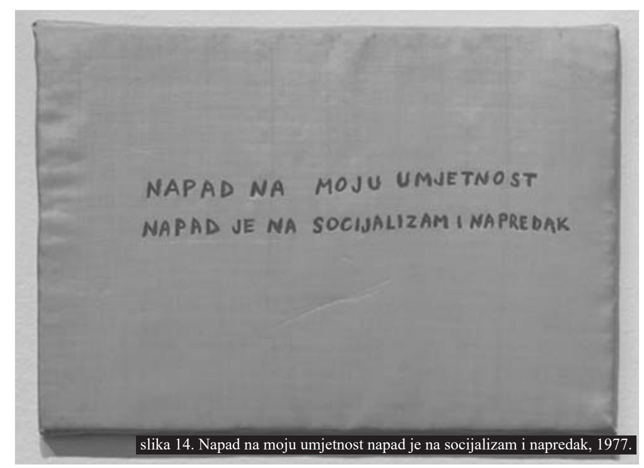
slika 13. O radu, 1980. – 1984.

slika 15. Šta me to stislo između nogu, 1981.

slika 18. Umjetnik pri radu, 1978.

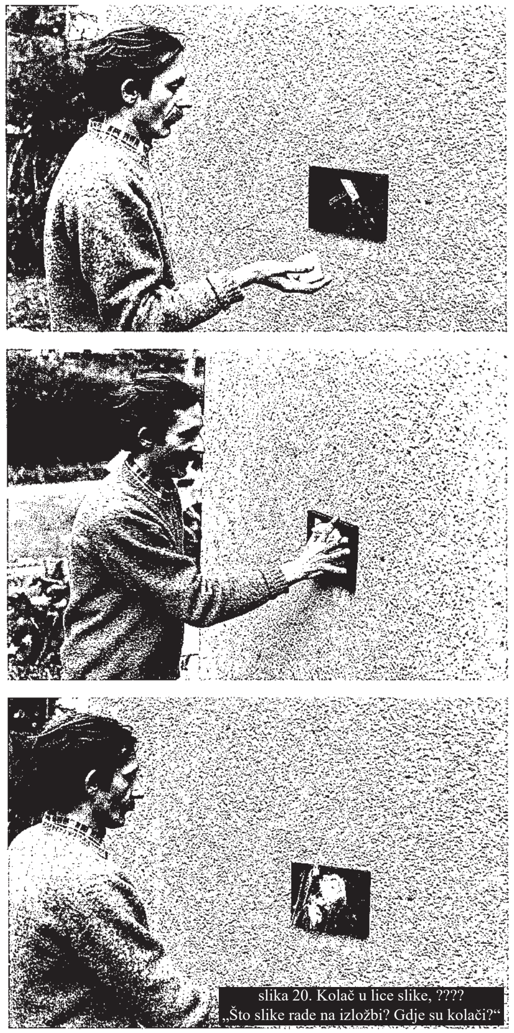

slika 14. Napad na moju umjetnost napad je na socijalizam i napredak, 1977.

slika 19. Grupa šestorice autora, izložba-akcija, Šetnja gradom, Zagreb, 1976.

pu šestorice autora (slika 19) s kojom je djelovao kritika smatra teroristima[3]. Bivaju kritizirani te ne dobivaju beneficije poput atelijera i narudžbi, ali ne bivaju proganjani. Mladen je melankolični zajebant. On baca kolač u lice slike (slika 20).

slika 20. Kolač u lice slike, ????
„Što slike rade na izložbi? Gdje su kolači?“

Izvori citata i slika:

MLADEN STILINOVIĆ https://www.youtube.com/watch?v=h-G9Pa2XNv8
Mladen Stilinović – Lazy Birthdays - https://www.youtube.com/watch?v=ftyMMPgdi0s&t=9s
MLADEN STILINOVIĆ / Trikultura 8. 5. 2014. - https://www.youtube.com/watch?v=xZW1qWv0BbM
Meri Leanemets: Soba Novca, u: *Mladen Stilinović - Nula iz vladanja = Zero for conduct*, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, [30.11.2012. - 2.2.2013.] / uredila Branka Stipančić

Korišteni tekstovi:

Raoul Vaneigem, *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, London, 2001.
Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971.

3 Na primjer u tekstu „Između terorizma i destrukcije“ Zrinke Novak objavljenom u *Oku* povodom 10. pariškog bijenala mladih na kojemu Mladen izlaže bijele slike *Ruka – kruh* i pet knjiga: *Hoću kući*, *Vrijeme*, *Sad*, *Nered* i *Pisano krvlju*.

Branko Ćopić

Jeretička priča

(1950)

Ova satira čuvenog jugoslovenskog pisca Branka Ćopića (1915–1984), koji je bio partizan i komunista, za svoju metu uzela je formiranje nove vladajuće klase u Jugoslaviji, to jest, onoga što će kasnije biti nazvano “crvena buržoazija”. Objavljena je 1950. i izazvala je skandal, kao i veoma oštru verbalnu osudu Ćopića koja je došla direktno od Tita. Posle ovoga, Ćopić je do kraja života trpeo pritiske jugoslovenskih policijskih i političkih struktura, zbog čega je na kraju i izvršio samoubistvo.

Oveća vila, sa svih strana ograđena zidom i otvorena samo prema moru, pribila se uz raspucao strm kamenjar. Jedva je vidim od borova i čempresa. Građena je za vrijeme stare, trule, nenarodne... itd. Jugoslavije.

Ispred vile je mala terasa natkrivena sjenicom od bršljana i oivičena mesinganom ogradom. Ispod nje, desetak stepenica niže, minijaturna plaža, bazen i plitka baza za čamce.

Udesno od vile, na nekih stotinak metara, počinje luk velike pješčane plaže. Tamo iza nje, kroz bujno zelenilo, proviruju krovovi i blistaju zidovi brojnih odmarališta.

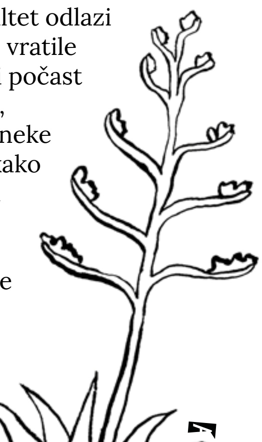
Na hladovitoj terasi vile ćuti i dosađuje se omanje društvo: ministar Štef Jovanović, njegova svastika, pomoćnik ministra sa ženom, general Stevo Navala, neka krupna zvjerka iz krupne ustanove, još jedna neodređena zvjerka za koju niko posigurno ne zna čime se bavi (a koja samo mudro i važno ćuti), nekoliko baba i staraca i, najzad, jedan načelnik personalnog odjeljenja, koji strogo i sumnjičavo posmatra čemprese, more, čamce i oblačak što se nadvija nad vazdušni prostor vile.

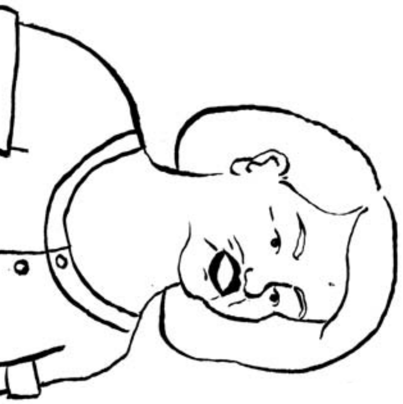
Ministrova svastika (studentkinja koja na fakultet odlazi automobilom) i pomoćnikova žena upravo su se vratile iz grada. Dostojanstveno su prošetale ukazujući počast starom gradu i suncu nad njim i, vijoreći kosom, doprašile natrag autom natjerajući u bijeg tamo neke koji su gmizali pješke (nosići su im, naravno, bili kako treba uzdignut). Sad obje sjede u ćošku, nedaleko od ministra, i pretresaju svoje jutrošnje doživljaje.

– A koji ti bješe ono, onaj poružni debeljko, koji te je pozdravio kod česme? – interesuje se svastika, inače stari kandidat za udaju.

– Kakav debeljko? – nadiže obrve pomoćnikovica. – Ta ono je pukovnik taj i taj; još je momak.

– Aa, fin drug, simpatičan - razvlači usta svastika i pita dalje: – A onaj mladić, ljepotan? Sjećaš li se, mahao ti je s bedema?

– Taj? – kiselo mrmlja pomoćnikova žena. – Neki student, drug mog brata.

– Pih, baš je neki bezobraznik – mršti se svastika. – Tako drsko gleda i tako se... Baš ima neučtivih ljudi. Mnogo ti slobode oni sebi daju

– Mnogo, mnogo – slaže se pomoćnikovica.

Nedaleko buči, pljeska i vrišti velika plaža. General Navala ćutke silazi niz stepenice, tobož nemarno pliva iza zida, a onda baca oprezan pogled na vilu i pljuskajući vodom bježi prema velikoj plaži. Tamo ga prepoznavaju još prije nego je izišao i obasipaju razdraganim uzvicima:

– Aa, evo ga, evo ga!

– Gdje si ti, bre? Ovamo!

Već poslije jednu minutu ovaj važni i mrzovoljni general s terase pretvara se u vedrog i razgovornog momka. Smije se od srca, žmirka na suncu i pita jednog crnpurastog dječaka, svog bivšeg kurira:

– Čuješ, Milojica, bi l' se kod vas u odmaralištu našlo jedno mjesto? Ne sjedi mi se tamo prijeko.

– Bogami, biće. Sjutra odlaze neki iz našeg preduzeća.

Na terasi je i dalje tišina. Svaki razgovor brzo zamre i opet zavlada veličanstvena dosada.

– Jeste li svraćali do velike kavane? – pita pomoćnik ženu.

– A, vraga. Natrpalo se tamo neke svjetine, mjesta ne možeš dobiti.

– Eh, a tamo je divna terasa, izgled na more – uzdiše svastika.

– Tamo bi trebalo dozvoliti ulaz samo sa specijalnim propusnicaima, kao u onom našem, sjećaš li se? Onda bi bar bilo mjesta, ne bi svak dolazio.

– Šta da mu radiš! – sliježe pomoćnik ramenima.

Drug ministar zamišljeno ćuti. S jedne strane, srce ga vuče tamo, na veliku plažu, među narod, a s druge strane, sve mu se čini da će nešto izgubiti od vlastite veličine ako se umiješa među svjetinu. Ovako izdvojen od mase izgleda sam sebi mnogo važni, vredniji i mudriji, izabran čovjek, ali mu je u duši ipak nešto prazno, kao da ne sjedi na svom pravom mjestu.

Okretno i lagano, malo se ljuljajući u kukovima, prilazi ministru direktor jednog velikog hotela. On je od neki dan tu u vili, pola kao gost, pola kao glavni snabdjevač i savjetnik. Poznaje skoro sve ministre, generale i druge "glavne ljude", kako sam kaže.

– Druže ministre, u jednom odmaralištu ima krasan bilijar, a vi, koliko znam, volite... – počinje on tihim i diskretnim šapatom.

– Valjda vole i oni drugovi iz toga odmarališta – nehotice se otme ministru i, kao da rasterećuje rođenu savjest, odlučno kaže: – Ne, ne treba.

– Ne treba! – kao odjek, povlađujući, ponavlja direktor, pa pipkajući čime bi odobrovoljio ministra, opet mu se prigne uvu i medi mu: - Ali što vi plivate – cmok! – i tu direktor poljubi vrhove svoja tri sastavljena prsta.

– Aha, jesi li vidio, – sav bljesnu i oživlje ministar – a nema ni nedjelju dana kako sam naučio.

– Vi ste prilično i omršavili, skoro i nemate stomaka – nastavi direktor.

Jovanović neuvjerljivo mjeri svoju pokrupnu figuru, a kad mu direktor još jednom potvrdi to isto, njemu se i samom čini da više nema stomaka.

– Pa, mršavi se, mršavi.

Direktor, veoma zadovoljan, plovi natrag u pravcu kuhinje, dok se ministar samodopadljivo ogleda i smješka.

Raspričana svastika za trenutak zaustavlja jezik, isteže dug vrat i, kao da se iznenada probudila, vrti tamo-amo malom vjeveričjom glavom.

– A gdje je general, gdje su?

– Valjda su tamo prijeko – krivi usne debeljušna pomoćnikovica i palcem, preko ramena, pokazuje gdje je, po prilici, to "prijeko" koje odvlača, "guta" i nepopravljivo kvari do juče fine ljude. – E, jesu našli društvo! Pazi, čak se i rzanje otud čuje!

– Vrlo važno – žučljivo uspija djevojka i mrmlja ironično, više za sebe: – Možda je na ljetovanju moderno udvarati se udarnicima.

– Pa vjerovatno. A glumice i balerine ostavljene su za zimsku sezonu – zlobno dodaje pomoćnikovica, ciljajući bogzna na koga iz njinovog društva.

Ispod male plaže čuje se pljuskanje vode i nečije snažno varvarsko frktanje. Jedna mokra njuška svijetlih i drskih očiju, doperjala sigurno s velilke plaže, radoznalo izviruje na osamljeno društvo, penje se na terasu i, pljeskajući se po jevtanim gaćicama, isteže šiju put malog bifea pod balkonom.

Društvo nelagodno ćuti i pravi se kao da ne vidi uljeza. Najzad ustaje načelnik i prilazi nepoznatom.

– Šta vi, druže, tražite.

– Imaš li ti ovdje nešto 'ladno za popit? – dobrodušno pita pridošlica i zvecka sitnišom po promočenom džepu misleći od načelnika da je to gostoljubivi domaćin kuće.

– Ovdje je zabranjeno... – uozbiljeno počinje načelnik, ali snalažljiva njuška, i ne čujući ga, već šljapa prema bifeu i veselo dovikuje kelneru:

– Deder, za burazera jedan špricer, onako pojači.

Ministru odjednom nešto bljesne u sjećanju, i on brzo izviri na nepoznatog postjetioca, koji se već vraća neljubazno uslužen kod bifea.

– Jest, ovo je.

Prepoznao je čuvenog udarnika i novatora kome je on proljetos lično predao nagradu i orden, pa kao da je zatečen u rđavom društvu, pocrvenje i sagnu glavu da ga udarnik ne bi prepoznao.

– Do đavola, šta li će samo čovjek reći ako li je i mene vidio?!

Njegova svastika dotle, u samrtnoj dosadi, okreće glavu na stolici za ljuljanje i pita:

– Zašto ne premjestite kod nas onu muziku iz velikog hotela u gradu? Meni se ponekad uveče tako igra.

Ministra obuzima ljutnja:

– Ali, molim te, pa tamo svake večeri dolaze stotine ljudi. Kako ćeš im oteti muziku i zatvoriti je ovdje u ovu... ovu?...

Svastika začuđeno nadiže obrve:

– Bože moj, pa ovdje su odgovorni drugovi.

– Odgovorni drugovi. Pa šta onda? – jedi se Štef Jovanović, ali se ni svastika ne da, već mu upada u riječ:

– Jest, baš ste mi osigurali odmor. Svak ti može upasti ovdje kad god mu se prohtije. A sjećaš li se, kad smo prvi put ovdje bili?

– Pa jest, sjećam se... Bilo je to prije dvije godine, za vrijeme baćuškina kursa.

Svastika se ujede za jezik i zlovoljno se okreće svojoj prijateljici, koja joj šapatom povlađuje:

– Baš nije sve zlo ni u toj baćuškinoj liniji. Valjda mi je bolje ovo: danas te na konferenciji svaka baba može izribati zbog ministarskog magacina.

– Pa da, socijalistička demokratija – ironično zvoca studentkinja. – Dođeš u autu na fakultet, i već svi pucaju od zavisti: najbolje je, veli, danas biti ministrova svastika.

– Eto ti, vidiš.

Iznad betonske ivice plaže pomalja se iz vode nečije podrugljivo šeretsko lice. Pridošlica viče za jednu nijansu isuviše glasno, iznad uobičajenog pristojnog tona ove terase:

– Ehej, ovamo – de, ministre, da te brat vidi kako plivaš.

Ministar skače na noge, obradovan što će pred nekim imati prilike da pokaže svoju vještinu. Svastika upitnno gleda pomoćnikovicu:

– Koji je sad ovo?

– A šta ga znam, jednom smo se negdje upoznali. To ti je neki umjetnik: vajar ili književnik, ne sjećam se... Šta je onaj? – obraća se pomoćnikovica mužu.

– Eh, šta je. Mlati honorare, eto ti šta je! – s mrzovoljnim prezirom reže ga pomoćnik.

- A kako ga cijene naši drugovi? – interesuje se svastika i još uvijek ne skida pogled s gosta. A taj pogled ispitivački i neodređen, sve kao da govori: “Pričekajte časak dok vidim ko ste, možda ću vam se i nasmiješiti.”

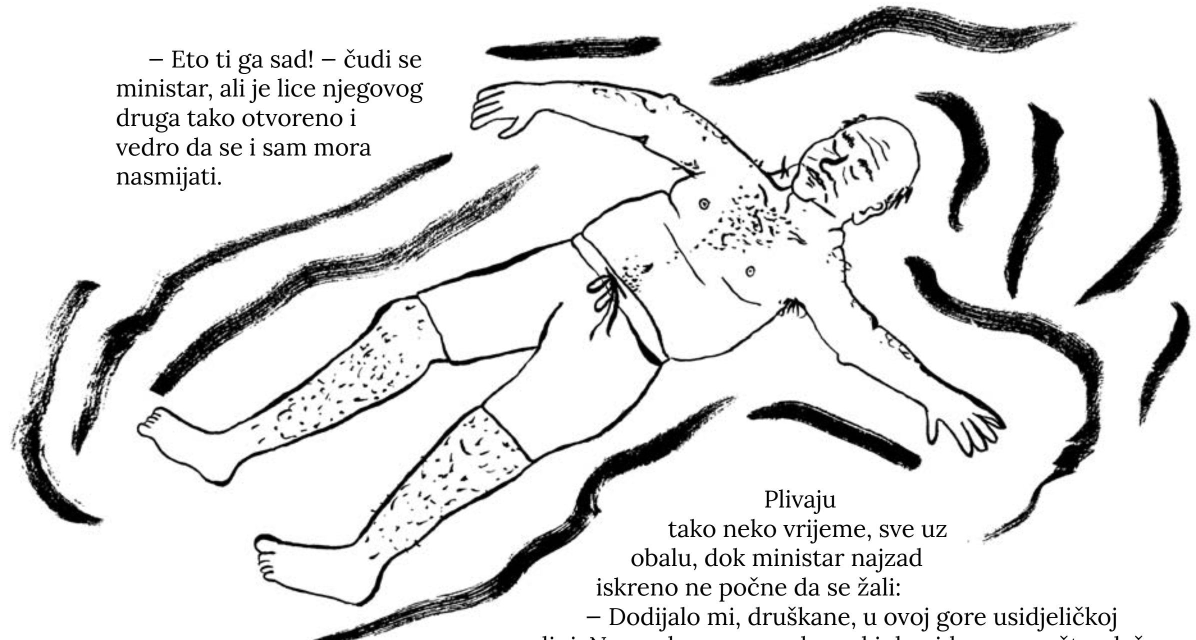
Štef bućnu u vodu i već maše rukama. Njegov prijatelj se kezi:

– Loše, brate, plivaš – penzionerski.

– Uvijek si bio zakeralo. Drugi mi baš vele da dobro plivam.

– Lažu, bogami, ništa im ne vjeruj, udebljao si se, brate, previše, ne valja ti to.

– Eto ti ga sad! – čudi se ministar, ali je lice njegovog druga tako otvoreno i vedro da se i sam mora nasmijati.

Plivaju tako neko vrijeme, sve uz obalu, dok ministar najzad iskreno ne počne da se žali:

– Dodijalo mi, druškane, u ovoj gore usidjeličkoj sredini. Nema druge nego da svaki dan idem na opštu plažu, tamo kod vas, ili da se preselim u neko sindikalno odmaralište.

– A ne bojiš se, možda, za svoj autoritet? – lukavo i šeretski ispipava ga umjetnik.

Štef nailazi na plićak, ispravlja se i, s gestom čovjeka koji od sebe konačno otresa još neodomaćena uvjerenja o svojoj višoj vrijednosti, srdito se udara u grudi:

– E, vala, nikad nisam zazirao od otvorene narodne kritike, pa neću ni sad! Eto, nek mi ljudi u oči, onako izbliza, s korak razmaka.

Dok se njih dvojica gube u bučnoj gužvi velike plaže, tamo na maloj terasi vile pomoćnik s blagonaklonim izrazom na licu sluša neko objašnjenje direktora hotela, koji mu se sad obraća kao momentalno najstarijem na čitavoj terasi:

– Znate, svi su se razišli, a vi ste sad ovdje najstariji, pa kako vi naredite...

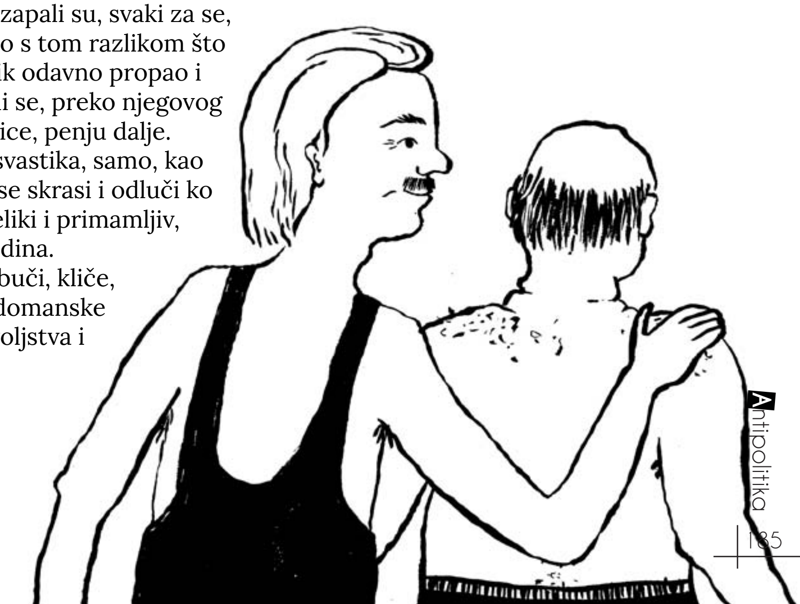
– Dobro, dobro, u redu.

Najstariji! Pomoćnik se ogleda po skoro pustoj terasi, dublje se zavali u pletenu fotelju i utonu u krupne sanje. Najprije mašta kako mu je umrla žena, a on se oženio ministrovom svastikom, zatim je i sam postao ministar, pa predsjednik vlade, pa...

U slične maštarije, izgleda, zapali su, svaki za se, i ona dvojica pored njega, samo s tom razlikom što je u njhovim sanjama pomoćnik odavno propao i otašao negdje u privredu, a oni se, preko njegovog mjesta, kao preko prve stepenice, penju dalje.

Pomalo sanja i ljepuškasta svastika, samo, kao za pakost, nikako ne može da se skrasi i odluči ko će joj biti muž. Izbor je tako veliki i primamljiv, a ona, na žalost, samo jedna jedina.

A velika plaža neobuzdano buči, kliče, pjeva i, remeteći njihove grandomanske planove, burno izražava zadovoljstva i želje svakom pristupačne.

PESMA UNDERGROUND TRIBINA MLADIH NOVI SAD [1]

1.
UNDERGROUND
ima tri pojavna oblika
(to su ona tri koja me interesuju
možda ih ima još ali ih ne znam jer su tu
informacije tako
šture
ili sam slabo razmišljao
zato me oni ne interesuju
u ovoj pesmi)
komercijalni underground
intelektualni underground i
underground
onaj prvi
komercijalni
po svojoj komercijalnoj strani ne razli
kuje se od onog drugog
intelektualnog
oba nisu jedan samo zato što onaj prvi nema
neku drugu stranu
on je najrašireniji i njega istovremeno
konzumiraju različite generacije potrošača
nije aktivan
treba reči da su to bee gees
čik
susreti
i slična sranja
intelektualni underground sem komercijalne
koja je sporedna
ima i značajnu intelektualnu dimenziju
on je pobuna
on je kvalitet
on je nada u srećnu budućnost elektronskog
komunizma
u suštini on je elita direktno suprotstavljena
razornim snagama civilizacije
avangarda koja odlazi
ostavljajući mase svojih mladih sledbe

1 Student, specijalni broj, posvećen undergroundu, 1971.
Slavko Bogdanović je osudjen na kaznu od osam meseci zatvora po presudi Okružnog suda u Novom Sadu br. K. 77/72 zbog kršenja člana 292. Krivičnog zakonika i člana 116. Zakona o Štampi i drugim vidovima informisanja. Presuda je izrečena 12. maja 1972.god. U obrazloženju presude se tumači da je Slavko Bogdanović tekstom 'PESMA UNDERGROUND TRIBINA MLADIH NOVI SAD', objavljenog u časopisu *Student*, izneo '... lažne vesti, a isto tako i tvrdnje u pogledu raznih pitanja i dogadjaja'. Paradoks ove presude bio je u tome što je Bogdanović osudjen zbog objavljivanja teksta koji nije ušao u javnu distribuciju.

nika
zbunjene drogirane i mrtve
on je jedna časna usamljenost ipak potkopana
potrošačkim osobinama ovog sveta
to je CAGE
JARY AEBY ANGELA TIM i drugi prijatelji
TRIBUNA STUDENT PROBLEMI UJ
SIMPOSION
underground
je sasvim nelegalna stvar koja se
javlja spontano
u uskom krugu
(prijatelja)
nosi kvalitet koji ću odmah prepoznati
underground
kao da kažem L.H.O.O.Q. broj 7
&
9
underground list
za razvijanje međuljudskih odnosa
koji pravim za svoje prijatelje
underground
kao miroslav i kao bjela
kao oružana pobuna koju smeramo
underground
kao moj brat boško
kao UZ KOSMOS
privatno

2.
TRIBINA-ČIK
ako je tribina vlasništvo službene omladinske
organizacije
(u daljem tekstu društvo za
brigu o razvoju mladih potrošača)
onda je njen društveni smisao
jasno određen karakterom društva za brigu...
tribina mladih u novom sadu:
neelitni program
masovna komunikacija
privikavanje mladih stanovnika grada na
potrošački odnos prema svetu
gušenje svake kreacije
pokrajinska ideologija
deindividualizacija
rad
zabava
lojalnost
očuvanje i zaštita tradicija nora

drug isakov
drug čanadanović
tribina je mesto gde dolaze radnici i
gimnazijalci
pešice i nepešice
da slušaju muziku domaćih pop-sastava
- ll - govore svojih političara
- ll - pesme - ll - kolega
da gledaju slike - ll - - ll -
- ll - domaće neretve i sutjeske
da bezbrižno i ugodno provedu slobodno
vreme uz coca-colu i sendvič
ritam života je sve brži i vreme sve skuplje
tribina zato treba *da proizvodi one oblike*
zabave koji če konzumentu pomoći da
sutrašnji dan dočeka spreman za rad i efokasne
radne kreacije
tribina je mesto ugledno u svakom pogledu
tribina je mesto od poverenja
na tribini niko neće biti pojeban
natribini niko ne puši hašiš
na tribini se niko ne buni
tribina je sigurno u provereno sastajalište
omladine našeg grada

tribina mladih u novom sadu ne valja jer
pokušava nešto za što mlade našeg grada boli
kurac a za što stare našeg grada ne boli
kurac jer se plaše
zato što na njoj nema baš mnogo zabave i
socijalističke indoktrinacije bačke ideologije
na tribini su dobri disko-klub i polja i laza
domar
a dobra vizija jedne dobre generacije ostaće
vizija i kad tribina postane proizvođač
masovne zabave i komercijalno nezavisna
samo luft i uvek
u novom sadu
samo komercijalni underground i politički
govori

3.
POČEV OD DEJANA POZNANOVIĆA PA DO
POSLEDNJE ZABRANE UJ SYMPOSIONA U
NOVOM SADU
trče mladići nežnih prstiju iskolače
nih očiju i već okraćalog daha a za njima
neumitno stegnutih šaka dolazi staljin i govori

rečima jaše zlopca: ovo ste mogli da zamislite
u rusiji ali ne u novom sadu!
ali ja sam
tu! ali ja sam tu! ali ja sam tu! ali ja sam tu!
i još na kongresu kulturne akcije: da vas
zaštitim da vas zaštitim pod svojim krovom
sada je jasno da u ovom zajebanom gradu
svako ko nešto
pametno i pošteno smisli i samo pokuša da
uradi
najebe
i jedina prava šansa momaka sa tribine je da
kao boško ivkov
u poljima
neguju soc-realistički kič komercijalni under
ground nadrealizam
i preko toga ništa jer dalje ljude
ubijaju
jer ovaj odvratni grad uredno pokazuje svoju
crnu dušu
tribina nikad neće postati elitno uporište
avangardne misli
jer tom prokletom gradu to nije potrebno
i zato ona i nije prava šansa nego sitno
seruckanje za kukavice

osećaj društvenog priznanja – osećaj da sam
pojeo govno

PORUKA PRIJATELJIMA NA TRIBINI
UKOLIKO IH TAMO IMA
osluhnite pažljivo u novom sadu „podzemni
hod revolucije“
pažljivo gerilu
pažljivo one koji će prestati da čekaju
vaš spas nije u drkanju
vi treba da jebete
živite pobunu a ne surogat pobune i ne za
prljave pare koje koje se strogo cenzurišu
u sivoj kući na uglu

(Slavko Bogdanović,
29 11 71 Bosut)

(((POLUAUTOMATSKI) (NEDOVRŠEN) KOLAŽ (ILI)) UVOD U ČITANJE SLAVKA BOGDANOVIĆA)

Marko Paunović

IZMEĐU POLITIKE I POETIKE

pisanje mora ići van dominantnog ili očekivanog diskursa.
jezik mora biti hrapav i distorziran.
jezik mora biti otrovan i nežan.
pisan u off-u i pre svega, prepun kontradikcija.
subverzija ne može da se odvija na ravni tematike, već mora da se sprovede
kroz različite aspekte, funkcije i potencijalnosti jezika.

jutro na izmaku. seizmičkim zvukom tramvaja treperi mansarda i čitav bulevar.
iskošeno, uključuje mnoštvo potencijalnih glasova.
>>> melanholija i tajna ulice. transfiguracija jezika.
>>> u početku bejaše formula dezoksiribonukleinski KÔD.
>>> zaglušujuća buka brujanja jezika,
tutnjava označiteljske lavine, jeka zvona ili eksplozija?
sećam sam se, jednom prilikom,
jedan od aktera novosadske neoavangardne scene
rekao mi je o slavku bogdanoviću >>> njega zanima politika i moć; to su kontroverze.
subjekt je objekt. aktiv >>> pasiv.
pitanje 'ko govori'
postavljeno je kao izazov primećenom nametnutom modelu moći
i strukturama moći koje oblikuje.
no, domet >>> je privid, slika sveta.
tamo gde očekujemo umetnost nalazimo politiku,
gde se obećava politika nastaju formalizam i radikalni estetizam.
iako 'močvarna' analitička materijalnost jezika izbija na površinu (jezika),
ne samo dekonstrukcija estetskog već i korak u užas političkih moći u i iza jezika.
ima li šta nedeljivije u jeziku od čina deljivosti, analize, razlaganja, svođenja?
mikro-poMaci dovode do mikrO-promena.
u uskom opsegu reČi, preko znakovnih sklopova sa noVim semantičkim vrednostima,
ka nultom stepenu pismA.
označitelj je nulti stupanj teksta,
potencijalni zavRšetak teksta i potencijalni početAk svih drugih tekstova.
>>> traženja označitelja, nultog pisma, performativnog glasa i dematerijalizovanog objekta
umetnosti bilo je u funkciji dosezanja ishodišta (nultog stadijuma kulture), zapravo, mogućnosti da

se kultura ponovo izgradi da se simbolizacija počne od samog početka.

ponoć je. kroz vrata terase
>>> u procepu između sna i jutra
>>> svež noćni vazduh zapljuskuje mi lice
s odjecima saobraćaja nestaje jesenja izmaglica.
>>> tama je. nikakvog glasa još nema.
mislim o 'otvorenom delu'.
delu koje dovršava interpretator izvođenjem ili posmatrač činom recepcije.
procesualnost spram čina gledanja, spram gotovog proizvoda,
spram samog procesa nastajanja.
otvoreno za integracije i dopune, delo ne garantuje konačna rešenja iščitavanja,
već je to svet u kome je posmatrač odgovorni saučesnik koji mora da se kreće napred
sa hipotetičkim i promenljivim predlozima.
>>> njegovo delo (artworks, a ne pieces) je radi svoje višemedijalnosti i poližanrovske neodređenosti narušavalo ideal modernističkog autonomnog komada, a posredstvom svoje intertekstualne prirode (po kristevoj i solersu jedan tekst postoji samo tako što je dat kroz odnose sa drugim tekstovima) uspostavljalo je interaktivne odnose umetnosti, kulture, politike, duhovnosti, seksualnosti, ezoterije.
ipak, celokupan bogdanovićev opus vibrira unutar amplituda poetike i politike.
zbog svoje jednostranosti, ovaj tekst u nastajanju pogrešan je, proizvoljan i ne ide u srž.
the medium is the massage. sadržaj je struktura. zato nedovršiv. zato neostvarljiv.
zato upisljiv, u obilovanju preostalog značenja.
postajanje tekstom uvodi u rubne distinkcije.
>>> u rečima sam, sačinjen od reči, reči drugih.
iskošeno, uključuje mnoštvo potencijalnih glasova.
navike čitanja teže da konstruišu sadržaj čak i od teksta napisanog u fragmentima.
pri prvom susretu sa zakovanim knjigama
zapitao sam se da li one predstavljaju simbolički čin ubijanja oca.
razume se, 'oca' kulture, tereta kolektivnog iskustva, politike tlačenja...
njegov stav ima utopijsku komponentu šezdesetosmaškog optimizma koji govori
o širenju sveta umetnosti ka životu, i jednu konkretnu dimenziju
koja tekst i čitaoce teksta vidi kao saučesnike u interpretativnoj zajednici,
pri čemu pojam 'interpretacija' označava transformaciju osnovnog teksta.
>>> bogdanovićev stav prema idejama nove levice se može prikazati sledećim instancama: umetnost je revolucionarna, to ne znači u službi tada aktuelnog birokratskog partijskog aparata, već u smislu promene konkretnog sveta kroz individualnu ili mikrosocijalnu praksu umetnosti i povezivanje umetnosti sa vanumetničkim društvenim procesima, strukturama i efektima; umetnost stvara novi senzibilitet (osećanje vremena kao vremena progresa i prosperiteta, oslobođenja); umetnost se gradi od fragmenata realnosti koji se kao 'ready made-i' smeštaju u umetnost; umetnički radovi su simptomi ili uzorci kojima se provocira tipični status kvo umereno modernističke kulture (ideologija, vrednosti i metafizički smisao egzistencije).
pokazati da savez komunista (sk) svojim nasilničkim delovanjem nastupa protiv
svog programa, protiv slobodne i progresivne misli, sumarno,
baš zato što sudbina buduće jugoslavije u velikoj meri zavisi od stanja u sk,
moramo biti van njega na ulici u revoluciji,
jer sk nije u stanju da se reformiše u meri u kojoj je to neophodno
(pogotovu o revolucionisanju sk ne može biti reči),

sk odavno nije revolucija, živeti umetnost 'sada' znači živeti revoluciju...
>>> totalna pobuna protiv reda rada i mira.

>>> u jugoslaviji nije postojala dominantna kulturološka koncepcija, kao ni značajni okvir koherentnog i estetskog mišljenja. ne može se izdvojiti kompleks teorijskog mišljenja koji autohtono definiše kulturu na onaj način na koji kritička filozofija jezika definiše britansku kulturu, pragmatizam i empirizam, odnosno, grinbergijanski modernizam, američku kulturu, strukturalizam francuski kulturni krug, fenomenologija nemačku kulturu. na prelazu 60-tih u 70-te u jugoslaviji marksizam (realsocijalizam i samoupravni socijalizam) je bio spoljašnji okvir aktuelne kulture, ali je on pre bio državotvorni mehanizam vlasti, a ne duhovni produktivni kontekst kulture. u takvoj situaciji umetnici/e novog senzibiliteta morali/e su polazni okvir delanja stvarati na eklektičkoj osnovi. radikalno preispitivanje različitih umetničkih, egzistencijalnih i političkih sadržaja i modusa izražavanja, prikazivanja i ponašanja delovao je kao provokacija u sredini jakog birokratskog realsocijalističkog ustrojstva koje umetnost vidi kao umereno modernističku nadgradnju partijskih, i time, društvenih interesa. ukazivanje na dejstvo simptoma političkog u diskursima (diskurzivnim analizama) umetnosti je vodilo prekidu i onemogućavanju bilo kog transfera sa margine ka centru kulture.

... ne znam koliko je potrebno insistirati na činjenicama u vezi sa zatvorom.
to je pitoreskni detalj lične sudbine, koji jeste u vezi,
ali nisam siguran da zaslužuje neku posebnu pažnju.
može ići kao ilustracija 'olovnih vremena'.

>>> pod njom se tlo lagano uvija

neki u poslednje vreme na takvoj vrsti činjenica veoma nastoje
(eksplicite i implicite, tj. nesvesno),
što mi se čini u najmanju ruku neukusnim (maroderskim).
ta vrsta činjenica se stavlja u kontekst
operacionalizovanih nekakvih dnevnopolitičkih interesa.
ja to nikada nikako ne bih želeo, jer, pored ostalog,
tako bi i priča o meni i mome radu dospela u ravan
na kojoj je pogonsko gorivo mržnja, a porivi one vrste
o kojima je werner herzog napravio film 'aguire, gnev božji'
predstavljaju moderni brod koji nas vozi u prostore nepostojanja.
ja nemam osećanje mržnje.
mislim da sve stvari stoje na svome mestu...

podne. poslednje crno sunce u jesenjem zenitu na horizontu.
i povrh >>>
crteža crne zastave u indexu
kao refleksije teksta mari–terez bodar
povodom crne zastave: od maldororovih pesama do magnetnih polja
i povrh >>>
da bi savladao svog najvećeg neprijatelja – državu
čovek mora
stalno biti u akciji
veoma mobilan
i spreman
ne samo da reaguje na aktivnosti države nego i da ih
sam izaziva svojim provokacijama (...)
ne znam da li možemo govoriti o neoanarhističkom destruisanju stvarnosti.

>>> zapadni neoanarhizam kasnih 60-tih i ranih 70-tih godina se kritički i ekscesno sukobljavao sa estetikom visokog modernizma koja se zasniva na političkoj autonomiji umetnosti.

pre da je u pitanju subvertovani politički akcionizam
koji nošen duhom nove osećajnosti teži da implodira
unutar ustaljenih podrazumevajućih normi.
pre da su u pitanju prekoračenja

>>> iza linije horizonta sukne užaren jezik lomače
noseći miris dima u ozvezdano nebo

u / iz iluzivnih prostora građanskih (umetničkih) sloboda.

>>> horizont 'horizonta događaja'

sav raspad poklapao se s porazom utopije.
poraz utopije moguć je samo pristajanjem na poraz!
nakon silaska s pozornice duha istorijskih avangardi

>>> živeći na ruševimama omatorele patrijarhalne civilizacije
>>> slike za koje mu je, oduvek, govoreno da čine sve(t)
>>> raspadaju se pred njegovim očima >>> pred našim očima. >>> tu, >>> na ruševinama
>>> na đubrištu, >>> suočen sa pretnjama hard-patriotskih poruka sa svih strana >>> on čeprka

bogdanović se nastavlja baviti osvetljavanjima:

>>> nastojanja da se ublaži retorika
>>> nastojanja da se relativizuje strahota

nijansa razlike u odnosu na tumačenje.
činjenje da se erupcije probijaju kroz neznatne pukotine.

>>> iza linije horizonta spaljuju
naizmenično su poređani živi i mrtvi

nema nikakvog čitanja, nikakvog pisanja bez borbe.
suština jezika je simbol. uvek zamena. uvek bleđa predstava
nečeg što nam je na dohvat ruke, što nam se samo, direktno predstavlja.

>>> problem pojedinca u potrošnji koji mene interesuje
je pre svega kulturni problem
potreba trošenja koja se javlja u društvima sa tržišnom privredom
postala je pravo nasilje

in no strange land. kadrom u prekidanju otelovljuje se (ne)stabilnost.
mislim na mateirjalnost jezika, tj. njegove manifestacije.
tekst kao politika sužavanja, minimiziranja obuhvatnosti. i prelazak preko, ka sublimaciji. subjekt je
najčešće pomeren, ali poput traga u nestajanju, prisutan na način odsutnosti.
u svakom slučaju, trag je uvek trag odsutnog, trag 'drugog'.
prisutnost nije, dakle, ni izdaleka, kako se veruje, ono što znači znak,
ono na što upućuje trag, prisutnost je trag traga, trag brisanja traga.

>>> čitava produkcija je zapravo >>> osvežavanje / šminkanje / prerušavanje >>> prastarih >>> crvotočnih pročitanih slika >>> trouglastog (patrijarhalnog) >>> edipovskog sunovrata u nepomičnost / nemogućnost razvoja >>> u ediciji hard-staljinizma >>> (što bi recimo bio 'istok' iza gvozdene zavese) >>> ili u soft-staljinističkoj varijanti >>> (što bi moglo bi se reći bio prostor ex-yu)

iako >>> !
neophodno je ispratiti liniju >>> hodati horizontom događaja
nepristajati na banalna tumačenja >>> naročito stigme
jer pri samom pomenu zatvora u sfrj >>> danas
lako se sklizne u zamku >>> okvira bez dijaloške kutije

u kojoj se sama priča nameće >>> kao više nego pogodna
za ilustrovano podmazivanje diskursa >>>
koji podržava duboki poremećaj >>> koji postoji od sredine IXX veka u srbiji
>>> nas su zanimali principi na kojima počivaju kulture. to je razlog da je ovaj rad (ne govorim o svome radu, već o aktivnosti (konceptualističke grupe) KÔDa i drugih avangardnih grupa i pojedinaca u jugoslaviji tog vremena) odražavao duh našeg vremena u kome smo živeli. verujem da smo pripadali globalnom selu. bili smo njegovi stanovnici i mi smo to znali, a znali smo i druge stanovnike (iz drugih zaselaka) koji su takođe znali da pripadaju globalnom selu i da znaju da mi znamo da smo njegovi stanovnici. bili smo s njima u vezi i savršeno svesno i mirno smo gradili jednu plemenitiju, globalnu utopiju. nasuprot tome, nacionalizam (podrazumeva se da je reč i o drugim supernacionalnim fenomenima – šovinizmu, nacionalsocijalizmu i sl.) nema prijatelje. jedan nacionalizam, svojim bićem, potire drugi nacionalizam. vreba njegove slabosti. nastoji da ga uništi. nacionalistički lideri su zapravo kondukteri nacionalnog voza za nigdinu. nacionalnog voza za mitove. za crnu rupu. nacionalnog voza kao mesta implozije bića. nacionalizam je uvek protiv 'van' i uvek beskrajno za 'unutra'. nacionalizam je protiv civilizacijskog integralizma. itd. ima li smisla dalje se udubljivati u sve to?

FRAGMENTI KOLAŽA:

Miško Šuvaković, *ASIMETRIČNI DRUGI*, Prometej, Novi Sad, 1996.
Slavko Bogdanović, *POLITIKA TELA* (Miško Šuvaković, Eseji o Slavku Bogdanoviću), K21K i Prometej, Novi Sad, 1997.
Slavko Bogdanović, *INVENTAR DISCERNACIJE*, Orion art, Beograd, 2018.
GRUPA KÔD / E) / E)–KÔD, Galerija savremene llikovne umetnosti Novi Sad, Novi Sad, 1995.
Dubravka Đurić, *POEZIJA TEORIJA ROD*, Orion art, Beograd, 2009.
Dubravka Đurić, *POLITIKA POEZIJE: tranzicija i pesnički eksperiment*, Autonomne Ženske INicijative, Beograd, 2010.
Džon Zerzan, *SUVIŠE ČUDESNO ZA REČI: Nekoliko napomena o jeziku*, Anarhija / Blok 45, 2008.
Samjuel Beket, *NEMUŠTO*, Gradac, Čačak, 1986.
REPUBLIKA br. 430-431, 1-30.6.2008.
PRO FEMINA br. 23-24, Beograd, 2000.
PRO FEMINA br. 46-50, Beograd, 2007-2008
ČASOPIS ARS br.5-6, Cetinje, 2010.

